

Szerkesztette:

Minya Károly
Sebestyén Zsolt
Tomori Tímea

Elmélet – módszer – gyakorlat

Tanulmányok a nyelv-
és irodalomtudományok köréből

ELMÉLET – MÓDSZER – GYAKORLAT
TANULMÁNYOK A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK
KÖRÉBŐL

ELMÉLET – MÓDSZER – GYAKORLAT

TANULMÁNYOK A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

SZERKESZTETTE:

MINYA KÁROLY
SEBESTYÉN ZSOLT
TOMORI TÍMEA

NYÍREGYHÁZI EGYETEM
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
2022

A kötet megjelenését a
Nyíregyházi Egyetem Tudományos Tanácsa támogatta.

Borító: Minya Gergely

Lektorált kiadvány

A kötetben szereplő tanulmányok lektorai:

dr. Tapodi Zsuzsanna (Sapientia–EMTE), dr. Kocán Béla, dr. Fajt Anita (SzTE), Valentina Barcsan professzor (UNE), Talabircsuk Okszána kandidátus (UNE), dr. Babosi László (MZsK), dr. Karmacsi Zoltán (KMF), dr. Pacsai Imre CSc, Simigné dr. Fenyő Sarolta, dr. Zimányi Árpád (EKKE), dr. Tátrai Szilárd (ELTE), dr. Szilágyi Ildikó (DE), dr. H. Tomesz Tímea (EKKE), dr. Feldmann Fanni (DE)

© A tanulmányok szerzői

ISBN: 978-615-6032-55-3

TARTALOM

Pethő József: <i>Hol és hova tart ma a stilisztika?</i>	7
Minya Károly: <i>A nyelvi tanácsadás gyakorlata</i>	16
Tomori Tímea: <i>Középiskolai összehasonlító tantervvizsgálatok az ajánlott munkaformák és módszertanok tekintetében</i>	26
Kiss Anita: <i>Kárpátaljai és magyarországi magyar hallgatók nyelvi attitűdjeinek összehasonlító vizsgálata</i>	34
Karafa Sándor: <i>A tanári nyelvhasználat és a kommunikáció</i>	49
Sebestyén Zsolt: <i>Bereg vármegye településtörténete a helységnevek tükrében</i>	56
Kiss Kálmán: <i>Adatok a Csingó helynév etimológiájához</i>	72
Stefuca Viktória: <i>Спільні та відмінні структуральні риси в українсько-молдавських граматах XIV–XV століть</i>	83
Lukács Béla: <i>Metaphorical errors in essays by Hungarian learners of English</i>	92
Ajtay–Horváth Magda: <i>Az ismétlés mint létfeltétel (Kertész Imre Kaddis a meg nem született gyermekért című regényéről)</i>	106
Antal Balázs: <i>Elmenni a falig. „Metamodern” traumatörténetek a kortárs irodalomban</i>	119
Cs. Jónás Erzsébet: <i>„Tükör által homályosan.” Petőfi családesheménye a fordításokban</i>	126
Karádi Zsolt: <i>„Szabadító, szent égiháború” A viharmotívum Áprily Lajos költészetében</i>	141
Schmelczer Erika: <i>Paratextuális szövegek olvasata Gyergyai Albert Ramuzfordítása kapcsán</i>	152
Tukacs Tamás: <i>Lassúság, csend, magány: John Williams regényei</i>	162
Balla Evelina: <i>Повість Валерія Шевчука «Крик півня на світанку» в перекладі Пала Мішлеї</i>	175

PETHŐ JÓZSEF
(MISKOLCI EGYETEM)

*Hol és hova tart ma a stilisztika?*¹

1. Bevezetés

Jelen dolgozat szövegtípusát tekintve átmenet a tudománytörténeti áttekintés és a kutatási beszámoló (Forschungsbericht) között, továbbá kisebb mértékben érintkezik a kutatási terv műfajával is. A magyar stilisztika történetében jelentős hagyományai vannak az efféle áttekintéseknek. Ezek hasznának és tanulságainak legismertebb bizonyítékai Szathmári István (1961, 1996, 2005) munkái², ezek mellett mindenképp megemlítendőek itt Tolcsvai Nagy Gábor hasonló jellegű összegzései is (l. pl. Tolcsvai Nagy 1995; 1996: 18–31).

Az alábbi összefoglalásban a helyzetértékelés aktualitásának rövid felvázolása után (2) először a magyar stilisztika legutóbbi negyed évszázadát tekintem át (3), ezen belül részletesebben tárgyalva az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport szerepét (3.1.), továbbá az elméleti útkeresésnek és az alakzatkutatásnak a 90-es évek közepétől 2008-ig tartó időszakát (3.2.), majd a kognitív stilisztika eddigi útját mutatom be (3.3.), a kognitív stilisztika megalapozására (3.3.1.) és a Stíluskutató csoport funkcionális kognitív stilisztikai kutatásaira (3.3.2.) fókuszálva. A jelenbeli és a most mutatkozó jövőbeli irányokat, stilisztikai kutatásokat a „Merre tart a kognitív stilisztika és/vagy a kognitív poétika?” kérdés szemszögéből mutatom be (4). Az áttekintést rövid összegzés és kitekintés zárja (5).

2. Miért aktuális most az áttekintés, a helyzetértékelés?

A magyar stilisztika helyzetének áttekintését, jövőbeli lehetséges irányainak felvázolását legalább három fontos tényező is indokoltá teszi most.

Ezek közül az első az a nemzedékváltás, amely napjainkban jól láthatóan és rapid módon végbemegy, másodikként a hazai stilisztikai kutatások kereteit jelentős mértékben meghatározó szervezeti változásokat kell említeni, harmadikként pedig azt, hogy a hazai stilisztika vezető kutatóműhelye, a Stíluskutató csoport éppen most kezdte meg új, nagy horderejű öt éves pályázati programjának megvalósítását.

A nemzedékváltás első fontos mozzanataként kell itt említeni azt, hogy 2008-ban a Stíluskutató csoport alakzatkutatási pályázatának lezárulta és több

¹ A tanulmány az NKFIH K 137659 számú, „A személyjelölés konstrukcióinak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata” pályázat keretében készült.

² Jelen tanulmány címe is visszautalás az 1996-os *Hol tart ma a stilisztika?* című kötetre, ezzel a címválasztással pedig tisztelgés Szathmári István emléke és a negyed évszázaddal ezelőtti teljesítmény előtt.

évtizedes vezetői tevékenysége után Szathmári István professzor átadta a csoport vezetését Tolcsvai Nagy Gábornak és Tátrai Szilárdnak. Ekkor egyrészt több, főként az idősebb korosztályhoz tartozó kutató távozott a csoportból, másrészt számos olyan fiatal (doktorandusz, frissen PhD-zott nyelvész) került a kutatócsoportba, aki sok szempontból új célokat fogalmazott meg, új kutatói attitűdöt képviselt. A nemzedékváltásnak ezt az első, természetesnek mondható jelét sajnos a legutóbbi években szomorú események követték, a nemzedékváltást még inkább láthatóvá és immár véglegessé is téve: 2020 végén Szathmári Istvánnak, majd 2021 márciusában a magyar stilisztika másik meghatározó alakjának, Kemény Gábornak a halála.

Az utóbbi néhány évben jelentős szervezeti változások is történtek a magyar stilisztikában: a Stíluskutató csoport betagozódott a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központba. A Központ az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetében, a Mai Magyar Nyelvi Tanszék keretében működik, fő célja a magyar nyelv komplex funkcionális kognitív nyelvészeti leírása, és e leírásnak az egyetemi képzésben való aktív tudományos alkalmazása az autentikus nemzetközi elméleti, módszertani diszkurzív rend részeként. A DiAGram a magyar kognitív nyelvészeti kutatások központjaként szervezi a kognitív nyelvészeti kutatásokat, az eredmények publikálását és fiatal kutatók képzését.

Több oka és előnye is említhető annak, hogy a Stíluskutató csoport miért csatlakozott a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központhoz. Az okok közül leginkább talán az érdemel először is szót, hogy jelentős személyi átfedések voltak és vannak a Stíluskutató csoport és DiAGram elsőként megalakult szervezeti egysége, a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely között, de az is említhető, hogy mindkét kutatóműhely esetében az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke adja a „bázist”, vonatkozik ez a részt vevő személyekre és a munka (tanácskozások, részben a konferenciák stb.) helyszínére, adminisztratív szervezésére is. A szervezeti összekapcsolódás, amellett, hogy egyszerűbbé, átláthatóbbá teszi a kutatómunka, a pályázatok előkészítését, lebonyolítását, további előnyökkel is jár, például azzal, hogy a nagy létszámú kutatóközpont jó lehetőségeket kínál egyes konkrét feladatok, projektek, tanulmányok megvalósításához kisebb teamek alakítására és intenzív együttműködésére, és az sem mellékes, hogy mindezek következtében a kutatócsoport súlya, rangja, pályázati esélyei is növekedtek.

A helyzetfelmérés harmadik indokaként említett, nagy kutatói kapacitásokat mozgató és ennek megfelelően fontos új eredményeket ígérő, „A személyjelölés konstrukcióinak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata” című sikeres pályázat eredményeképpen 2021 végén elindult egy új kutatási program. Mivel az alábbiakban a Stíluskutató csoportnak erről az NKFI-pályázataról bővebben is szólok, itt rövid jellemzésként, előzetesen csak annyit hadd jegyezzek meg, hogy a kutatás a nemzetközileg már elismert és intenzíven kibontakozó kognitív poétika tanulságait hasznosítja és építi tovább saját eredményekkel, interdiszciplináris keretben, együttműködést kezdeményezve

az irodalomtudomány és a nyelvészet módszerei és eredményei között (vö. Domanekosi et al. 2018, Horváth–Simon–Tátrai 2021).

3. A magyar stilisztika útja a legutóbbi negyed évszázadban

Ha a „Hol és hova tart ma a stilisztika?” kérdésre érdemben válaszolni akarunk, elengedhetetlennek tűnik egy rövid visszatekintés. Magam ebben a visszatekintésben az elmúlt huszonöt évre fókuszálok majd, és csak röviden szólok az ezt megelőző időszakról.

Annak, hogy az áttekintésben miért éppen az utóbbi huszonöt év van a középpontban, két oka is van. Először is azt említhetném, hogy pontosan negyedszázaddal ezelőtt, 1996-ban, mondhatni a funkcionális stilisztika tetőpontján jelent meg egy olyan összegző kötet, a *Hol tart ma a stilisztika?* című tanulmánygyűjtemény (Szathmári szerk. 1996), amely, mint ahogyan azt a címe is jelzi, átfogó igénnyel bemutatta a magyar stilisztika és a Stíluskutató csoport akkori helyzetét. A másik ok már személyes, de a jelen esetben nemigen tekinthető mégsem mellékesnek: nagyjából magam is negyedszázada veszek részt a magyar stilisztika legfontosabb és legnagyobb létszámú kutatóműhelyének, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoportnak a munkájában.

3.1. A Stíluskutató csoport szerepéről

A magyar stilisztikai kutatások meghatározó műhelye az elmúlt fél évszázadban, mint az köztudott, a Stíluskutató csoport volt.

1970-től 2009-ig Szathmári István irányította a csoportot, néhány évig, 1983-tól 1989-ig az ő finnországi vendégprofesszorsága idején Fábrián Pál. A kutatóműhely kivételes aktivitását, széles körű és jelentős hatását, nyitott, befogadó szellemét a csoport együttesen és külön-külön, személyenként kiadott publikációinak száma mellett már önmagában az a tény is igazolja, hogy volt időszak, amikor 35 tag tevékenykedett benne, csaknem az akkori egész hazai felsőoktatást, egyetemeket és főiskolákat képviselve. Sőt a határon túli magyar stíluskutatókkal is folyamatos, többé-kevésbé hivatalos, azaz szervezeti jellegű munkakapcsolatot tartott fenn a csoport, az iskolateremtő Szabó Zoltán kolozsvári professzor például hosszú időn át rendszeres, aktív résztvevője volt a havonkénti tanácskozásoknak.

A Stíluskutató csoport eredményei közül elsőként említendő a magyar stilisztika megtartása és „újraélesztése”. Közismert, hogy a 20. század közepe táján a középiskolai oktatásból mint önálló tantárgyat törölték a stilisztikát, és a nyelvtudományon belül is háttérbe szorult ez a diszciplína. A változás szelét csak a III. Országos Nyelvészkonferencia stilisztikai vitája hozta meg 1954-ben. A magyar stilisztika újraélesztésében meghatározó szerepe volt személyesen Szathmári Istvánnak és az általa vezetett Stíluskutató csoportnak.

Szathmári István és a csoporttagok kitartó, következetes munkája nélkül visszatekintve elképzelhetetlennek tűnik a magyar stilisztika megtartása.

Természetesen a Stíluskutató csoporton kívül is folytak az elmúlt 25 évben fontos eredményeket felmutató, bár hatásukban kevés kivételtől eltekintve jóval kisebb jelentőségű stilisztikai kutatások Magyarországon és a környező országok magyar nyelvű tudományosságában. Ezek részletes ismertetésére most nincs mód, de mint mind terjedelmében, mind eredményeiben kiemelkedő teljesítményt mindenképpen szükséges itt megemlíteni Kemény Gábor sokirányú munkásságát (l. pl. Kemény 2002, 2016).

3.2. Elméleti útkeresés és alakzat kutatás

A korábbi stílustörténeti kutatások után az 1990-es években a magyar stilisztika, mindenekelőtt a Stíluskutató csoport erőteljesen az elméleti kérdések felé fordult. Ennek okait Szathmári István így adta meg: „A stilisztikai vizsgálódások [...] főként a nyolcvanas évek elejétől részben átcúsztak a szövegtan, a pragmatika, a poétika stb. területére. Kívánatosá vált tehát a stilisztika elméleti háttérének korszerűvé és egyben megalapozottabbá tétele. A stíluselméleti kérdésekkel való foglalkozásunknak másik oka a nyelv- és irodalomtudománynak a szinte forradalmi átalakulásában keresendő. Kiszélesedett ugyanis a nyelvtudomány (modern szemantika, szövegtan, szociolingvisztika, pragmatika, kognitív nyelvészet stb.), és szintén fellendült a modern irodalomelmélet, poétika, retorika stb.” (Szathmári 1999: 303).

Ennek az elméleti útkeresésnek fontos eredménye és dokumentuma a *Hol tart ma a stilisztika?* (Szathmári szerk. 1996) és a *Stilisztika és gyakorlat* (Szathmári szerk. 1998) című tanulmánykötet.

Szintén fontos szerepet játszott a korszerű, produktív stilisztikai irányok felmutatásában, a hazai tudományossággal való megismertetésében a Helikon folyóirat *A stílus diszkurzív elmélete* című stilisztikai különszáma (Tolcsvai Nagy 1995). A kötet olyan tanulmányokat, könyvrészleteket közölt magyar nyelven, amelyek a megelőző tizenöt évben az európai stilisztikai kutatásoknak, pontosabban a stílusfogalom elméleti megközelítésének meghatározó írásai voltak, és természetesen azok voltak a megjelenés idején is. A közölt írások fogalmi keretében olyan közös elemek jelentek meg ekkor, amelyek a mai napig meghatározó alapelvei, tényezői a modern szemléletű magyar stilisztikai kutatásoknak: a nyelv történetiségének következetes figyelembevétele; a nyelv dialogikus jellegének hangsúlyozása; az értelmezés, illetve a jelentésképzés szociokulturális, történeti meghatározottság tételezése és a stílus viszonyfogalomként való bemutatása (vö. Tolcsvai Nagy 1995).

A Stíluskutató csoport a 90-es évek legvégétől 2007-ig az alakzatok elméleti és leíró kérdéseivel foglalkozott (l. Szathmári 1999, Szathmári szerk. 2008). A nagyjából egy évtizedes, a klasszikus retorika és a modern stilisztika (ideértve már részben a kognitív stilisztikát is) eredményeit szintetizáló munka korszakos jelentőségű eredménye – számos egyéb, részben az előkészületek

során, részben a későbbiekben, de az alakzat kutatásokhoz kapcsolódóan született fontos tanulmány, kötet mellett – a 2008-ban megjelent *Alakzatlexikon* (Szathmári szerk. 2008).

3.3. A kognitív stilisztika időszaka

3.3.1. A kognitív stilisztika megalapozása

A Stíluskutató csoport második nagy korszaka (2009-től), határozott, de – figyelembe véve a váltásnak az előző években megjelenő, részben a Stíluskutató csoport tevékenységén belül, részben azon kívül megjelenő jeleit – meglepőnek nemigen nevezhető, és semmiképpen nem jelentős előzmények nélküli nyelv- és stíluselméleti váltással indult. Ezt a váltást nevezhetnénk röviden „kognitív fordulatnak”.

A csoport tevékenységének nyelvelméleti alapja ettől kezdődően a funkcionális nyelvészet, ezen belül is főként a Langacker nevéhez kötődő funkcionális grammatika (l. pl. Langacker 1987, 2008). A stíluselméleti alapokat tekintve a kognitív megközelítésmóddal rokon cselekvéseméleti, interakcionális és szövegrelációs stilisztikai modelleket kell említeni (vö. pl. Sandig 2006, Fix–Gardt–Knape Hg. 2008). Ezekre is építve dolgozta ki azt a kognitív stilisztikai elméletet és módszertant Tolcsvai Nagy Gábor (l. pl. Tolcsvai Nagy 1996, 2005), amely azóta is a hazai kognitív stilisztikai kutatások alapját jelenti.

Röviden szólva: a 2009-től nagyjából egy évtizedig tartó időszak a Stíluskutató csoport munkásságában már a funkcionális kognitív stilisztika megalapozásának, illetve az utóbbi években kibontakozásának az időszaka.

3.3.2. A Stíluskutató csoport funkcionális kognitív stilisztikai kutatásai

A kutatások ma is érvényes főbb célkitűzéseit a csoport a következőkben határozta meg a kognitív szakasz elején:

- a funkcionális nyelvelméleti irányba illeszkedő kognitív stilisztika továbbfejlesztése, illetve egyes területeken kidolgozása,
- funkcionális kognitív stíluselmélet és stílusleírás eredményeinek bemutatása a nemzetközi és a magyar nyelvű szakmai fórumokon, és így hozzájárulás a funkcionális, használati alapú nyelvészet eddigi általános, nemzetközi eredményeihez.

A csoporttagok egyéni kutatásairól és ezek eredményeiről most nincs mód külön szólni, de legalább néhány összegző jellegű gyűjteményt, amely keresztmetszetet ad a csoport működéséről, kitüntetett jelentősége miatt szeretnék itt megemlíteni.

A kognitív stilisztikai kutatások első szakaszában a Stíluskutató csoportban a szociokulturális tényezők több szempontú vizsgálata és ezzel összefüggésben a szociokulturális tényezők elméleti modelljének pontosítása, bővítése került a fókuszba, ennek a munkának a legfontosabb szintézise a Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor által szerkesztett *A stílus szociokulturális tényezői* című tanulmánygyűjtemény (Tátrai–Tolcsvai Nagy szerk. 2012).

A hazai eredmények angol nyelven való elérhetővé tételét, azaz nemzetközi szinten való megismertetését szolgálta a *Studia Linguistica Hungarica* 2013-as kötete (Tátrai ed. 2013).

A 2010-es évek közepén fogalmazódott meg és vált egyre erősebbé az a szándék, hogy a kutatócsoport következő nagy témája a kognitív poétika, azon belül is a személyjelölés poétikája legyen. Az elméleti tisztázást szolgálta az a 2016-ban megrendezett konferencia, amelynek anyaga *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban* címmel jelent meg 2018-ban (Domonkosi–Simon szerk. 2018).

Ugyancsak 2018-ban a Magyar Nyelvőr különszámot szentelt a kognitív poétikai kutatásoknak (Tolcsvai Nagy szerk. 2018).

A legújabb eredményeket (és kérdéseket) a *Líra, poétika, diskurzus* című kötet foglalja magában. A tanulmánygyűjtemény három nagy blokkból áll, ezek közül az első kettő címe egyértelműen jelöli a tematikát: *Poétikaelméleti kérdések, Személyjelölő konstrukciók*. Az *Aposztrófikus diskurzusok a lírán innen és túl* című harmadik fejezet a személyjelölés mintázatait nem kanonizált lírai alkotásokkal összefüggésben veti fel, kitérve ezzel a fikcionális aposztrófikus diskurzusok poétikai vizsgálatának a terét (Laczkó–Tátrai szerk. 2021).

4. Merre tart a kognitív stilisztika és/vagy a kognitív poétika?

Arra a kérdésre, hogy merre tart a magyar stilisztika, rövid távra vonatkozóan meglehetősen pontos választ lehet adni. A hazai stilisztikusok jelentős részét ma is magában foglaló Stíluskutató csoport tagjai ugyanis az elkövetkező öt évre „A személyjelölés konstrukcióinak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata” NKFI-pályázat keretében elkötelezték magukat arra, hogy energiáik nagyobb részét a pályázat címében jelölt feladat elvégzésére fordítják.

Röviden szólva a kutatás azt vizsgálja (vö. Domonkosi et al. 2018, Horváth–Simon–Tátrai 2021), hogy a személyjelölés – azaz, hogy ki a megszólaló, kihez szól, kire és mire irányul a figyelmük, és mindez hogyan történik – a maga sajátosságaival hogyan járul a lírai szövegek megértéséhez és hatásosságához. A kérdésfeltevést és a módszertant meghatározó alapfeltevés szerint a személyjelölés részleteiben feltárható tényezője a költészetnek, és nagy mennyiségű szöveg elemzésével a korábbiaknál pontosabb és kiterjedtebb adatok nyerhetők a költői szövegek poétikus hatásáról.

A kutatás során a projekt résztvevői egy olyan klasszikus és mai verseket, dal- és slamszövegeket tartalmazó digitális szövegtárat (korpuszt) is összeállítanak, amely lehetővé teszi a személyjelölési módok nagy mennyiségű nyelvi adat feldolgozásán alapuló feltárását, a szövegek összehasonlítását. A kutatási terv szerint a megértés folyamatainak modellezéséhez, a befogadói értelmezések feltárásához kérdőíves és interjú adatgyűjtések, valamint kreatív, szövegátalakításra épülő kísérletes vizsgálatok járulnak hozzá. Az elméleti háttér a nemzetközileg már elismert és intenzíven kibontakozó kognitív poétika tanulságai, eredményei biztosítják, ezeket kívánja továbbépíteni saját eredményeivel, együttműködést kezdeményezve az irodalomtudomány és a nyelvészet módszerei és eredményei között a Stíluskutató csoport.

A kutatás eredményei lehetőséget nyújthatnak az iskolai szövegfeldolgozás, szövegértés, szövegalkotás elméleti háttérének és módszereinek átértékeléséhez is, fontos konkrét hozadék lesz továbbá egy nyílt hozzáférésű, a költészet sokféleségét felmutató, további vizsgálatokra alkalmas magyar lírakorpusz kialakítása.

5. Összegzés

A tudományos írások szokásos elvárásait, szerkezetét követve természetesen a jelen esetben is szükséges egy összegző rész. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy a téma jellegéből adódóan hagyományos, konklúziót és a bizonyosnak tekinthető eredményeket tartalmazó összefoglalás a jelen helyzetben nem tűnik megvalósíthatónak. Ugyanis nem retorikai fogásként kérdés e dolgozat címe: nagyon is valódi kérdésről van szó. Mégpedig annyira valódi, hogy a választ jómagam sem tudhatom pontosan, valószínűleg más sem, bár vannak támpontok, irányjelzők, de pontos irányok, várható eredmények – legalábbis hosszabb távra – még nem láthatók.

Az egyik legfontosabb nyitott kérdés a stilisztika önállóságának kérdése. Ezzel összefüggésben hadd utaljak itt most csak arra, hogy a Stíluskutató csoport új pályázatának címében is *kognitív stilisztika* helyett *kognitív poétika* szerepel, nem kevésbé fontos, hogy ebben a pályázatban a Stíluskutató csoport számos irodalmárral együtt dolgozik, a besorolás szerint is a pályázati munka csak 50%-ban nyelv tudományi, a másik 50% pedig irodalomtudományi.

Másfelől azonban kétségtelen, hogy a hétköznapi szövegek stílusának kutatása a továbbiakban is fontos tárgya lesz a hazai stilisztikának. Hadd utaljak itt most csak az internetes nyelvhasználat vagy az orvos-beteg kommunikáció mostanában különösen kiterjedt körben folyó vizsgálatára – bár hozzá kell tennem ehhez azt is, hogy ezek a vizsgálatok erősen, sok esetben dominánsan pragmatikai jellegűek. Tehát az interdiszciplinaritás mindenképpen jellemző a jelenben, és bizonyára a jövőben is így lesz ez.

Nyitott kérdés az is, hogy meg tud-e újulni a maga teljes egészében, tehát elméletét, elemzési módszereit tekintve a magyar stilisztika. Véleményem

szerint ez alapfeltétele az önállóság megőrzésének és egyáltalán a stilisztika megmaradásának.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Domonkosi Ágnes–Kuna Ágnes–Simon Gábor–Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Poétikai mintázatok korpusz alapú kognitív stilisztikai kutatása. A Stíluskutató csoport kutatási terve. In: Domonkosi Ágnes–Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Líceum Kiadó, Eger.
- Domonkosi Ágnes–Simon Gábor (szerk.) 2018. *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eszterházy Károly Egyetem, Líceum Kiadó, Eger.
- Fix, Ulla–Gardt, Andreas–Knape Joachim (Hg.) 2008. *Rhetorik und Stilistik/Rhetoric and stylistics*. 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Horváth Péter–Simon Gábor–Tátrai Szilárd 2021. A lírai személyjelölés konstrukcióinak annotálási elveiről. In: Laczkó Krisztina–Tátrai Szilárd (szerk.): *Líra, poétika, diskurzus*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 133–64.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 2016. *Krúdy körül. Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina–Tátrai Szilárd (szerk.) 2021. *Líra, poétika, diskurzus*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. 1*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. University Press, Oxford.
- Sandig, Barbara 2006. *Textstilistik des Deutschen*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Szathmári István (szerk.) 1996. *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 1998. *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 1961. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 1996. A funkcionális stilisztika megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 18–30.
- Szathmári István 1999. Az alakzatkutatásról – egy pályázat ürügyén. *Magyar Nyelvőr* 122/3: 303–9.
- Szathmári István 2005. *A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig. Stilisztikatörténeti áttekintés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2012. *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1995. A stílus diszkurzív elmélete felé. *Helikon* 3. szám.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.). 2018. *A személyjelölés poétikájáról.* (A Magyar Nyelvőr kognitív poétikai különszáma, 2018/3. szám.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 1995. A stílus diszkurzív elmélete felé. *Helikon* 3: 219–31.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style.* Peter Lang, Frankfurt am Main.

MINYA KÁROLY

A nyelvi tanácsadás gyakorlata

A Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda (Manyszi) 2006. január 3-án alakult meg, a honlapja a www.e-nyelv.hu. Létrehozásának ötletét a brit Plain English Campaign (PEC – Közérthetően Angolul Mozgalom) adta, amely egyesület már 1979 óta harcol a hivatalos, nyilvánosságnak szánt dokumentumok világos megfogalmazásmódjáért és a közérthetőségért. A Manyszi Magyarországon próbálja ugyanezt elérni, és ez tulajdonképpen kettős cél: egyfelől demokratikus igény, hogy az emberek megérthessék a hozzájuk intézett, rájuk vonatkozó dokumentumokat; másfelől gazdasági kérdés az intézmények, cégek részéről, hogy a célközönséghez valóban eljut-e az üzenet (Minya 29).

Az iroda legfontosabb tevékenysége az online nyelvi tanácsadás. A korpuszalapú gyakorlati háttér, az élő, mindennapi kapcsolat a nyelvhasználókkal a legfontosabb feladatának az ellátásával teremtdik meg. A nyelvi gyorsszolgálat ingyenes, és a feltett nyelvhasználati, nyelvhelyességi, helyesírási kérdésekre tizenkét órán belül választ kap az érdeklődő. Népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy hétköznapi népszerűségét 20 kérdéssel fordulnak az irodához, de 10-nél kevesebb alig van. Ez havi 300-350 kérdést és választ jelent, amelyek megjelennek a honlapon. Ennek köszönhetően kereshetőek, szűrhetőek és felhasználhatók tudományos kutatásra. Jelenleg tudományos diákköri kutatás és évfolyamdolgozatok készülnek ez alapján. (2022. július 22-én a honlapon 32 189 kérdés és válasz olvasható.)

A nyelvi tanácsadás a nyelvi menedzselés egy fajtája. A nyelvmenedzselés-elmélet lényege, kulcsfogalma a nyelvi, kommunikációs probléma. Az elmélet ezen problémák feltárását, elemzését és kezelését kívánja szolgálni. „Az elmélet a hétköznapi emberek diskurzusalakító tevékenységéből indul ki, ugyanis ők döntenek el, hogy mi számít nyelvi problémának, ellentétben más nyelvvalakító célzatú tevékenységgel” (Domonkosi–Ludányi 42).

Pölcz Ádám vizsgálatot végzett a Manyszi nyelvi gyorsszolgálatával kapcsolatosan a kérdések számára és tartalmára vonatkozóan a honlap indulása óta. Rámutatott, hogy a kezdet után fokozatosan emelkedett a feltett kérdések száma. A kvalitatív kutatásából kiderült, hogy melyek azok a kérdések, melyek a legjobban érdeklik a kérdezőket. Különböző címkéket hozott létre: helyesírás, nyelvhelyesség, nyelvi illemre vonatkozó, etimológiai, jelentéstani, leíró nyelvészet, nyelvtörténet, tipográfiára irányuló kérdések. 10000 kérdés kategorizálása után megállapította, hogy a helyesírásra vonatkozó kérdések több mint 70%-ot tesznek ki, ezen belül a legtöbb kérdés az egybe- és különírás problémaköréből érkezik. A maradék 30% a többi kategóriába tartozik (Pölcz 88).

Az alábbiakban a tanácsadás során szerzett gyakorlati tapasztalataimat, valamint konkrét kérdésekre adott válaszokat kívánok bemutatni.

A kérdezők gyakran megírják, hogy ők milyen írásmódot javasolnak például:

A „Net Present Value Calculation” közgazdasági szakkifejezést a magyar szakirodalomban nettó jelenérték számításnak fordítják. Jól gondolom, hogy ez helytelen, mert a nettójelentérték-számítás írásmód lenne a helyes?

A teljes bizonytalanság esetén pedig az alábbi módon fogalmazzák meg kérdésüket:

Hogyan írjuk: liget+szépe+olaj, búzacsíra+olaj+kapszula?

A tanácsadók, akik heti váltásban látják el a feladatukat, két szótárt használnak alapvetően: a Magyar helyesírási szótárt (MHSz.) és a Helyesírás című kötetet (Osiris). Amennyiben eltérés van egy-egy szó helyesírását illetően a két szótárban, akkor az akadémiai szótár a mérvadó.

A honlap keresőjének a használatával a kérdések és válaszok összessége a helyesírási szótárak kiterjesztett és bővített változatának tekinthetők, hiszen gyakran fellelhetők olyan kifejezések helyesírása, amelyek a szótárakban nem. A válaszadás során a tanácsadók sok esetben precedens értékű döntésekre kényszerülnek, ugyanis a kérdésként feltett szóalak írásmódjára nincs elfogadott szabály. Ilyenkor az analógia módszerével élnek, tehát megnézik, hogy szemantikailag és morfológiailag hasonló kifejezés szerepel-e a szótárakban, és ha igen, ez alapján hozható meg a döntést. A helyesírási kérdések közül a legnehezebbek a szakmai helyesírási kérdések. Ha nem találnak rá analógiát, illetve a szakmai helyesírási szótárakban sem szerepel az adott kifejezés, akkor azt javasolják, hogy a leghitelesebb szakmai lapban, tanulmányban szereplő írásmódot alkalmazza a kérdező.

Gyakran előfordul, hogy egy szó jelentését kérdezik meg. Ha ez számunkra is ismeretlen, akkor szövegkörnyezetet kérünk. (Előfordult, hogy hetekig kerestük a kért szót, majd kiderült, hogy az illető elírta.)

A kérdezők többsége igen-nem választ vár, azaz egyértelműeket. Ez a helyesírási kérdések esetében szinte kivétel nélkül teljesíthető, azonban a nyelvhasználatiakat illetően nem mindig. Sőt! Igyekszünk mindig árnyalt választ adni, nem fekete-fehérben láttatni a nyelvi világot és helyességet, mivel egy adott kifejezés vagy szószerkezet a stílusrétegbeli elhelyezkedésétől, a feltételezett szituációtól, kontextustól függően értékelhető, és a legkritkább esetben a helyes vagy helytelen kategóriával. Noha tudjuk, hogy ez nem mindig elégíti ki a kérdezőket, gyakran érkezik is ilyenkor a replika. De ettől függetlenül igen gyakran fordul elő az, hogy a kért kifejezés mód mindegyike helyes. Például: *Ha időpontról van szó, akkor melyik a helyes? Hajnal egy órákor? Hajnali egy órákor?* Sajátos és berögzült előfeltételezés az a kérdezők részéről az, hogy egy-egy szó, szószerkezet, mondat csak egyféle formában létezhet és kifogástalan.

A tanácsadás során két esetben célszerű használni a Google internetes keresőt. Egyrészt akkor, amikor azt akarjuk megtudni, hogy milyen fokon van az adott idegen szónak a fonetikus átírása. Például:

Kérdés: Melyik az elfogadott írásmód: influencer vagy influenzszer?

Válasz: A nyelvünkbe kerülő idegen szavakat igyekszünk hangrendszerünknek megfelelően alakítani, ez előbb-utóbb írásban is megjelenik. Ennek a folyamatnak az időtartama szavanként eltérő lehet, közben párhuzamosan él egymás mellett a két alak. A folyamat akkor jut nyugvópontra, ha a magyaros írásmódot szótárban rögzítjük, például: imél, szelfi stb. A kért szó esetében is ez a folyamat figyelhető meg, az eredeti influencer helyett egyre gyakoribb és használható az influenzszer írásmód, azonban szótárban még nem szerepel.

Másrészt akkor, amikor bizonyos szóalakok, alakváltozatok helyességére kérdeznék rá.

Kérdés: Felveszünk valamit = felvétel vagy felvadás? Azonos a jelentésük a felvételnél és a felvadásnál?

Válasz: Mindkét kifejezés használatos, de a felvétel szó jóval gyakoribb. A 5.190 000 találat van a felvétel szóra, a felvadás szóra mindössze 4200 előfordulás olvasható az internetes keresőben. A két szó jelentése azonos.

Gyakran előfordul, hogy egy kérdés megválaszolásához több szabálypont alkalmazása szükséges, vagy egy analóg példa, így a következő esetben is.

Kérdés: A következő szóösszetétel írásmódjával kapcsolatban szeretnék segítséget kérni: közigazdász+professzor+asszony.

A válaszadáshoz egyrészt egy analóg példát alkalmazunk.

Válasz: Az orvosprofesszor egybeírható (MHSz. 410)

Másrészt az AkH. 125. szabálypontját vesszük alapul.

Válasz: A foglalkozást, kort, minőséget, csoportot jelölő, úgynevezett főnévi minőségjelzőt különírjuk a jelzett szavától, például: ajándék könyv, belgyógyász barátunk, gyermek király, huszár főhadnagy, közigazdász szakértő, mérnök bátyám, mérnök kolléga, professzor asszony, rendőr százados, tanár úr, tanító néni, tüzér tizedes, vendég néni. Tehát a helyes írásmód: közigazdászprofesszor asszony.

Csak az analógiás példák alapján lehetett megválaszolni a következő kérdéseket:

Kérdés: *Melyik a helyes: nehéz harckocsi vagy nehézharckocsi, könnyű gyalogság vagy könnyűgyalogság?*

Válasz: *A javasolt írásmód: nehéz harckocsi (vö. könnyű harckocsi, Osiris, 958.) és könnyűgyalogság (vö. nehézlovasság, Osiris, 1104.).*

Kérdés: *Hogyan írandó: adathalász + e-mail?*

Válasz: *Mivel az e-mail szóhoz kötőjellel kapcsoljuk az összetételi utótagot, pl. e-mail-cím, így az összetételi előtagot is: adathalász-e-mail. Lásd még: egyen-e-mail-cím.*

A helyesírási kérdésekre adott válaszok nagyon ritkán, de eltérnek a hivatalosan javasolt írásmódtól, még pontosabban megengedőbbek.

Kérdés: *A hívá helyett nem volna kívánatos jóváhagyni a hívva alakot?*

Válasz: *A kérdezett igének két tőváltozata van: hív és hí. Attól függően, hogy a toldalék melyik igetőhöz járul, kétféle alak létezik, a hívva és a hívá, mindkettő helyes és ugyanazt jelenti. A Magyar helyesírási szótár (233.) a meg van hívá szerkezetet tartalmazza, tehát a régies hí alakhoz kapcsolva a határozói igenév képzőjét. Hasonlóképpen járhatunk el a szív és az öv igék esetében. A Magyar helyesírási szótár nem tartalmazza a szíva vagy szívva alakot, de az óva int szó szerkezetet igen (41.) Az ÉKsz. szerint a hí, szí alak népi, népnyelvi, régies forma (526., 1268.), illetve az óva int szó szerkezetet is tartalmazza (1022). Ebben az esetben is kétféle írásmód helyes: ha a szí- tőhöz járul a toldalék: szíva, ha szív tőhöz: szívva; ugyanígy: óva, óvva. Példák: „A kiadó úgy döntött, egy civil jogvédő szervezet jogászait is segítségül hívva jogi útra tereli az ügyet.” „A buliról feltöltött képek amúgy különösen rossz érzést kelthetnek azokban, akik nincsenek rá meghívva.” „Így vezetsz, ha durván be vagy szívva.”*

Az ügynevezett szótagszámlálás szabály alkalmazását megnehezítheti, ha elhomályosuló összetétel is szerepel a kérdezett szóban.

Kérdés: *A többszörösen összetett szavaknál az egy szótagú igekötőket (ha jól tudom), nem kell figyelembe venni a szótagszámlálásnál, az Osiris Helyesírásban mégis a következő szerepel: tápanyag-kimerülés. Hogyan kell helyesen írni (egybe vagy kötőjellel): tápanyagfelszívódás, baromfifeldolgozás?*

Válasz: *Vannak olyan összetett szavak, amelyek az elhomályosulás útjára léptek, ezek a következők többek között: szerszám, műszer, műsor, rendszer, baromfi, tápanyag, étrend, ékszer, esernyő, élelmiszer, szótag. Már annyira „egybeforrtak”, hogy nem vesszük észre az összetételi mivoltukat. Erre utal az Osiris Kiadónál megjelent Helyesírás című kötet az igeneves összetételek helyes írásmódja kapcsán. „Az a folyamatos melléknévi igenévi jelzős szerkezetekre vonatkozó szabály nem szigorú, miszerint ha akár a jelző, akár a*

jelzett szó önmagában is összetett szó, a jelentésváltozás ellenére többnyire a különírást kell alkalmazni, például: mutató névmás, növényvédő szer. Ez csupán tendencia. Elsősorban azért, mert több olyan jelzős szókapcsolatot egybe kell írni, amelyben az egyik tag önmagában is összetétel. Jellemzően egybeírandók azok az összetett alaptagot tartalmazó szerkezetek, amelyekben az alaptagnak mind az előtagja, mind az utótagja egy szótagos szóalak, s összetétel voltak a mai nyelvi tudás számára részben elhomályosult: javítóműhely, forgószínpad, mozgókórház, mérőműszer, takarítószerter” (Osiris, 114.). Ugyancsak a fenti forrás tartalmazza a következőt: „Fontos arra odafigyelni, hogy a két egy szótagú szóból álló összetételek is összetett szónak számítanak – rendszer, rendőr, műsor –, tehát ha ezekhez újabb összetételi tag járul, és a szótagok száma együttesen meghaladja a hatot, be kell tenni a kötőjelet: műsor-előkészítés, rendőr-konferencia” (Osiris, 128.). Egyébként teljesen elhomályosult összetétel például az ünnep, amely hangtani változáson is keresztülment. Az előtagja valószínűleg a török eredetű elavult így 'szent', utótagja pedig a nap főneve (Zaicz 2006: 888). A kért szavak összetételi tagjai: táp + anyag + felszívódás, táp + anyag + kimerülés, barom + fi + feldolgozás. Tehát nem az egy szótagos igekötő számít (ki-, fel), hanem a táp- és a fi- elhomályosuló összetételi tag.

A mozaikszavak írásmódjának egy sajátos esete került a középpontba az egyik kérdésben.

Kérdés: *A magyar helyesírás és nyelvtan milyen szabályai támasztják alá a Művészetek Palotájának rövid ü-s rövidítését, a Müpát?*

Válasz: *A Művészetek Palotája neve viszonylag újnak számít az intézmények sorában, mégis hamar elterjedt a név rövidített változata. Az írásmód sokféle változatával találkozhatunk az interneten, a sajtóban: MüPa, MÜPA, MüPa. A Művészetek Palotája szabályos rövidítése: Müpa (AkH. 417. oldal, illetve 286. a) szabálypont). A Müpa írásmód az Osiris Helyesírásban (407. o.) leírtakkal magyarázható: olykor a magánhangzó időtartamát tekintve van eltérés a szóösszevonásos és a teljes alak között. Ez a megoldás a szóösszevonások esetében elfogadható, például: Oviber (Országos Vízügyi Beruházási Kft.); Tüvati (Tűz- és Vagyonvédelmi Társasági Intézmény); Müha (Művészetek Háza, Miskolc). Ezekben az esetekben tehát a szóösszevonások magánhangzói megrövidülnek. Ennek ellenkezőjére is van példa, amikor megnyúlik: Mentálhigiénés Segítő Központ, MeSeKő.*

A ritkán használatos szóalakok esetében érdemes élőnyelvi példát keresni az interneten a válasz kiegészítéséhez.

Kérdés: *Mi az öcs és a báty szó helyes tárgyragos alakja, amikor nincs rajtuk birtokos jelző?*

Válasz: *Alany esetében báty, öcs, és itt említhetjük meg a hűg szót is. Ritkán, de használatosak. „Micsoda báty!” „A két öcsöt a báty felügyeletére*

bízta.” „Oldd meg ezt a rejtélyes feladatot, hadd örüljön az öcs!” Tárgyragos alakban is egy mássalhangzóval írjuk, bár intervokális helyzetben a kiejtéskor megnyúlik a két magánhangzó között a mássalhangzó. „A báty váltja az öcsöt.” A báty szóból képzett bácsi használata általában megegyezett a bátyéval, azzal a megszorítással, hogy amikor egymás mellett mind a két változat általánosan használatos volt, a bátyot elsősorban a közeli vérrokonokra használták, míg a bácsit a távolabbi vér- és szerzett rokonokra, ismerősökre. Alakváltozata a bátya, idősebb ismeretlen férfi kissé leereszkedő, néha kötődő megszólításaként. „Ha szépen megkérem kendet, öreg bátya, / Átszállít-e engem tenger másik partjára?” (Petőfi Sándor) Műcímként: Tamás bátya kunyhója. A hűg is hasonlóképpen ritkán fordul elő, például: Napló az elvesztett hűg miatt.

Leíró nyelvtani, morfológiai, illetve jelentéstani kérdéssel is gyakran megkeresik az irodát.

Kérdés: Van olyan példa, amelyben az -l képzőnk fosztóképző szerepű, akárcsak a -z képzőnk (magoz = magtalanít, kátyúz = kátyútlanít, hernyóz = hernyótlanít stb.)?

Válasz: A -z és az -l igeképző jelentései sokszínűek, sokszor megegyeznek, valamint napjainkban a legproduktívabbak, különböző jelentést adhatnak az igének. Például valamivel ellát: vajaz, cukroz, címez, nyergel, talpal; valamilyen hangszerezen játszik: dobol, hegedül, zongorázik, furulyázik stb. A -z igeképző jelentései között szerepel a valamitől megfoszt, megtisztít jelentés is: hernyóz, belez. Az -l esetében a valamitől megfoszt jelentésre a következő példákat találtuk: porol, herél, gazol.

Ugyancsak a jelentéstannal és a szóképzéssel kapcsolatos a következő kérdés.

Kérdés: Nyomatott formában először most találok egy szövegben a megúszós kifejezéssel. Mit jelent valójában ez a szó?

Válasz: A megúszik ige három jelentésben szerepel az értelmező kéziszótárban: 1. átúszik valamit. 2. nagyobb baj vagy büntetés nélkül átél valamit, aránylag könnyen túljut rajta. Az ittas sofőr megúszta a balesetet sérülések nélkül. 3. (úszó vagy vízilabdázó) a többieket maga mögött hagyva előretör (ÉKsz., 908.). A megúszós nyilvánvalóan a második jelentést hordozza magában: könnyű, egyszerű, konfliktusmentes. Azért nevezhető viszonylag különlegesnek a létrejöttét tekintve, mert a megúszó melléknévi igenév is tulajdonságot jelöl, és látszólag fölöslegesen kap még egy -s melléknévképzőt. Azonban mégsem egyedi ez a szóalkotási mód. Ezzel a képzővel a többletjelentésük az, hogy a melléknévi igenév által kifejezett tulajdonság az alany állandó/jellemző tulajdonsága, például: böngös, fázós, félős, köhögős, mosolygós. Az internetes keresőben 17 200 találat van a megúszósra. Példák: „Megúszós desszertek. Nem tudsz sütni? Félsz a dagasztástól? Kicsi a

konyhád? Három profi desszert, ami mindenkinek sikerülni fog.” „Elkapott a tavaszi fáradtság, és nincs kedved főzni? Ha nagyon levert vagy, akkor jöhetnek a megúszós kaják, amelyek fél órán belül megvannak.”

Az alakváltozatok azonos jelentésére válasz az alábbi, tehát amikor nem paronímia, szóhasadás a nyelvi jelenség.

Kérdés: „A bíróság a férfit kiszabott 20 éves börtönbüntetést életfogytiglanra súlyosította.” Ezek szerint a 20 év nem volt súlyos? A jogász társadalom szinte teljesen száműzte a szaknyelvéből a súlyosbít szót. Helyesen tették?

Válasz: A Magyar szókincstárban (Kiss 1999: 772) a súlyosbít címszó mellett lehetséges szinonimaként a súlyosít is szerepel. A Magyar értelmező kéziszótár alapján (ÉKsz., 1203.) a súlyosbít szó jelentése 'súlyosabbá tesz', a súlyosít szöve 'súlyosbít'. Tehát a két szó jelentése e szerint is azonos. A súlyosbít valószínűleg a középfokú, régiesebb súlyosb melléknévből képzett ige, míg a súlyosít az alapfokú melléknévből származik. (Hibás érvelés az, hogyha nincs enyhít, akkor súlyosbít se legyen, ezért használják a céhbéli jogászok súlyosít igét. Az enyhít a mássalhangzó-torlódás, valamint az egymás mellett álló hangok képzési helyének távolsága miatt nehezen ejthető ki.) Az internetes kereső alapján a súlyosbít jóval gyakoribb, 30 000 előfordulás, mint a súlyosíté 873. Az külön vizsgálat tárgya lehetne, hogy vajon a jogi szövegekben melyik a gyakoribb. Két példamondat: „Pandémiaként emlegetik a mozgásszegény életvitel terjedését, amit csak súlyosbít a Covid-19.” „El vagyok itélve három esztendei segédszerkesztőségre [...] huszonöt vers elolvasásával súlyosítva.” (Jókai Mór) Előfordul, hogy a fentiekhez hasonló szópárok között jelentéskülönbség alakul ki. Az öregít jelentése: 'a valóságosnál öregebbnek tüntet fel valakit', az öregbíté: <Hírnevet, dicsőséget stb.> (meg)növel, gyarapít. „Igaz, korábban még volt átfedés a kettő között. Balassa József A magyar nyelv szótára című, 1940-ben megjelent kötetében az öregbít-et csak utalószóként veszi fel, azaz jelentését az öregít-ével együtt így adja meg: 'öreggé tesz, öregnek mutat, tüntet fel', Ballagi Mór pedig A magyar nyelv teljes szótárában, 1873-ban feltünteteti ugyan mind az öregít, mind az öregbít igét, s a 'valaminek terjedelmét, mérvét, fokát nagyobbítja' jelentést csak az öregbít szóhoz társítja, de az öregbít-nek is megadja 'valakit korosabbá, öregebbé tesz' jelentését, lényegében azt, amely az öregít-nek is sajátja. Az újabb szótárak már határozottan megkülönböztetik a két szót” (Grétsy 2007). Ugyancsak jelentéskülönbség alakult ki a hosszabbít és a hosszít szavak között. A labdarúgó-mérkőzések félidejének végén is hosszabbítás történhet, míg a szempillát, ruhát hosszítani szokták. Csak fiatalít, édesít, gyengít, ritkít igealak létezik, nincs a középfokú melléknévből képzett alakváltozat. Korábban kisebb vihart kavart az olcsít szavunk a sajtóban, holott a szó nem is hibás, hanem csupán arról van szó, hogy a kétségtelenül ismertebb olcsóbbít-nak néhány nyelvjárásunkból ismert, de létező változata (Grétsy 2007).

Az új szavak megítélésében gyakran kérnek segítséget a nyelvhasználók.

Kérdés: Egy matricára kerülne fel egy mondat, amely a mobilapplikációval (appal) történő parkolást reklámozná: „Parkolj és appolj velünk!” Képzése szabályosnak tűnik (stoppol, rappel). Mi a véleménye, megjelenhet ez egy kreatív anyagon?

Válasz: Az app az applikáció rövidült alakja, az appol kifejezés nagy valószínűséggel el fog terjedni. Az idegen szavakhoz és szórövidülésekhez napjainkban leggyakrabban járuló igeképzővel, az l-lel alkotunk belőlük (igekötös) igét, mint például: roamingol, beflessel, belinkel, kommentel, lájkol és appol.

A szavak etimológiájára többször is rákérdeztek a nyelvhasználók.

Kérdés: Honnan ered a bikini, a monokini, a tankini és a burkini?

Válasz: A bikini 'kétrészes női fürdőruha' jelentésű, nemzetközi szó, angolul, németül, spanyolul ugyanígy hangzik, eredete: egy csendes-óceáni atoll, azaz egy korallzátonyokból felépülő, gyűrű alakú sziget vagy szigetecsoport neve. Bikini-szigetének, a Marshall-szigetek egyikének a nevét őrzi. Ám a leleményes nyelvhasználók ezt a nem létező -kini és a 'kettő' jelentésű bi- előtag összetételeként értelmezték, s így megalkották a monokini kifejezést is, ami már csak a bikinialsóból áll (Zaicz 2006: 69). A tanga és a bikini szóból keletkezett a tankini. Ez olyan kétrészes fürdőruhát jelent, amely pici bikininadrágból és a hasat éppen csak szabadon hagyó felsőrészből áll. A burkini a muszlim nők számára készített fürdőruha, amely megfelel a Korán előírásainak. Csak a kéz- és lábfej, illetve az arc látszik ki a gyakran napellenzővel is kombinált ruha alól. Először fekete színben jelent meg, az utóbbi években hoztak ki a gyártók színes vagy színes betétekkel kombinált darabokat.

Bizonyos nevek kiejtésre vonatkozik az alábbi kérdés.

Kérdés: Nagyon nehéz kiejteni a Lidl szót, főleg ha azt mondom, hogy elmentem a Lidlbe. Ezt a három mássalhangzót nagyon nehéz egymás után kiejteni. Mit tegyek?

Válasz: A Lidl név azért okoz nehézséget a kiejtésben, mert ugyanazon a helyen képzett hangok kerültek egymás mellé (fog-fogmeder hangok), ráadásul ezek közül az egyik a képzés módját tekintve zárhang, tehát a szervpár által állított akadályt kell a levegő áramlásával felpattintani, majd utána ejteni egy nazálist, amely folyamatos záralkotással képződik. Ezért nehéz a d és az l egymás után történő kiejtése. Így nem csoda, hogy sokan Lidlinek ejtik ugyanúgy, mint a kirakó játékot, a puzzle-t pázlinak. Hasonló okokból nehéz kiejteni Mboussi kameruni labdarúgóhátvéd nevét is, sokan úgy oldják fel a zavaró mássalhangzó-torlódást, hogy az [embusszi] kiejtést alkalmazzák. A

Magyar nyelvhasználati szótár a mássalhangzó-torlódásos tulajdonnevek ejtése címszóban taglalja a kiejtési problémát. „Két vagy több mássalhangzó találkozásakor az ejtés könnyítése céljából rendszerint egy fél magánhangzót iktatunk be. Nem igényes a mássalhangzó-torlódások teljes értékű magánhangzóval (többnyire i-vel) való feloldása: pl. Rippl-Rónai [ripli-rónai, rippöl-rónai], ez inkább nyelvjárási sajátosság. Ilyen szavakban erősebb, nyomatékosabb, szótagalkotó l hangot ejtünk. A magyarban a mássalhangzó nem szótagalkotó, ezekben az idegen eredetű tulajdonnevekben mégis ez ajánlható igényes ejtésformaként. Az l kihagyása pongyola, hibás formát okoz: Mádl Ferenc [Mád Ferenc] vagy hasonulással [mátferenc], illetve Gógl Árpád [Góg Árpád]. Néhány további név: Gungl, Disztl, Bartl, Kreml; kerülendő a [gunglö, disztlö, bartlö, kremlö]” (Balázs–Zimányi 2007: 164). Természetesen azt kell hangsúlyoznunk, hogy a nyelvtörő nevek hangkönnyítő betoldásával való ejtése nem tekinthető főbenjáró kiejtési hibának.

A látszólagos nyelvi hiányra vonatkozik a következő kérdés

Kérdés: Hogyan helyes: eendő vagy evendő (amit enni kell)?

Válasz: A magyar nyelv természetes nyelv, így nyilvánvalóan vannak úgynevezett nyelvi hiányok. A tesz, vesz, lesz, eszik, iszik, hisz, visz igék tőtanilag egy csoportba tartoznak, és közülük csupán háromnak van beálló melléknévi igenévképzős alakja: teendő, veendő, leendő. Az evendő, ivandó, hiendő, viendő nem vagy alig használatos. Ilyenkor rokon értelmű szavakkal élhetünk, például: elfogyasztandó, vagy körülírást is alkalmazhatunk: (majd) meg kell enni.

A Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda tanácsadói a munkájukat szakmaszeretetből, társadalmi munkában végzik. A jelszó: segíteni jó! Ez a lényege. A kérdezőink a nyelv iránt érdeklődő (olykor nagyon művelt) emberek; olykor nagyon egyszerű, helyesen írni alig tudó nyelvhasználók; olykor fogadást eldönteni kívánók; olykor profi helyesírók, akik ellenőrizni akarják magukat vagy korrektúráznak. Mindenkinek ugyanúgy válaszolunk, nyilvánvalóan különbség. A válaszok tárgyilagosak, és többségében hivatkozást tartalmaznak, mert így hitelesek.

E sorok írója a kezdetektől részt vesz a tanácsadásban, az elmúlt évben húsz hetet volt „szolgálatban”, így a megválaszolt kérdések száma megközelíti az 1600-at. Az így szerzett tapasztalatait kívánta megosztani az olvasókkal.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

AkH. = *A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015.

Balázs Géza–Zimányi Árpád 2007. *Magyar nyelvhasználati szótár*. Pauz–Westermann Könyvkiadó, Celldömölk.

Domonkosi Ágnes–Ludányi Zsófia 2020. A nyelvmenedzselés-elmélet lehetőségei az anyanyelvi nevelésben. In. *Találkozások az anyanyelvi*

- nevelésben* 4. PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék, Lingua Franca Csoport, Pécs. 41–51.
- ÉKsz. = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (ÉKsz.)
- Grétsy László 2007. *Anyanyelvi örjárat*. <https://szabadfold.hu/kultura/anyanyelvi-orjarat-199804/> [2022. márc. 31.]
- Kiss Gábor (főszerk.) 1999. *Magyar szókincstár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MHSz. = *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2017.
- Minya Károly 2018. Nyelvstratégia és nyelvművelés. *Korunk*. III. évf. 7. szám (2018. július) 25–33.
- Osiris = Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pölcz Ádám 2021. *A nyelvművelés retorikai gyökerei. A nyelvhelyesség alapjainak retorikai hagyományáról*. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Interkulturális Kutatások Kft., Budapest.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

TOMORI TÍMEA

Középiskolai összehasonlító tantervvizsgálatok az ajánlott munkaformák és módszertanok tekintetében

A kommunikációs kompetencia fejlesztését jól támogatja a megváltozott tanárszerep, illetve jelentőséget érdemes tulajdonítani a tanítási órákon használt munkaformáknak és módszertanoknak is. Az alábbiakban görcső alá vett módszerek, módszertani elemek kiválóan alkalmasak lehetnek a diákok hatékony kommunikációs fejlesztésére. Távolodva az állandó jellegű frontális osztálymunkától a korszerű pedagógia számtalan olyan lehetőséget kínál, amely segíti a pedagógust a diákok kompetenciafejlesztésében. Az utóbbi években számos oktató, kutató foglalkozott azzal, hogy a megváltozott tanári szerep és a módszerek sokszínűsége hogyan hathat a kommunikációs kompetenciafejlesztésre. A tanári szerep módosulásairól, a magyartanár szakos hallgatók attitűdformálásáról Antalné Szabó Ágnes a következőket írja: *„Ha azt szeretnénk elérni, hogy a pedagógusok a tanulóközpontú tanítási módszereket, a kooperatív, az egyéni és a projekt tanulást támogató eljárásokat, munkaformákat nagyobb arányban alkalmazzák az iskolában, a magyartanárképzésben is mintát kell adni az efféle szemléletre és tevékenység típusokra (Jones–Jones 2008). A nagyrészt tanári előadásokra szocializálódó hallgatók kevésbé lesznek képesek kezdő pedagógusként tevékenység-központúan tanítani. Ha a magyartanárképzésben sok pozitív tapasztalatot gyűjtenek a tanulástámogató munkaformákról, például az egyéni, a páros, a csoportos és a projektorientált tanulásszervezésről, akkor valószínűleg az iskolai tanítási gyakorlatban is nagyobb motivációval és bizalommal élnek ezekkel a lehetőségekkel”* (Antalné 2015: 21). Mai felfogásunk szerint – noha a magyartanárképzésben és a magyartanári attitűdében kiemelkedő szerepe is van a kommunikációs kompetencia fejlesztésének – a kompetenciaterület komplexitása miatt ez minden tudományterületet érint, ennél fogva a fent idézett szakmódszertani eljárással minden jövőbeli pedagógus munkája megkönnyíthető, attitűdjük formálható. Balázs László erről így ír *„Napjainkra világossá vált, hogy nemcsak a készségtárgyakat oktató pedagógusoknak kell alkalmazkodniuk a 21. század elejére markánsan körvonalazódó igényekhez, hanem általánosságban a teljes pedagógustársadalomnak fel kell vennie a lépést a sokszor talán követhetetlennek tűnő új technológiai vívmányok által előidézett változásokkal és ezeknek a személyiségfejlődésre gyakorolt hatásaival”* (Balázs 4). A tanári attitűdről H. Varga Gyula elsősorban a módszertani kereten belül, annak első és egyik leglényegesebb pontjaként elmélkedik, ezt követik a munkaformák, majd az értékelés pontjai. H. Varga kiemeli, hogy a kommunikációs kompetencia fejlesztését bár még sokan frontális beszélgetésként képzelik el a pedagógusok közül, de a hatékonyságnak fontos mutatója, ha a tanár képes a kiscsoportos munkaszervezésre, hiszen egyrészt

számosságát tekintve sokkal nagyobb arányban jutnak szóhoz és szerephez a tanulók egy frontális órához képest, másrészt ezzel a kiscsoportban való egymásrautaltsággal az egyéni felelősség súlya is érvényesül, így a közösség céljait figyelembe vevő egyéneket nevelünk (H. Varga 2017). A munkaformák és a módszerek fontossága az oktatásban egyre inkább felértékelődik. Napjainkra a kompetenciafejlesztést szem előtt tartó pedagógusok száma megsokszorozódni látszik, a pedagógusképzésben már kötelező modulként beépült – nemcsak a magyartanár vagy művészeti orientáltságú hallgatók kötelező kurzusaiba, hanem – minden pedagógus szakos hallgató tantervébe az írásbeli kommunikáció és a szóbeli kommunikáció. Ennek eredője talán, – ahogyan arra korábban H. Varga Gyula is utalt – hogy a pedagógusképzésben fontos szerepe van a tárgyi és módszertani felkészültségen túl annak is, hogy a hallgató/pedagógus képes-e a kompetenciafejlesztésre. Ezeknek a kritériumtárgyaknak és követelményeiknek köszönhetően született meg a pedagógusképzésben használt *Mozaikok a magyar nyelvről és nyelvhasználatról* című kiadvány. A kommunikációs kompetencia fejlesztésének tehát jelentőségteljes kérdése a *hogyan?*, azaz a módszertan. A méltán népszerű és 2021-ben megújult *Didaktika* könyvben a módszertanok között megkülönböztetik az

- előadás,
- magyarázat,
- elbeszélés,
- történetmesélés,
- tanulói kiselőadás,
- megbeszélés,
- vita,
- szemléltetés,
- munkáltató módszer,
- tanulási szerződés,
- kooperatív oktatás,
- szimuláció, szerepjáték, dráma és játék,
- tanulmányi kirándulás,
- házi feladat

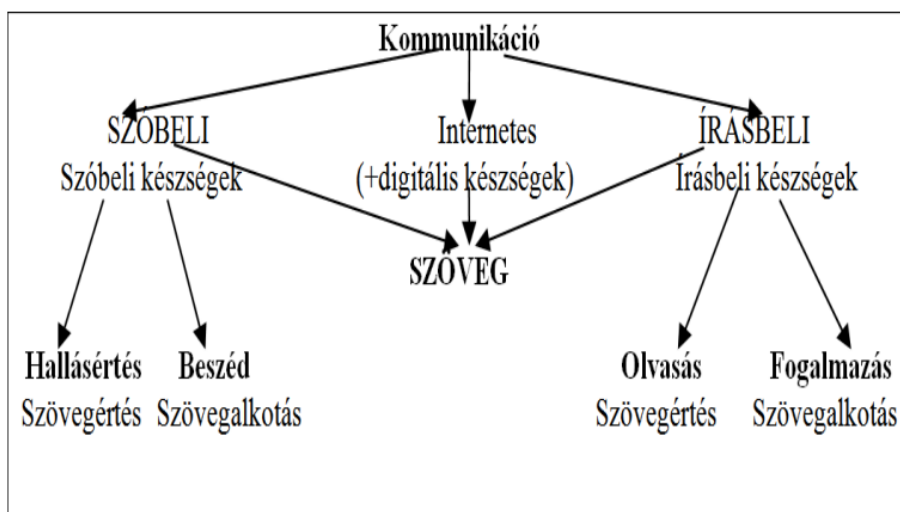
módszertanát (Falus–Szűts 2021).

„Az oktatási módszerek az oktatási folyamatnak mint cselekvéssornak állandó, ismétlődő összetevői, rész-cselekvéssorai a tanár és tanuló tevékenységének részei, amelyeket különböző célok érdekében eltérő stratégiákba szerveződve alkalmaznak. A módszerek azonban nem tekinthetők az oktatási folyamat legkisebb, tovább már nem osztható elemeinek, ugyanis ezeket különféle eljárások, fogások, tevékenységelemek alkotják” (Falus–Szűts 301). Ezeknek a módszertani lehetőségeknek a sorát Szűts Zoltán kiegészíti a

digitális oktatásban is jól hasznosítható módszerekkel és módszertani elemekkel. Ilyen a

- digitális történetmesélés,
- tükrözött osztályterem,
- játékosítás,
- mikrotartalom (Szűts 2020, 2021).

„A kommunikációs képességfejlesztés természetesen nemcsak a szóbeli és írásbeli közlés fejlesztését célozza, hanem a viselkedéskultúrát, a páros és csoportos együttműködést is” (Tomesz 34). Raátz Judit a kommunikációs kompetencia fejleszthetősége kapcsán az írásbeli és a szóbeli kommunikáción kívül megkülönbözteti az internetes kommunikációt, amelynek alapját a digitális szövegek adják, alapvetően pedig a digitális kompetenciák fejlesztése is fókuszba kerül. A kommunikációs kompetencia fejlesztésére, legyen az írásbeli, szóbeli vagy digitális kommunikáció, számos módszer létezik.

1. sz. ábra

A kommunikációs készségek fejlesztési területei (Raátz 78)

A kutatás leírása

A kutatás arra volt kíváncsi, hogy az országos előíró-szabályozó dokumentumok (NAT és kerettantervek) a középiskolai korosztályra vonatkozóan milyen módszertanokat, munkaformákat és módszertani elemeket ajánlanak fel a hatékony előrehaladás érdekében a különböző műveltségi területeken.

A kutatási kérdés megválaszolásának alapidokumentumai voltak a NAT 2012, a NAT 2020, valamint a Kerettanterv 2012 és a Kerettanterv 2020 változatai. A kutatás módszertana a tartalomelemzés volt, amelyet a MaxQda kvalitatív adatelemző szoftver segített. A tartalomelemzés *a priori* módon használt számos kódot. Az induktív kódolás során a módszertanok és a módszertani elemek voltak meghatározva. A deduktív típusú kódolás hozta magával a munkaformák kódalapú megjelenését az elemzett anyagban.

A kutatás három középiskolai műveltségi területet emelt ki elemzési egységként. Egy pilotkutatás eredményeit figyelembe véve emelte ki a kommunikációs kompetencia fejlesztését jelentős mértékben befolyásoló magyar nyelv és irodalom, illetve művészetek műveltségi területeket, illetve a kevésbé kiemelkedő eredményt hozó informatika területét; tekintve, hogy a szélsőséges esetek vizsgálata, összehasonlítása mutathat eredményt.

A kutatás a középiskolai korosztályt emelte be a vizsgálat mintájába. Ennek oka, hogy a kompetenciafejlesztés hatásosságát a későbbi empirikus kutatások során olyan korosztályon érdemes mérni, amelyik a kötelező iskolai tanulmányai vége felé tart. Ennek okán az általános gimnáziumokban használt kerettantervek vizsgálata valósult meg. A vizsgálat a közműveltségi tartalmakra vonatkozott.

A kutatás eredményei

A kutatás arra volt kíváncsi, hogy az oktató-nevelő munkát előíró-szabályozó dokumentumok mely módszereket ajánlják a különböző tananyagok feldolgozására, és hogy azok képesek-e reagálni a világ változásaira. Ennek apropóján készült egy *keresztábla-elemzés* a módszerek és munkaformák kódrendszerére vonatkozóan mind a 2012-es, mind pedig a 2020-as NAT-ra és Kerettantervekre¹.

Műveltségterületenként tekintve a legtöbb munkaforma és módszertani kód a *művészeteken* belül fordult elő (50%), ezt követte jelentős lemaradással a *magyar nyelv és irodalom* (27,3%) és az *informatika* (22,7%). A kódolás során a *tükrözött osztályterem*, a *LEGO eszközökkel támogatott történetmesélés és játékosítás*, a *Komplex Instrukciós Program (Komplex Alapprogram)*, a *tréningmódszer* és a *coaching* abszolút nem fordultak elő egyetlenegyszer sem a vizsgált dokumentumokban. A munkaformákat és a projektmódszert eredetileg nem jelölte a kutatás *a priori* módon a kódrendszerben, de jó néhányszor kiemelten fordultak elő a dokumentumok elemzésekor, ezért ezek új, deduktív kódolású elemekké váltak. Az *informatika* területén a projektmunkának (26,7%) és a csoportmunkának (53,3%) kiemelkedő szerep jutott, a *magyar nyelv és irodalom* területén az egyéni munkának (34,5%) és a drámapedagógiának (28,6%), de a csoportmunka (14,3%) szerepe sem

¹ A kerettantervek középiskolai kiadásai a 9.-10. és a 11.-12. évfolyamokra vonatkozó bontásban készülnek el, így 2012-ben és 2020-ban is két-két kerettanterv készült a gimnáziumi évfolyamok számára.

elhanyagolható. A *művészetek* területén a drámapedagógia módszere (38,2%) van jelen a legrelevánsabban, de a csoportmunka (32,6%) és az egyéni munka (14,6%) is jelentős arányban mutatkozik meg.

	Informatika	Magyar nyelv és irodalom	Művészetek	Total
▼ Módszertanok/munkaformák		1,2%		0,3%
▼ Uj kódok munkaformákra, mód				
Projektmunka (új)	26,7%	2,4%	6,4%	8,0%
Páros munka (új)	2,2%	1,2%	1,3%	1,4%
Egyéni munka (új)	6,7%	34,5%	14,6%	18,2%
▼ Digitális eszközökre építő/hagy	2,2%			0,3%
Tükrözött osztályterem				
Történetmesélés		6,0%	2,1%	2,8%
Játékosítás	4,4%	4,8%	2,1%	3,0%
▼ Csoportmunkára építő módsze	53,3%	14,3%	32,6%	30,9%
Lego eszközökkel támogat				
Lego eszközökkel támogat				
KIP/KAP				
Tréningmódszer				
Coaching				
Kollaboratív csoportmunka	4,4%		0,4%	0,8%
Kooperatív csoportmunka		7,1%	1,3%	2,5%
Drámapedagógia		28,6%	38,2%	31,2%
Művészetterápiák/művész			0,9%	0,6%
Σ SUM	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
# N = Documents	5 (22,7%)	6 (27,3%)	11 (50,0%)	12 (100,0%)

2. sz. ábra

Keresztábra-elemzés a vizsgált műveltségi területeken munkaformák és módszerek tekintetében (saját feldolgozás, MaxQda)

A NAT 2012-es és 2020-as eredményeinek összehasonlító keresztábra-elemzése megmutatja, hogy amíg 2012-ben az egyéni munkaforma és a csoportmunka 50-50%-ban volt jelen az *informatika* területén, addig 2020-ra árnyaltabbá vált a felosztás, és bár a csoportmunka (50%) továbbra is kiemelkedik az ajánlott munkaformák közül, de a projektmunka (14,3%) és a játékosítás (14,3%) is megjelenik. *Magyar nyelv és irodalomból* az egyéni munka arányait tekintve nőtt (42,9%-ról 57,1%-ra) a 2020-as NAT-ban. 2012-ben a csoportmunka (28,6%) és a drámapedagógia (23,8%) is hangsúlyosan szerepelt, 2020-ban azonban a drámapedagógia (14,3%) már nem kapott olyan mértékű jelentőséget a tantervben, mint az elődjében. A művészetek műveltségi területen színesedett a paletta a 2020-as tervezetben, ugyanis megjelent a projektmunka és a történetmesélés mint lehetséges feldolgozási opció bizonyos tananyagoknál. A 2012-es dokumentumban a drámapedagógia (42,9%) emelkedett ki, de a csoportmunka (28,6%) sem volt elhanyagolható az elemzés során. A 2020-as NAT-ban helyet cseréltek, és a csoportmunka (36,1%) került első helyre, majd a drámapedagógia (27,8%) követte a sorban.

	RI2_informatika	RI0_techologia	RI2_MNYI	RI0_MNYI	RI2_művészetek	RI0_művészetek	Total
▼ Hódizertanok/munkaformák							
▼ (i) kódok munkaformák, mód							
▼ Projektmunka (ij)		14,3%				11,1%	5,1%
Páros munka (ij)		7,1%			2,9%		1,7%
Egyéni munka (ij)	50,0%	7,1%	42,9%	57,1%	17,1%	16,7%	23,9%
▼ Digitális eszközökre épülő/hagy		7,1%					0,9%
Tulajdonított osztályterem							
Térletismerés						2,8%	0,9%
Járékosítás		14,3%			5,7%		1,4%
▼ Csoportmunkára építő módszer	50,0%	50,0%	28,6%	28,6%	28,6%	36,1%	34,2%
Logo eszközzel támogat							
Logo eszközzel támogat							
CFXPAP							
Treningsnídizer							
Coaching							
Kollaboratív csoportmunka							
Központi csoportmunka			4,8%		2,9%	5,6%	3,4%
Drámapedagógia			23,8%	14,3%	42,9%	27,8%	26,5%
Művészetterjesztés/művészet							
Σ SPM	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
# N = Documents	1 (16,7%)	1 (16,7%)	1 (16,7%)	1 (16,7%)	1 (16,7%)	1 (16,7%)	6 (100,0%)

3. sz. ábra

Keresztábra-elemzés a 2012-es és a 2020-as NAT-ból a vizsgált műveltségi területeken munkaformák és módszerek tekintetében (saját feldolgozás, MaxQda)

Az összes tantárgy keresztábra-elemzését tekintve levonható az a következtetés, hogy összességében a drámapedagógia (33,5%) az a módszer, amelyet a vizsgált dokumentumok magasabb arányban használtak, de a csoportmunka (29,4%) és az egyéni munkaforma (15,5%) is jelentős arányban mutatkozott meg a kódolások során. A dráma és tánc/dráma és színház tantárgy elsősorban a drámapedagógia (64,3%–78%) módszerére épített mind 2012-ben, mind 2020-ban. Ez a tantárgy típusánál fogva nem okozott meglepetést. Az ének-zene tantárgy a használt munkaformák tekintetében 2012-ben a csoportmunkát (75%) részesítette előnyben, de 2020-ban a csoportmunkát (50%) a projektmunka (50%) is támogatta. Az informatika tantárgy 2012-es dokumentumában csak a csoportmunkára tettek utalást, nem volt benne jól kirajzolódó ajánlás a munkaformák és a módszerek használatát tekintve, de a 2020-as dokumentum már a projektmunkát (57,1%–54,5%)² és a csoportmunkák (42,9%–27,3%) közül a kollaboratív (18,2%) csoportmunkát is kiemeli. A magyartanításban ismét kiemelkedő szerephez jut a drámapedagógia módszere mind 2012-ben, (48%–37,5%), mind 2020-ban (40%–5,6%). Továbbá az egyéni munkaformának van még jelentősége, hiszen 2012-ben (16%–62,5%), és 2020-ban (40%–27,8%) is jelentős arányban jelenik meg a tantervekben. A magyar nyelv és irodalom dokumentumok érdekessége egyfajta fordított szerkesztés a munkaformák és a módszertanok tekintetében, hiszen a 2012-es anyagok 9–10. évfolyamon szélesebb spektrumon kínálnak lehetőségeket a magyartanításra, míg 11–12. évfolyamon már érezhető az érettségi közeledése, és az egyéni munka kerül reflektorfénybe. Ezzel ellentétben a 2020-as eredmények azt mutatják, hogy 9–10. évfolyamon szegényesebb a munkaformák és módszerek kínálata (egyéni munka,

² Két dokumentum lett vizsgálva. (9–10. és 11–12. évfolyamon) A továbbiakban az egymást követő százalékok jelentése az évfolyamonkénti megosztás miatt jelennek meg duplán.

történetmesélés, drámapedagógia), majd 11–12. évfolyamon jóval szélesebb skálán mozognak annak lehetőségei, így többletként megjelenik még a projektmunka, a játékosítás és a kooperatív csoportmunka is. A mozgóképkultúra és médiaismeret tantárgy kapcsán nincs jelentős különbség. A projektmunka (33,3%), az egyéni munka (33,3%) és a csoportmunka (33,3%) kiegyenlített arányban szerepel mind a két dokumentumban. A *vizuális kultúra* kapcsán megjegyzendő, hogy 2012-ben a drámapedagógia (27,3%), a művészetpedagógia (18,2%) és a projektmunka (18,2%), míg 2020-ban a csoportmunka (51,2%) és az egyéni munka (27,9%) kerültek előtérbe.

Összegzés

Bár a tantervek nem módszertani ajánlók, ezért nem várható el tőlük az, hogy előírja a használni kívánt munkaformákat és módszertanokat, módszertani elemeket, ugyanakkor érdekes kitekintése az elemzésnek az, hogy számtalan módszer egyáltalán nem jelenik meg a tantervekben, míg például a munkaformák közül az egyéni és a csoportmunka, vagy módszerek közül a drámapedagógia és a projektmódszer jelentősen áthatja a tantervi útmutatót. Érdekes kiszögellése lehet a kommunikációs kompetencia fejlesztését célzó tantervi vizsgálatoknak az is, hogy milyen mértékű az ezekkel az ajánlásokkal való lefedettség a dokumentumokban, és ezek mely műveltségi területeken fordulnak elő nagyobb mértékben.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- 2016/17. tanév rendjéről szóló 12/2016. (VI. 27.) EMMI-rendelet
52/2012 (XII. 21.) EMMI-rendelet
- Antalné Szabó Ágnes–Raátz Judit–Veszelszki Ágnes (szerk.) 2015. *Mozaikok a magyar nyelvről és nyelvhasználatról. Segédkönyv az anyanyelvi kritériumvizsgálathoz*. Bölcsész- és Művészetpedagógiai Tananyagok 10. ELTE, Budapest.
- Antalné Szabó Ágnes 2015. Paradigmaváltás az anyanyelvi nevelésben és a magyartanárképzésben. In. Antalné Szabó Ágnes–Laczkó Krisztina–Raátz Judit (szerk.): *Szakpedagógiai Körkép I. Anyanyelv- és irodalompedagógiai tanulmányok*. ELTE, Budapest. 9–28.
- Balázs László 2015. A Z generációfejlesztésének lehetőségei – alternatív módszerek a közoktatásban. *Anyanyelv-pedagógia* 2015. évf. 4. sz.
- Falus Iván–Szűcs Ida (szerk.) 2021. *Didaktika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Raátz Judit 2015. A kommunikációs kompetencia területei és fejlesztési lehetőségei az anyanyelvi nevelésben. In. Antalné Szabó Ágnes–Laczkó Krisztina–Raátz Judit (szerk.): *Szakpedagógiai Körkép I. Anyanyelv- és irodalompedagógiai tanulmányok*. ELTE, Budapest. 71–94.
- Szűcs Zoltán 2020. *A digitális pedagógia elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Szűts Zoltán 2021. Az oktatás eszközei és digitális technikái. In. Falus Iván–Szűcs Ida (szerk.): *Didaktika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tomesz Tímea 2014. Kommunikációoktatás és személyiségfejlesztés. In. Balázs László–Tomesz Tímea–Varga Gyula (szerk.): *A kommunikáció oktatása 6. A kommunikáció(s) készségfejlesztés) tantárgyközi szerepe, lehetőségei*. Hungarovox Kiadó, Budapest. 30–8.
- H. Varga Gyula 2017. A kommunikációs kompetencia fejlesztésének programja. In. Szőke-Milinte Enikő (szerk.): *A kommunikáció oktatása 9. A kommunikációs kompetencia fejlesztése a különböző korcsoportokban*. Hungarovox Kiadó, Budapest. 9–22.

KISS ANITA

*Kárpátaljai és magyarországi magyar hallgatók nyelvi attitűdjeinek
összehasonlító vizsgálata*

Bevezetés

A Kárpátalján élő magyarok körében már számos felmérést végeztek a helyi magyar nyelvváltozatok megítéléséről, amelynek eredményei a kárpátaljai magyar nyelvhasználathoz való pozitív viszonyulást mutatják. Ezek a vizsgálatok leginkább kérdőíves adatfelvétellel készültek (vö. T. Károlyi 2002, Lakatos 2006, Csernicskó 2008, Karmacsi 2009, Dudics–Lakatos 2015). Az itt bemutatott kutatást, egy Kárpátalján még kevésbé elterjedt módszerrel, úgynevezett ügynökvizsgálattal végeztem.

A legelső ügynökmódszeres vizsgálatról Wallace Lambert és munkatársai (1960) kutatásában olvashatunk, amelyet különböző nyelvváltozatok megítélésére fejlesztettek ki. Az ügynökvizsgálatnak fontos részét képezi a megfelelő alibi kiválasztása, amely segítségével elterelhető az adatközlők figyelmé arra, hogy egy nyelvészeti vizsgálatban vesznek részt, ennek köszönhetően realisabb képet kaphatunk a válaszadók nyelvi attitűdjeiről.

A vizsgálat során az adatközlőknek két hangfelvételt kellett meghallgatniuk. Az egyik felvételen megszólaló ügynök tipikus kárpátaljai magyar nyelvhasználatra jellemző orosz és ukrán nyelvből átvett kölcsönszókra is használt, a másik beszélő (ügynök) ugyanazt a szöveget olvasta fel, de az orosz és ukrán kölcsönszók helyett, azok magyarországi megfelelőit használta. A hanganyag meghallgatása után a résztvevőknek ki kellett tölteniük egy kérdőívet, amelyben különböző tulajdonságok szempontjából kellett értékelniük az ügynököt.

A vizsgálat célja az volt, hogy összehasonlítsam az adatközlők attitűdjeit a kárpátaljai magyar nyelvhasználatra jellemző orosz és ukrán kölcsönszókra vonatkozóan. Továbbá arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a megkérdezett kárpátaljai magyar hallgatók melyik ügynököt fogják pozitívabban megítélni, a kárpátaljai vagy a magyarországi nyelvváltozatot használót.

A nyelvi attitűd meghatározása

Az attitűd eredetileg a kísérleti pszichológiában használt fogalom, amely cselekvésre vonatkozó készenléti állapotot, beállítódást jelöl. A szociálpszichológia fogalomértelmezésében az attitűd egy kognitív reprezentációs folyamat, amely összefoglalja az egyén értékeléseit egy meghatározott személlyel, csoporttal, dologgal vagy cselekvéssel kapcsolatban (Domonkosi 2004).

Az attitűd általános jelentése: beállítottság, viselkedés, modor, valamilyen dologgal, jelenséggel, véleménnyel kapcsolatos magatartás. Cseresnyési az

attitűd jelentését a következőképpen adja meg: „Stabil vonzalom vagy idegenkedés, pozitív/negatív viszonyulás személyekhez, helyzetekhez, eszmékhez, kialakult hajlam arra, hogy egy dolgot következetesen jónak vagy rossznak minősítsünk” (Cseresnyési 124).

A nyelvre vonatkozó tudást, vélekedést nyelvi attitűdnek nevezzük, amelyben kifejeződik egyes emberek vagy embercsoportok viszonya és értékítélete bizonyos nyelvekre, nyelvváltozatokra, kiejtés-változatokra, illetve bármely nyelvi jelenségre. Az attitűdök a nagyon pozitív vélekedésektől egészen a teljes elutasításig terjedhetnek, amelyek egyes nyelvváltozatok „helyességéről”, értékességéről, beszélői személyes tulajdonságairól alkotott ítéletekben mutatkoznak meg (Grin 2013, Trudgill 1997).

A nyelvi attitűdök értelmezését tekintve kétféle megközelítésmód létezik: behaviorista és mentalista. A behaviorista szemléletmód szerint az attitűd bizonyos társas helyzetekre adott válasz, viselkedés, amely a viselkedés megfigyelése és a tapasztalatok értelmezése által tanulmányozható (Agheys–Fishman 1970, Domonkosi 2004). A mentalista nézőpont alapján az attitűd nem figyelhető meg közvetlenül, csupán következtetni lehet rá az egyén szóbeli, viselkedésbeli és érzelmi reakciói alapján. Ez a szemléletmód az attitűdöt egy belső készenléti állapotként értelmezi, amely kapcsolatot teremt a vélemény és a viselkedés között. A mentalista értelmezés szerint az attitűd szerkezetileg három összetevőből áll, amelyek együttesen hatnak az attitűd kialakulására: megismerő (kognitív), értékelő (evaluatív) és akarati. A megismerő vagyis kognitív összetevő az adott jelenséggel kapcsolatos összes ismeretet jelenti. Az értékelő vagy evaluatív összetevő során érzelmek kapcsolódnak az adott ismeretekhez, hiedelmekhez, és ha az érzelmek a hiedelmekhez kapcsolódnak, kialakul az előítélet pozitív vagy negatív irányban. A harmadik, akarati vagy konatív összetevőt az első két alkotóelem határozza meg, és itt alakulnak át az ismeretek, hiedelmek és a hozzájuk kapcsolt érzelmi értékek meghatározott viselkedési készültséggé, ami az attitűdobjektumhoz kapcsolódó lehetséges magatartást jelenti (Kiss 1995). Ez a három összetevő az egyén gondolatainak, cselekvéseinek és érzelmeinek kapcsolatára mutat rá, ugyanakkor a nyelvi attitűdből nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni a nyelvi viselkedésre, mivel azt az adott körülmények is befolyásolhatják, illetve az is, hogy a beszélő igyekszik igazodni a beszédpartner feltételezett nyelvi elvárásaihoz. A nyelvi attitűd nemcsak egyéni, hanem társas vonatkozásban is megmutatkozik, ennél fogva a nyelvi attitűd is kifejezője lehet a csoportidentitásnak, a közösségi összetartozásnak vagy éppen a csoporttól való elkülönülésnek (Domonkosi 2004).

A nyelvi attitűdök elsősorban nem nyelvi, hanem társadalmi eredetűek, tehát nem nyelvi vagy esztétikai minőséget tükröznek, hanem társadalmi szokásokat, viselkedési szabályokat, beleértve az előítéleteket is. A szociolingvisztikai kutatások arra világítottak rá, hogy a nyelvi attitűdök a már korábban létrejött nem nyelvi sztereotípiák nyelvi igazolásaként, megerősítéseként alakultak ki (Kiss 1995). Tehát a nyelvi attitűdök befolyással

lehetnek a nyelvi változásra, viselkedésre, és nyelvi bizonytalanságot eredményezhetnek. A nyelvi bizonytalanságot úgy kell érteni, hogy a beszélők bizonyos ellenszenvet mutatnak a saját nyelvváltozatuk iránt, vagyis megkérdőjelezzik a nyelvváltozatuk „helyességét”, és megpróbálnak egy magasabb státuszú beszédformát elsajátítani, amely az egyén részéről túlhelyesbítéshez, a társadalmi csoport részéről norma-túlteljesítéshez vezethet (Trudgill 1997). Sándor Klára szerint általában nem a nyelvi formához viszonyulunk negatívan, hanem azokhoz a csoportokhoz, amelyekben belül az adott nyelvi forma használatos. Így a nyelvi attitűdjeink valójában nem a nyelvre, hanem a mögötte álló közösségre, személyekre vonatkoznak. Ez irányulhat az egyén saját nyelvváltozatára is, ha valaki valamilyen negatív sérelem miatt szégyelli a nyelvhasználatát, akkor megpróbál távolodni attól a közegtől, és beszédét igyekszik minél inkább a sztenderd irányába igazítani (Sándor 2016).

A nyelvi attitűd vizsgálatának módszerei

A nyelvi attitűdök vizsgálhatók direkt és indirekt módszerekkel egyaránt. A nyelvi attitűdöket vizsgáló módszerek a szociológiából származnak, amelyek közül a legtipikusabb az értékelő megállapításoknak az elutasítása vagy elfogadása a vizsgálatba bevont résztvevők által. Ez általában nyílt kérdések formájában történik, amikor a kutatók ismeretekre kérdeznek rá, véleményeket, ítéleteket kérnek (Kožik 2004).

Az attitűdök mérésére más lehetőségek is adódnak attól függően, hogy milyen tudományág módszereit követjük. A szociálpszichológia egy gyakran alkalmazott eljárása az adatközlő attitűdjének, reakciójának megfigyelése bizonyos nyelvváltozatok elhangzására, laboratóriumi körülmények között. Ennek egyik legelterjedtebb módszere az attitűdskála, melynek több lehetséges változata is van. A Thurstone- és a Likert-skála alkalmas arra, hogy a vizsgálatba bevont egyének különböző állításokról vélekedjenek, választaniuk kell, hogy egyetértenek, nem értenek egyet vagy közömbösek az adott állítást illetően. Egy másik változatban, amelyet walesi közösségek vizsgálatára alkalmaztak, az állásfoglalás mértékét is jelezniük kellett az adatközlőknek egy öt- vagy hétfokozatú skálán (Baker 1992).

A nyelvi attitűdvizsgálatnak egy népszerű módszere, amikor egyazon szöveget ugyanaz a beszélő két eltérő nyelvváltozatban olvassa fel, de az adatközlők nem tudják, hogy a felolvasást kétszer ugyanaz a személy végezte. Ezt a módszert „ügynökvizsgálat”-nak (angolul: *matched guise technique*) nevezik (Cseresnyési 2004). Az említett módszert Lambert és munkatársai 1960-ban tették közzé, melynek az volt a célja, hogy megmutassa a beszélőknek a különböző nyelvváltozatokhoz fűződő viszonyát. Emellett ez a módszer segít megállapítani azt is, hogy egy nyelvközösségen belül milyen sztereotípiák élnek a különböző nyelvváltozatok beszélőiről. Ezt a módszert eredetileg francia-angol kétnyelvűség kanadai vizsgálatára alkalmazták

(Lambert et al. 1967), majd több kutatás során is felhasználták (Giles–Coupland 1991, Milroy–Preston 1999). A vizsgálat lényeges eleme egy (általában öt-, hat-, hét pontos) skála, amely az egyik végén pozitív, a másik végén negatív tulajdonságot jelöl. Az adatközlő bejelöli a véleményét leginkább tükröző pontot, majd ezeket a pontokat a kutató számértékké alakítja. A *matched guise* technikát *verbal guise* névvel illetett módszerrel fejlesztették tovább, amely abban tér el, hogy a hallott szöveget nem egy és ugyanaz a személy olvassa fel, hanem több adatközlő, akik társadalmi jellemzőikben hasonlóak. Ezzel a technikával egyszerre több nyelvváltozathoz való viszonyulást is össze lehet mérni (Gallois–Callan 1981, Callan et al. 1983, McKenzie 2008).

Ügynökmódszerrel végzett kutatások

Az első Magyarországon végzett ügynökvizsgálatot Sándor Klára, Juliet Langman és Pléh Csaba tanulmánya ismerteti. A kutatáshoz kiválasztott adatközlők négy csoportja Szegeden, kettő pedig Budapesten tanult, és a vizsgálat azon a feltételezésen alapult, hogy a nem sztenderd változatot beszélő „ügynököt” az adatközlők kevésbé kedvezően fogják megítélni a sztenderd beszélővel szemben, illetve hogy a pesti adatközlők általában véve is negatívabban értékelik majd a nem sztenderd beszélőt, mint a szegediek. A vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy Budapesten valóban előítéletesebbek voltak az általuk nyelvjárásinak minősített beszéddel szemben, mint egy vidéki nagyvárosban. Ezenkívül arra is fény derült, hogy területtől függetlenül, általánosan is érvényes az a megállapítás, miszerint a nem sztenderd beszélőket negatívabban ítélik meg, mint a sztenderd beszélőket (Sándor et al. 1998).

Határon túli magyar területeken is végeztek nyelvi attitűdvizsgálatot ügynökmódszerrel. Jánk István kutatásában leendő, illetve már pályán lévő pedagógusoknak kellett értékelniük a diákok szóbeli feleleteit. A vizsgálat során az adatközlők különböző beszélőktől származó eltérő nyelvváltozatokat hallgattak meg. A kutatás célja volt kideríteni, hogy a pedagógus értékelésében mely szempontok játszanak dominánsabb szerepet, a tanuló tárgyi tudása vagy a nyelvhasználata, ami Jánk kutatásában kiterjedt a sztenderd és nem sztenderd változatokra, valamint a korlátozott és kidolgozott nyelvhasználati kódra is. A felmérést egy próbavizsgálattal kezdte a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem óvodapedagógus és magyartanár szakos hallgatói körében, összesen 50 adatközlő bevonásával. Következtetései alapján a pedagógusok értékelését erőteljesen befolyásolja a tanulók alapnyelve. Ez azt jelenti, hogy a tanárjelöltek egy teljes érdemjeggyel rosszabbat adtak a tanulónak amiatt, hogy nemsztenderd nyelvváltozatban és nem kidolgozott nyelvi kódban feleltek, annak ellenére, hogy tökéletesen tudták az aktuális tananyagot. Továbbá pozitívabban értékelték azokat a tanulókat, akiknek a tárgyi tudása hiányosabb volt, viszont sztenderd nyelvváltozatot használtak feleléskor (Jánk 2018: 150–69). Jánk később ugyanezt a kutatást kiterjesztette a Kárpát-medence négy országára. Vizsgálatot végzett Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és

Ukrajnában, összesen 502 leendő, illetve már gyakorló magyartanár körében. Az eredmények minden megvizsgált csoport esetében azt mutatták, hogy a tanárok a különböző tartalmú, nyelvváltozatú és nyelvhasználatú feleletek közül a sztenderd nyelvváltozatban és kidolgozott kódban elhangzottakat értékelték pozitívabban, a nyelvjárásban és a korlátozott kódban elmondott feleletek pedig kevésbé kedvező értékeléseket kaptak annak ellenére is, hogy a tanuló tárgyi tudása hibátlan volt (Jánk 2019: 31–46).

Fenyvesi Anna erdélyi, vajdasági és felvidéki diákok nyelvi attitűdjeit vizsgálta ügynökmódszerrel. Felmérésében hat nyelvet, illetve nyelvváltozatot használtak öt beszélőtől (magyarországi magyar, helyi regionális magyar nyelvváltozat, magyar akcentusú angol, brit angol, amerikai angol és többségi nyelv). Itt csak a témához kapcsolódó magyarországi és a regionális magyar, illetve a többségi nyelvre vonatkozó eredményeket szeretném röviden bemutatni. Az anyanyelvváltozatok és a regionális nyelv beszélői közül a magyarországi magyar kapta a legpozitívabb értékelést, a regionális magyar nyelvváltozat és a többségi nyelv megítélése nagyjából megegyező volt. Területi lebontásban: Erdélyben a regionális magyar nyelvváltozat megítélése volt pozitívabb, Felvidéken ennek az ellenkezője volt megfigyelhető, a Vajdaságban pedig közel azonos volt a regionális magyar és a többségi nyelv megítélése. A többségi nyelvvél kapcsolatos attitűdök negatívnak bizonyultak, illetve a magyarországi magyar nyelvváltozatnak pozitívabb volt a megítélése a regionális magyarral szemben, de a regionális magyar nyelvváltozat iránti szolidaritás pozitív értékeket mutatott (Fenyvesi 227–34).

Összességében az ügynökmódszerrel végzett vizsgálatok arra az eredményre jutottak, hogy a sztenderd változatnak pozitívabb a megítélése a helyi regionális nyelvváltozatokkal szemben.

Kutatási hipotézisek

1. Az ügynökmódszerrel végzett vizsgálatok eredményeképpen a sztenderd változatnak pozitívabb a megítélése a helyi regionális nyelvváltozatokkal szemben (Sándor–Langman–Pléh 1998). Feltételeztem, hogy mindhárom hallgatói csoport a legtöbb tulajdonság szempontjából, a magyarországi változatot használó ügynököt fogja pozitívabban megítélni a kárpátaljai magyar nyelvváltozatban megszólaló orosz és ukrán kölcsönszókat is használó beszélővel szemben.

2. A kárpátaljai magyar nyelvhasználattal kapcsolatos attitűdvizsgálatok (Csernicskó 2008) eredményei azt mutatják, hogy a Kárpátalján élő magyarok meg tudják különböztetni a saját nyelvhasználatukat a magyarországiakétól, és a sajátjukat ítélik meg pozitívabban. Feltételeztem, hogy a három adatközlői csoport közül a szülőföldjükön élő és tanuló kárpátaljai magyar főiskolások fogják pozitívabban megítélni a kárpátaljai magyar nyelvváltozatot használó ügynököt.

3. A kárpátaljai magyar kutatások arra is rávilágítottak, hogy akik valamennyire már eltávolodtak a szülőföldi környezettől, próbálják a nyelvhasználatukat a magyarországiakéhoz igazítani a kommunikáció során (Csernicskó 2008). Ebből kiindulva feltételeztem, hogy a Magyarországon tanuló kárpátaljai magyar hallgatók negatívabban ítélik meg a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban megszólaló ügynököket, mint a Kárpátalján élő és tanuló résztvevők.

Módszer

Kutatásomban kárpátaljai és magyarországi magyar egyetemisták, valamint főiskolások nyelvi attitűdjeit hasonlítottam össze ügynökmódszerrel. A felmérés során két hangfelvétel beszélőit kellett az adatközlőknek értékelniük. Az egyik ügynök beszéde tipikus kárpátaljai magyar nyelvhasználatra jellemző orosz és ukrán nyelvből átvett kölcsönszókat is tartalmazott, a másik hangfelvétel szövege pedig ugyanazon szavak magyarországi megfelelőinek felhasználásával hangzott el.

Az ügynökmódszeres vizsgálatok mindig valamilyen alibire épülnek. A felmérés során úgy próbáltam elterelni az adatközlők figyelmét arról, hogy egy nyelvi attitűdvizsgálatban vesznek részt, hogy a kérdőív elején található leírás szerint azt vizsgálom, hogy ők miként értékelnek, illetve ítélnek meg álláskereső embereket egy próbafelvétel alapján, akik magyarországi telefonos értékesítői állásra jelentkeznek. Ezt követően meg kellett hallgatniuk az egyik jelentkező előadását, majd a hallottak alapján ki kellett tölteniük egy kérdőívet. A kérdőív kitöltése online módon történt, a hangfájlokat linkként csatoltam a kérdőívhez. Mindkét felvételen az ügynökök kóddal vannak azonosítva, a magyarországi változatban megszólaló jelentkező1 néven kezdi el beszédét, a kárpátaljai magyar nyelvváltozatot használó pedig jelentkező2 néven. A vizsgálathoz két hanganyagot készítettem, de egy adatközlő csak egy felvételt hallgatott meg. A hangfelvétel szövege az alábbiakban olvasható, a két ügynök szövege csak a kiemelt szavak tekintetében különbözött.

Kedves Vásárlóink! Cégünk az egészség megőrzése érdekében olyan termékeket forgalmaz, amelyek kizárólag természetes, gyógynövény-tartalmú alapanyagokból készülnek. Kínálatunk nagyon széles. Étrend-kiegészítő vitaminoktól kezdve, ezüstszálas zoknikon át, gyógynövény-tartalmú fogkrémig (*fogpasztáig*) minden korosztály talál a maga számára hasznos terméket. Sokan nem tudják, de leginkább gyógynövényekkel segíthetjük szervezetünk ellenálló képességét, ami az őszelel megjelenő influenzajárvány (*grippjárvány*) miatt nélkülözhetetlen. Fontos számunkra az ön elégedettsége, ugyanis ha a választott termék nem megfelelő (*nem pászol*), esetleg a csomag tartalma gyári hibás (*brakkos*), visszaküldheti, és mi megtérítjük a vételárat. Bármilyen felmerülő kérdés esetén hívja (*csengessen*) ügyfélszolgálatunkat (ügyfélszolgálatunkra).

Adatközlők

A felmérésben összesen 251 főiskolai és egyetemi hallgató vett részt. Ebből 70 adatközlő Kárpátalján él, és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán tanul. Az adatközlői csoportra a kutatás további részeiben KMF néven utalok. 84 válaszadó Kárpátaljáról származik, ők jelenleg Magyarországon élnek és a Debreceni Egyetem hallgatói, ezt a csoportot a továbbiakban DE-KÁRP néven említem. 97 válaszadó pedig Magyarországon született és szintén a Debreceni Egyetem hallgatója, a továbbiakban DE-MO csoport.

A KMF és a DE-KÁRP csoport hallgatóinak az átlagéletkora 21 év, a DE-MO csoporté pedig 22, ez azt jelenti, hogy a kutatásban hasonló korú egyetemisták és főiskolások vettek részt.

A KMF és a DE-KÁRP csoport hallgatóinak a többsége falun született (KMF 73%, DE-KÁRP 61%), kisebb részük városban, illetve városi jellegű településen (KMF 27%, DE-KÁRP 39%). A DE-MO csoport adatközlőinek többsége (89%) viszont városban született, 6%-a fővárosban, 5%-a pedig falun. A KMF adatközlők 51%-a jelenleg városban, valamint városi jellegű településen él, 49%-a pedig falun, tehát ebben a csoportban majdnem fele-fele arányban oszlik meg a városban és a falun élők aránya. A DE-KÁRP csoport hallgatóinak túlnyomó többsége (88%) jelenleg Magyarországon él, Debrecenben, 6%-a Beregszászban, szintén 6%-a pedig Kárpátalja valamely falujában. A DE-MO csoport válaszadóinak többsége (83%) jelenleg Debrecenben él, 7%-a pedig Magyarország valamely egyéb városában.

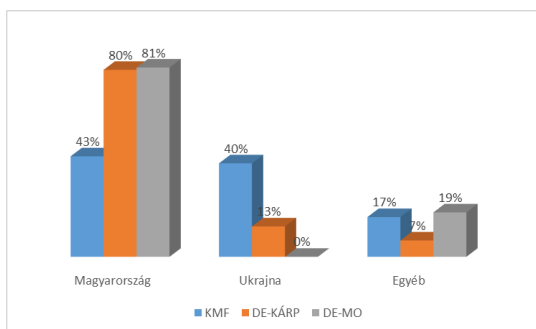
A kutatásban részt vevő hallgatók különböző szakokon folytatják az egyetemi és főiskolai tanulmányaikat. A könnyebb átláthatóság érdekében a szakokat tudományok szerint csoportosítottam. Mindhárom adatközlői csoportban a hallgatók nagyobb része bölcsészet- és társadalomtudományi, valamint természettudományi tanulmányokat folytat (1. táblázat).

Tudományterület	KMF	DE-KÁRP	DE-MO
Agrártudományok	0%	0%	4%
Orvostudományok	0%	7%	9%
Bölcsészettudomány és társadalomtudományok	53%	35%	35%
Természettudományok	37%	29%	28%
Műszaki tudományok	0%	13%	10%
Informatikai tudományok	3%	16%	10%
Gazdaságtudományok	7%	0%	4%

1. táblázat: A hallgatók által választott szakok tudományterületek szerinti besorolása

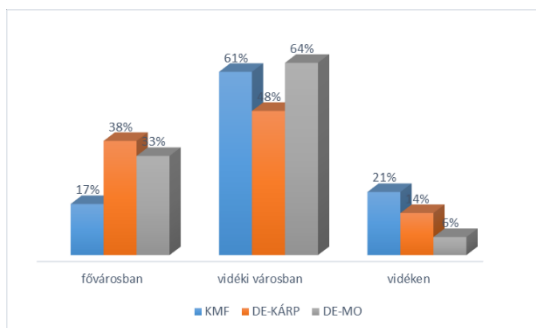
Eredmények

A DE-KÁRP és a DE-MO csoport hallgatóinak a többsége a legszívesebben Magyarországon élne, a KMF csoport adatközlői pedig majdnem fele-fele arányban jelölték meg Magyarországot és Ukrainát (1. ábra). Ez az adat azt mutatja, hogy a Kárpátalján élő főiskolások jobban kötődnek a szülőföldjükhöz, mint a Magyarországon tanuló kárpátaljai magyar fiatalok, akiknek a többsége már nem szívesen térne vissza Kárpátjára. Az iménti eredmény megegyezik egy korábbi felmérés eredményeivel, ahol szintén válaszolniuk kellett a hallgatóknak arra a kérdésre, hogy a legszívesebben hol élnének, és az adatok akkor is azt mutatták, hogy a Kárpátalján tanuló főiskolások közül többen élnének a legszívesebben Kárpátalján, mint azok a kárpátaljai magyar egyetemisták, akik már Magyarországon tanulnak (Kiss A. 82).

1. ábra. A legszívesebben itt élnék (1)

A vizsgálat során kiderült, hogy mindhárom csoportban a hallgatók nagyobb része a leginkább vidéki városban élne. Az adatokból az is látható, hogy a válaszadóknak csak egy nagyon kis része élne vidéken, a KMF csoport adatközlői pedig a fővárost jelölték meg a legkisebb arányban (2. ábra).

2. ábra: A legszívesebben itt élnék (2)

Megkérdeztem az adatközlőktől, hogy szerintük honnan származik a két jelentkező. Mindhárom csoport adatközlőinek nagyobb része szerint az első jelentkező, tehát a magyarországi változatot használó ügynök Magyarországról származik. A második jelentkezőről, tehát a kárpátaljai magyar változatban megszólaló ügynökről pedig a KMF és a DE-KÁRP csoport hallgatóinak a többsége úgy vélte, hogy Kárpátaljáról származik, a DE-MO csoport válaszadói pedig egyforma arányban jelölték meg Magyarországot és Ukrainát, a válaszadók nagyobb része pedig nem tudta megítélni, hogy honnan származik a második jelentkező (2. táblázat).

1. ügynök (magyarországi változat)			
	KMF	DE-KÁRP	DE-MO
Magyarország	33%	35%	46%
Ukrajna (Kárpátalja)	13%	8%	2%
Nem tudom megítélni	6%	7%	0%
2. ügynök (kárpátaljai magyar változat)			
	KMF	DE-KÁRP	DE-MO
Magyarország	15%	4%	16%
Ukrajna (Kárpátalja)	33%	44%	16%
Nem tudom megítélni	0%	2%	20%

2. táblázat: Szerinted honnan származik a jelentkező? (1)

Az adatközlőknek arra is válaszolniuk kellett, hogy szerintük a jelentkezők fővárosban, vidéki városban vagy falun élnek. A magyarországi változatban beszélő ügynökről a KMF hallgatók nagyobb része úgy gondolta, hogy fővárosban él, míg a DE-KÁRP és DE-MO csoport válaszadóinak a nagyobb része úgy vélte, hogy vidéki városban. A kárpátaljai változatot használó ügynök a KMF és a DE-KÁRP csoport hallgatóinak a nagyobb része szerint vidéki városban él, míg a DE-MO válaszadók nagyobb része szerint vidéken (3. táblázat).

1. ügynök (magyarországi változat)			
	KMF	DE-KÁRP	DE-MO
fővárosban	31%	20%	8%
vidéki városban	17%	27%	37%
vidéken	3%	2%	3%
2. ügynök (kárpátaljai magyar változat)			
	KMF	DE-KÁRP	DE-MO
fővárosban	6	2	2%
vidéki városban	30	32	14%
vidéken	13	17	36%

3. táblázat: Szerinted honnan származik a jelentkező? (2)

A KMF és a DE-KÁRP csoport megítélése szerint a magyarországi változatot használó jelentkező főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezik, a DE-MO csoport válaszadói pedig majdnem fele-fele arányban jelölték meg a főiskolai, egyetemi és a szakközépiskolai végzettséget. A kárpátaljai változatban beszélő ügynökről pedig a KMF és DE-KÁRP csoport nagyobb része úgy gondolta, hogy főiskolai, egyetemi végzettséggel rendelkezik, a DE-MO csoport hallgatói közül a legtöbben azonban a középiskolai végzettséget jelölték meg. A magyar változatban beszélő ügynök esetében a magyarországi válaszadóknak csak a két százaléka jelölte meg a középiskolát. Ebből tehát arra következtethetünk, hogy a magyarországi hallgatók a magyarországi változatot használó ügynököt képzetebbnek tartják a beszéde alapján, mint a kárpátaljai magyar változatban beszélőt (4. táblázat).

1. ügynök (magyarországi változat)			
	KMF	DE-KÁRP	DE-MO
főiskola, egyetem	43%	40%	23%
szakiskola, szakközépiskola	4%	5%	24%
középiskola	4%	5%	2%
2. ügynök (kárpátaljai magyar változat)			
	KMF	DE-KÁRP	DE-MO
főiskola, egyetem	24%	22%	6%
szakiskola, szakközépiskola	10%	14%	21%
középiskola	15%	14%	24%

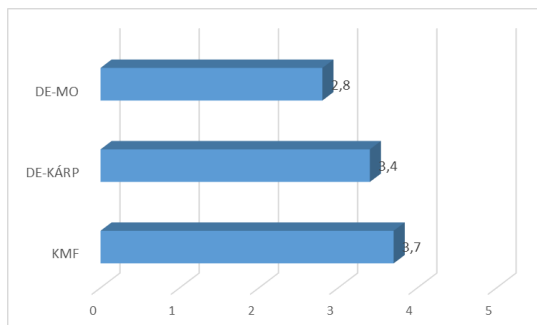
4. táblázat: Véleményed szerint mi a legmagasabb iskolai végzettsége a jelentkezőnek?

A továbbiakban a hallgatóknak egytől ötig terjedő skálán kellett értékelniük a két ügynököt. A válaszadóknak arról kellett véleményt alkotniuk, hogy a jelentkezőket mennyire tartják intelligensek/okosnak, meggyőzőnek, segítőkésznek, kedvesnek, barátságosnak, megbízhatónak, komolynak és határozottnak a hangfelvételük alapján. Továbbá értékelniük kellett az ügynökök beszédmódját/szóhasználatát, kiejtését, kifejezőmódját, hangszínét, valamint el kellett dönteniük a résztvevőknek, hogy mennyire tartják alkalmasnak a jelentkezőket az adott munkakör betöltésére. A kérdőívben csak a két legszélső érték jelentése volt megadva: 1 = egyáltalán nem tartom jellemzőnek, 5 = nagyon jellemzőnek tartom. Elemzéskor a következőképpen értelmeztem az egyes és az ötös közé eső értékeket: 2 = kevésbé, 3 = közepesen, 4 = eléggé. Az adatok elemzését IBM SPSS Statistics 25 programmal végeztem. A vizsgálat során független mintás, egy szempontos (one-way) varianciaanalízist végeztem. A három változó a három adatközlői csoport volt, és azt szerettem volna kideríteni, hogy van-e szignifikáns eltérés ($p < 0,05$ érték mellett) az alapján, ahogy a különböző hallgatói csoportok értékelik (megítélik) a jelentkezőket.

A varianciaanalízis során kontrasztvizsgálatot végeztem, egyrészt összehasonlítottam a kárpátaljai magyar és a magyarországi magyar hallgatók értékelését, másrészt a két kárpátaljai csoport véleményét is összevettem mindkét ügynökre vonatkozóan. Az eredmények azt mutatják, hogy minden tulajdonság szempontjából szignifikáns eltérés volt megfigyelhető a kárpátaljai magyar és a magyarországi magyar hallgatók véleménye között, a kárpátaljai magyar hallgatók mindkét ügynököt pozitívabban értékelték a magyarországi egyetemistáknál. Továbbá bizonyos tulajdonságokat illetően a két kárpátaljai csoport hallgatóinak a véleménye is szignifikánsan különbözött. A KMF csoport hallgatói intelligensebbnek/okosabbnak: $t(121)=-2,482$ $p<0,05$ ($p=0,014$), meggyőzőbbnek: $t(122)=-2,777$ $p<0,05$ ($p=0,006$), segítőkészebbnek: $t(122)=-3,228$ $p<0,05$ ($p=0,002$), kedvesebbnek: $t(121)=-2,031$ $p<0,05$ ($p=0,045$) és megbízhatóbbnak: $t(122)=-2,162$ $p<0,05$ ($p=0,033$) értékelték a magyarországi változatot használó ügynököt a DE-KÁRP csoport hallgatóinál. Ezen kívül a KMF csoport hallgatói pozitívabban értékelték a magyarországi változatot használó ügynök beszédmódját: $t(122)=-2,162$ $p=0,033$, kiejtését: $t(121)=-2,381$ $p=0,019$, kifejezésmódját: $t(120)=-2,135$ $p=0,035$, hangszínét: $t(121)=-2,161$ $p=0,033$, mint a DE-KÁRP csoport hallgatói.

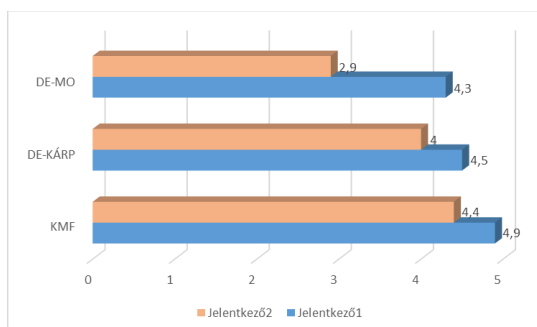
A kárpátaljai változatban beszélő ügynök megítélésével kapcsolatban pedig hat esetben (kedves: $t(123)=-2,067$ $p=0,041$, komoly: $t(123)=-2,839$ $p=0,005$, határozott: $t(121)=-2,842$ $p=0,005$, beszédmód/szóhasználat: $t(123)=-2,899$ $p=0,004$, kiejtés: $t(123)=-2,701$ $p=0,008$, kifejezésmód: $t(123)=-2,610$ $p=0,010$) különbözött szignifikánsan a két kárpátaljai csoport véleménye.

A hallgatóknak arról is véleményt kellett alkotniuk, hogy mennyire tartják fontosnak, illetve elismertnek a telefonos értékesítő szakmát. Ezt a kérdést azért tartottam fontosnak feltenni, mivel az alibi kitalálása során arra törekedtem, hogy az állás, amire úgymond az ügynökök jelentkeztek, ne egy nagyon magas presztízsű szakma legyen, amelyben elvárt a sztenderd változat használata. Az adatközlők véleménye a szakma elismertségéről a várt eredményt hozta. Mind a három adatközlői csoport közepesen fontos és elismert szakmának tartja a telefonos értékesítést (3. ábra).

3. ábra: Mennyire tartod fontosnak a telefonos értékesítő szakmát?

A válaszadóknak meg kellett ítélniük, hogy mennyire tartják alkalmasnak a jelentkezőt az adott munkakör betöltésére. A magyarországi változatot használó ügynököt mindhárom adatközlői csoport igen alkalmasnak tartja az állás betöltésére. A kárpátaljai magyar változatban beszélőt a két kárpátaljai csoport szintén alkalmasnak tartja a telefonos értékesítő munkára, a magyarországi hallgatók viszont már kevésbé (4. ábra).

4. ábra: Mennyire tartod alkalmasnak a jelentkezőt a telefonos értékesítő munka betöltésére?

Következtetések

Az eredmények alapján elmondható, hogy minden tulajdonság szempontjából mindhárom adatközlői csoport a magyarországi változatban beszélő ügynököt értékelte pozitívabban a kárpátaljai magyar változatban beszélő ügynökkel szemben, ezzel az első hipotézis beigazolódott. Jelen kutatás eredményei megerősítik a korábbi ügynökmódszerrel végzett vizsgálatok eredményeit, miszerint a sztenderd változatnak pozitívabb a megítélése a helyi regionális nyelvváltozatokkal szemben (Sándor–Langman–Pléh 1998).

Az adatok alapján elmondható, hogy a kárpátaljai magyar változatban beszélő ügynököt minden esetben a KMF csoport hallgatói értékelték pozitívabban a másik két csoporthoz viszonyítva. A Kárpátalján élő és tanuló hallgatók jóval kedvezőbben ítélték meg a kárpátaljai magyar változatban beszélő ügynököt a következő tulajdonságok szempontjából: komoly, határozott. Továbbá pozitívabban értékelték az ügynök beszédmódját, kiejtését és kifejezésmódját, mint a Magyarországon tanuló kárpátaljai magyar, valamint a magyarországi magyar hallgatók. Ezzel az eredménnyel beigazolódott a 2. hipotézis, miszerint a szülőföldjükön élő és tanuló kárpátaljai magyar főiskolások pozitívabban ítélik meg a kárpátaljai magyar nyelvváltozatban megszólaló ügynököt, mint a Magyarországon tanuló kárpátaljai magyar és magyarországi magyar hallgatók.

Nem találtam szignifikáns eltérést a KMF és a DE-KÁRP csoport hallgatóinak a véleménye között a következő tulajdonságokban: okos, meggyőző, segítőkész, kedves, barátságos, megbízható, viszont a hozzáértéssel

és nyelvhasználattal kapcsolatos tulajdonságok esetében a DE-KÁRP csoport hallgatói már negatívabban értékelték a KMF hallgatóinál. Ez az eredmény részben igazolja a harmadik hipotézist, miszerint azok a kárpátaljai magyar fiatalok, akik valamennyire már eltávolodtak a szülőföldi környezettől, próbálják a nyelvhasználatukat a magyarországiakéhoz igazítani a kommunikáció során (Cserniczkó 158–9), ezzel indokolható, hogy a DE-KÁRP csoport hallgatói negatívabban értékelték a kárpátaljai magyar változatban beszélő ügynök beszédmódját/szóhasználatát, kiejtését és kifejezőmódját.

Ezekből az eredményekből arra következtethetünk, hogy a szülőföldjükön élő és tanuló kárpátaljai magyar hallgatók pozitívabban ítélik meg a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba beépült ukrán és orosz kölcsönszókat azoknál a kárpátaljai magyar hallgatóknál, akik már Magyarországon folytatják a tanulmányaikat. Ugyanakkor az is látható, hogy a Magyarországon tanuló kárpátaljai magyar hallgatók sem ítélik meg negatívan a kárpátaljai magyar nyelvhasználatot, hiszen átlagosan kedvezően értékelték a kárpátaljai magyar változatban beszélő ügynököt, szemben a magyarországi magyar hallgatókkal, akiknek kevésbé tetszett például a kárpátaljai magyar változatban beszélő jelentkező beszédmódja/szóhasználat és kifejezőmódja.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Agheyisi, Rebecca–Fishman, Joshua 1970. Language attitude studies: A brief survey of methodological approaches. *Anthropological Linguistics* 12: 131–57.
- Baker, Colin 1992. *Attitudes and language*. Multilingual Matters, Clevedon.
- Callan, Victor–Gallois, Cynthia–Forbes, Paula 1983. Evaluative reactions to accented English. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 14: 407–26.
- Cseresyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Cserniczkó István 2008. Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest. 153–70.
- Domonkosi Ágnes 2004. A nyelvi attitűdök és a nyelvhasználat szabályozottsága. In: Kurtán Zsuzsa–Zimányi Árpád (szerk.): *A nyelvek vonzásában. Köszöntőkötet Budai László 70. születésnapjára*. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Eger–Veszprém. 25–31.
- Dudics Lakatos Katalin 2015. A nemek és a nyelvjárási attitűd összefüggéseiről egy kérdőíves felmérés tükrében. In: Márku Anita–Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból*. Autdor-Shark, Ungvár. 34–43.
- Fenyvesi Anna 2011. *Nyelvi attitűdök kisebbségi kontextusban: erdélyi, vajdasági és felvidéki magyar diákok viszonyulása anyanyelvükhöz, az*

- államnyelvhez és az angolhoz.* In: Hires-László Kornélia–Karmacs Zoltán–Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. II.* Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézet, Beregszász–Budapest. 227–34.
- Gallois, Cynthia–Callan, Victor 1981. Personality impressions elicited by accented English speech. In: *Journal of Cross-Cultural Psychology* 12: 347–59.
- Giles, Howard–Coupland, Nikolas 1991. *Language: Contexts and consequences.* Open University Press, Milton Keynes.
- Grin, François 2013. Language Policy, Ideology, and Attitudes. In: Bayley, Robert–Richard, Cameron–Ceil, Lucas (szerk.): *The Oxford Handbook of Sociolinguistics.* University Press, Oxford. 629–50.
- Jánk István 2018. A nyelvi alapú diszkrimináció vizsgálatának módszertani korlátai és lehetőségei. *Magyar Nyelvőr* 142/2: 150–69.
- Jánk István 2019. Lingvicizmus a Kárpát-medence négy országának gyakorló és leendő magyartanárainál. *Magyar Nyelvőr* 143/1: 31–46.
- Karmacs Zoltán 2009. Nyelvi attitűd: gyengítő és erősítő tényezők Kárpátalján a magyar nyelv esetében. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* MTA Nyelvtudományi Intézet–Gamma Nyelvi Iroda–Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 415–22.
- Kiss Anita 2020. Kódváltáshoz és nyelvjárási jelenségekhez kapcsolódó attitűdök kárpátaljai magyar egyetemi hallgatók körében. In: Ludányi Zsófia–Grácsi Tekla Etelka (szerk.): *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből.* Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 77–92.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kožík Diana 2004. A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a szlovákiai magyar pedagógusok néhány csoportjában. In: Lanstyák István–Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről II.* Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Lakatos Katalin 2006. A nyelvjárások megítélése kárpátaljai iskolások körében. *Magyar Nyelvjárások* 45: 97–104.
- Lambert, Wallace–R. Hodgson–R. C. Gardner–S. Fillenbaum 1967. Evaluational reactions to spoken languages. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 60: 44–51.
- McKenzie, Robert M. 2008. Social factors and non-native attitudes towards varieties of spoken English. A Japanese case study. *International Journal of Applied Linguistics* 18: 63–88.
- Milroy, Lesley–Preston, Dennis R. 1999. Introduction to special issue on language attitudes. *Journal of Language and Social Psychology* 18: 4–9.

- Sándor Klára 2016. *Nyelv és társadalom*. Krónika Nova, Budapest.
- Sándor Klára–Langman, Juliet–Pléh Csaba 1998. Egy magyarországi ügynökvizsgálat tanulságai. (A nyelvváltozatok hatása a személypercepcióra). *Valóság* 8: 29–40.
- T. Károlyi Margit 2002. A nyelvi tudatosság és attitűd vizsgálata a beregszászi főiskola hallgatóinak különböző csoportjaiban. In: Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen. 329–38.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF, Szeged.

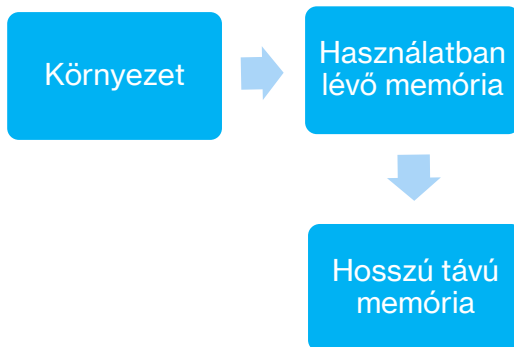
KARAFÁ SÁNDOR
(Eötvös József Gyakorlóiskola)

A tanári nyelvhasználat és a kommunikáció

*„Félig sem olyan fontos az, amit tanítunk gyermekeinknek,
mint az, hogy hogyan tanítjuk.” (Eötvös József)*

A tanítás és a tudásátadás fogalmának meghatározása nem könnyű feladat, már ha szükséges azokat meghatározni egyáltalán. Amennyiben körülhatároljuk őket, könnyen abba a csapdába eshetünk, hogy egyes elemeket kizárunk az oktatás egységes folyamatából, azok pedig nagy szerepet játszhatnak a hatékony tanítás során, ha pedig általánossá tesszük a definíciót (pl. „minden, ami az órán történik”), akkor az igazán lényeges elemek kevésbé lesznek hangsúlyosak. Különösen igaz ez a tanárképzés rendszerében, ahol a tanárjelölteknek az elméleti háttér mellett kell elsajátítaniuk egy olyan kommunikációs modellt, amellyel a tanítási gyakorlat során sikeresen adhatnak át ismereteket, így kialakítva a későbbi tanári eszköztárukat.

Daniel Willingham egy meglehetősen egyszerű modellt alkotott a memóriáról. A környezettel folytatott interakcióink során az ún. „használatban lévő memóriát” vesszük igénybe, amely gyorsan és azonnal reagál a környezeti hatásokra, pl. vezetés közben a forgalomra. A tanítás, de a tanulás ideje alatt is ezt aktivizálja a tanár és a diák egyaránt. A hátránya ennek a memóriának, hogy viszonylag könnyen „túlsordul”, azaz korlátozott a feladatok száma, amelyekkel foglalkozni tud. Így

Willingham modellje a memóriáról

pl. a vezetés közben, ha a forgalomra koncentrálnunk, akkor a telefonhasználat már erősen megzavarhatja a teljes figyelmet, ha pedig ezek mellett még beszélgetünk is a velünk utazókkal, előbb-utóbb valamelyik folyamatot már nem a megfelelő hatékonysággal fogjuk végezni. A hosszú távú memóriában tárolt információkhoz viszont bármikor hozzáférhetünk, és a kapacitása is nagyságrendekkel különbözik a használatban lévő (néha – nem teljesen helyesen - rövid távúnak is nevezett) memóriától. Ezért van az, hogy már nem szükséges egy beszélgetés során a szavakon gondolkoznunk, de a vezetés közben sem kell egy gyakorlott sofőrnek keresnie a fékpedált (Willingham 2021).

A tanítás egyik célja, hogy az információkat a hosszú távú memóriába delegáljuk, és ez az egyik definíció a sok közül (Sweller, Kirschner és Clark javaslata), aminek számtalan tanulsága van a tanári kommunikációval kapcsolatban is. A diákok esetében, ha a rövid távú memória túlterhelődik, akkor nem tud megfelelően működni. A helyes kommunikációs készség, a folyékony olvasás és írás ezért alapkövetelmény a tanuláshoz. A tanárok esetében pedig elvárható lehet, hogy a hosszú távú memóriában legyenek tárolva a segítő kérdések, a módszerek, a kommunikáció eszközei, és a tanárképzés során mindenképpen tudatosítani kell a hallgatókban ennek a fontosságát. Másképpen úgy járhatnak, mint az említett sofőr, aki a telefonálás és a beszélgetés mellett már nem tud a forgalomra figyelni. Ha a leendő tanár nem képes azonnal aktivizálni a didaktikai és pedagógiai tudását, akkor ennek a tanulási folyamat fogja kárát látni (hétköznapi módon megfogalmazva „szétesik” a tanóra).

Az alábbiakban – a teljességre nem törekedve – ismertetnék néhány módszert –, melyeknek alapjául Lemov 2021-ben megjelent könyve szolgált. Ezeket elsajátítva (a hosszú távú memóriába delegálva) a tanárjelöltek (esetleg gyakorló pedagógusok) a tanári kommunikáció sikerességét növelhetik. Mindezek előtt azonban szeretném hangsúlyozni a tervezés kiemelt szerepét. Ezzel tehermentesíthetjük a használati memóriát, és amennyiben mégis „túlcsordulna”, akkor könnyebben kezelhetjük vele a problémás szituációkat. A kérdések tervezése során egy tanárjelölt még leginkább arra koncentrálna, hogy: „Mit fogok kérdezni?” De ezenkívül még legalább három szintet szükséges lenne felvázolni pl. egy óratervezetben vagy tematikus tervben a készítőjének:

1. Mit fog a diák kérdezni?
2. Mit fog a diák megérteni?
3. Mit nem fog megérteni?

Nagyon kevés az a tanár szakos hallgató, aki „duplán” tervezi a tanórát, azaz nemcsak azt készíti elő, hogy mit fog a tanár csinálni, hanem azt is, mit fog a diák csinálni, pedig a többletmunka jelentősen növeli a tudásszerzés sikerességét a tanulóknál.

Nézzünk meg egy tantermi párbeszédet! Látszólag egy teljesen átlagos szituáció bontakozik ki belőle.

„Tanár: Melyik műnembe tartozik a János vitéz?”

Diák1: Líra.

Tanár: Nem, nem líra. Más valaki?

Diák2: Epika.

Tanár: Így van, epika. Ügyes vagy! Mi a műfaja Diák2?

Diák2: Elbeszélő költemény.

Tanár: Helyes!”

A tanári kommunikáció tartalma helyes volt, de *Diák1* tudása hiányos, és nem tudhatjuk, hogy ez megváltozott-e attól, hogy a *Tanár* egy másik diákot szólított fel helyette. A tanárjelöltek előszeretettel kérdezik azokat a diákokat, akikről feltételezik, hogy jó választ fognak adni (így elkerülve egy olyan szituációt, melyben a hosszú távú memóriából hiányzó „segítő kérdéseket” kellene aktivizálniuk hirtelenjében).

Erre megoldás a „**nincs menekvés**” módszere. Ennek során nem mindig azokat a diákokat szólítjuk meg, akikről tudjuk, hogy helyes választ fognak adni. Ha a tanuló válasza rossz, akkor valamilyen módon el kell érni, hogy jót adjon helyette, ehhez kaphat segítséget a tanártól vagy más diáktól is. Egy végzetes, „fausti” alku köttetik tanár és diák közt abban az esetben, ha azt használjuk fegyverkezési eszköznek, hogy nem szólítunk valakit („*Ha nem zavarod az órámat, akkor nem foglak szólítani.*” – ebbe a nyíltan kimondott vagy csak kikövetkeztetett üzenetbe egy diák mindig bele fog egyezni, és onnantól kezdve elveszítettük az órai jelenlétét).

Felmerülhet a kérdés: hogyan adjunk segítséget, ha a diák nem tudja a választ? Semmiképpen ne mondjuk meg neki a megoldást, csak a legvégső esetben (de ekkor ismételtessük meg vele!). Az alábbiakban öt lehetőség található a sokból:

1. Adjuk meg a helyet, ahol a válasz található! („*Nézd meg a füzetben/könyvben a táblázatot, amit tanultunk!*”)
2. Adjuk meg a folyamat következő lépését! („*Hány műnemet ismersz?*”)
3. Adjunk egy másik megnevezést a feladatban szereplő szóra! („*Melyik „házban lakik” a mese?*”)
4. Nevezzük meg a hibát! („*A líra általában érzelmeket fejez ki. A János vitézben is vannak érzelmek, de cselekménye is van.*”)
5. Adjunk meg egy szót, ami segíthet a továbblépésben! („*A görög eposz, azaz mese szóból származik.*”)

Az alábbiakban ismét egy szintén tanári gyakorlatban tapasztalható, „ártatlan” szituációt közlök a következő módszer felvezetésére:

„*Tanár : Melyik műnembe tartozik a János vitéz?*”

Diák1: Líra.

Tanár: A líra is egy műnem, igazad van, de ez egy másik műnem, amelyik történetet mesél el.

Diák1: Epikus.

Tanár: Majdnem, epika. És mi a műfaja a János vitéznek?

Diák1: Elbeszélés.

Tanár: Igen, pontosabban: elbeszélő költemény.”

A tanár szakos hallgatók és sok éve tanító pedagógusok is ösztönösen elfogadják a helyeshez nagyon közelítő válaszokat (ezzel szintén védekezve a megfelelő didaktikai eszköztár használata ellen a rossz válasz esetén), és ez akár még úgy tűnhet, hogy a tanári kommunikáció pozitív attitűdjét erősíti (hiányzik a maximalizmus), de ez csak látszólag van így. A kimeneti mérések, vizsgák során nagyon szigorúan meghatározhatja azt pl. egy javítókulcs, hogy milyen válasz az, ami elfogadható, és mely válaszok hibásak, így a tanári kommunikációban is az „**igaz, ami igaz**” módszerét kell követnünk. A helyes választ csak akkor fogadjuk el, ha az valóban helyes, és ha az, akkor erősítsük meg, hogy miért helyes a válasz. De ezt mindig pozitív nyelvezet alkalmazásával tegyük, mondjuk azt: „*eddig tetszik*”, „*közel vagyunk a tökéleteshez*” (a „*nem elég jó*” típusú reakciók megsemmisítő hatásúak lehetnek).

Az előző szituációt ennek megfelelően így alakíthatjuk át egy sokkal hatékonyabb formába:

„Tanár: Melyik műnembe tartozik a János vitéz?

Diák1: Lira.

Tanár: A líra is egy műneme, igazad van, de ez egy másik műneme, amelyik történetet mesél el.

Diák1: Epikus.

Tanár: Az epikus egy jelző, egy hasonló szót keresünk.

Diák1: Epigramma.

T: Az epigramma is hasonlít, nagyon közel jársz a jó megoldáshoz, az epikus szóból származik a kifejezés.

D1: Epika.

Tanár: Kiváló! Köszönöm a válaszodat!”

Nem könnyű a dolga a tanárnak akkor, mikor különböző, eltérő attitűddel rendelkező diákokat kérdez. A „turkáló” típus túl sok választ ad egyszerre, mert esetleg bizonytalan magában, ilyenkor mondhatjuk neki: „*Hadd állítsalak meg egy pillanatra, amit elmondtál, abból melyik lehet a legjobb megoldás?*” A „cserebogár” típus más kérdésre válaszol, mint amit feltettünk neki, mert arra tudja a választ, és nem szeretne butának tűnni. Az ilyen tanulóknál is megerősítő nyelvezetet kell használni: „*Igen, igazad van! De menjünk vissza egy picit, az eredeti kérdés az volt, hogy...*” Aki rögtön átkapcsolja a választ egy másik, akár személyes témához, azt nevezhetjük „szívhez szóló”-nak. Ezért természetesen őt sem kell ledorongolni, de jelezni kell neki azt, hogy az óra menetéhez hogyan tud kapcsolódni: „*Nagyon szépen megláttad a kapcsolatot! De koncentráljunk az eredeti kérdésre!*”

Mindezek a metódusok egy idő után ösztönössé válnak, de arra is érdemes odafigyelni, hogy rossz reakciók is ugyanúgy rögzülhetnek a tanároknak, melyeket ugyanolyan módon mozgósítanak, mint a hatékony tanári

kommunikáció egyes elemeit. Nagyon sok esetben a tanár is olyan attitűdöket vesz fel, mint a „túlcsordulás” ellen ösztönösen védelmi mechanizmusokat használó diákok, pl. akik magukra akarják vonni a figyelmet, vagy éppen el akarnak tűnni szinte a tanár szeme elől. A kommunikáció bizalmat teremtő légkörét figyelemmel és megértéssel lehet megteremteni, de más, kevésbé „egészséges” módon is megvalósítható látszólagos formájuk. Humoros történetek előadásával, a kedvenc tévés sorozat megtárgyalásával, iskolai pletykák és magánélet megosztásával, politikai és egyéb aktuális témákban való véleménynyilvánítással igyekszik néhány pedagógus elfogadó és pozitív atmoszférát teremteni a tanórán. Ezek szintén üzenetértékűek lehetnek a diákoknak, és ezek is kommunikálnak egy információt a tanulók felé: a tanárt nem érdekli az óra témája, és ő sem tartja elsődlegesnek a koncentrált figyelmet, az aktív munkát, már csak ezért is kerülendőek.

Az alábbi óratermi párbeszéd is egy fontos módszer hiányát hivatott bemutatni:

„Tanár: Melyik műnembe tartozik a János vitéz?

Diák1: Lira.

Tanár: Nem, nem líra. Más valaki?

Diák2: Epika.

Tanár: Így van, epika. Ügyes vagy! Mi a műfaja Diák2?

Diák2: Elbeszélő költemény.

Tanár: Helyes! Mikor keletkezett?

Diák3: 1844.”

A „nyújtózás” módszere során a helyes válasz után további kérdéseket teszünk fel ugyanannak a tanulónak, aki először válaszolt. Ennek a módszernek a célja: a megerősítés, a kapcsolatok felfedezése, a tantárgyak közti kapcsolat létrehozása, és ami talán a leglényegesebb: a sikerélmény biztosítása. Ha mindig új (és hevesen jelentkező) gyermeket szólítunk, nem lehetünk biztosak abban, hogy a diák csak „bemagolta” a választ, vagy véletlenül épp ráhibázott a helyes megoldásra, esetleg valaki megsúgta neki. Sokkal hatékonyabb rögzítést segít, ha a tanár így vezeti le az előző szituációt:

„Tanár: Mi a János vitéz műfaja?

Diák1: Elbeszélő költemény.

Tanár: Miért gondolod így?

Diák1: Mert történetet mesél el.

Tanár: Nagyszerű válasz! Ezenkívül?

Diák1: Hosszabb terjedelmű és verses formájú.

Tanár: Ez így tökéletes! Tudsz mondani még elbeszélő költeményt Petőfitől?”

A fenti metódusok mind hosszabb kifejtést igényelnének, de a gyakorlati alkalmazásuk során lehet igazán kiépíteni a használatuk sokszínűségét, és ehhez természetesen megfelelő idő kell, amit nem lehet megspórolni, de a reflektív tanárjelöltek hamar interiorizálják őket tanári eszköztárukba. A „nyújtózást” sokféleképpen lehet végezni, pl. megkérdezhetjük azt, hogy miért ez a válasz a helyes, vagy milyen más válaszok lehetnek helyesek, akár más tudásterülettel is összekapcsolhatjuk az aktuális kérdés információit.

A nonverbális kommunikáció is fontos szerepet játszik a nyelvi üzenetközlés alátámasztásában, de annak a részletezése is külön tanulmányt igényelne, hogy milyen testbeszéd segít a tanítás „delegáló” feladatában (a tanárjelölteknek érdemes annyit megjegyezni, hogy a fenti módszereknél tekintettel, kézzel, fejbólintással, aktív figyelemmel erősítsük meg mindig a nyelvi üzenetet, és ezzel „kommunikáljuk” a diákok felé, hogy valóban érdeklődünk az iránt, mit szeretnének mondani). Különösen a magyar nyelv és irodalom tantárgyat tanítók esetében lényeges, hogy a diákoktól mindig követeljék meg a tartalmilag, de nyelvtanilag is pontos választ, hogy ezzel is a precizításra, a nyelvhelyességre és a logikus gondolkodásra neveljük őket. A válasz legyen nyelvtanilag helyes és hallható is, hiszen ez is azt rögzíti a diákok hosszú távú emlékezetébe, hogy fontos a mondandójuk, de másokat is meg kell hallgatniuk. A köznyelvi formák mellett néha színes elemként a szleng is megjelenhet (hiszen a nyelvi rétegek is alapvető része a nyelvtani anyagnak), de a nyelvi standardok használatának is példaértékűnek kell lennie a tanári kommunikációban.

Mára már a közhelyek szintjére csúszott le a dichotómia: az életnek tanulunk vagy az iskolának? Pedig ez a kettő nem különbözik egymástól, hanem csak ugyanazon érem két oldalát képezik. A tanári kommunikációnak kiemelt szerepe van abban, hogy a tartalmakat hatékonyan adjuk át a diákoknak a tanulás folyamatában. De könnyen lehet, hogy nem sikerül a hosszú távú memóriába juttatni minden egyes információt, amit szeretnénk vagy amit a tanterv megkövetel. Ez nem biztos, hogy probléma, de a cél mindig az, hogy az elsajátított tudás minél mélyebb szinten és integráltan rögzüljön az oktató- és nevelőmunka során.

Ha egy diák kilépve az iskola padjai közül tudja, ki volt Petőfi Sándor, az már sikernek számít. Ha ezenkívül még az epika és az elbeszélő költemény fogalmával is tisztában lesz, és ha el tud szavalni egy sort a János vitézből, azzal a nyelv hagyományörökítő funkciójának aktív alkalmazója lesz, aminek az értéke felbecsülhetetlen. Ha diákévei alatt a megfelelő tanári kommunikáció segítségével, még ha nem is tudatos módon, de készségszintű használója lesz a magyar nyelvnek, tud kerek, egész mondatokban véleményt nyilvánítani, figyelni és reflektíven tekinteni önmagára, gondolataira, azzal egy, az előzőhöz hasonlóan értékes személyiségjegy létrejöttéhez tudunk hozzájárulni. Eötvös szerint feleannyira sem fontos, hogy mit tanítunk, mint az, hogy hogyan. Talán nem szükséges fontossági sorrendet felállítani a kettő között, mint inkább a tanárképzés során mindkettő kiemelt szerepét egyaránt hangsúlyozni, és elérni,

hogy a tanári kommunikáció módszerei a tanár szakos hallgatók hosszú távon is tartósan rögzülő tudásának részei legyenek.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Lemov, Doug 2021. *Teach Like a Champion 3.0: 63 Techniques that Put Students on the Path to College*. Jossey-Bass, San Fransisco.
- Kirschner, Paul. A.–Sweller, John–Clark, Richard E. 2006. Why Minimal Guidance During Instruction Does Not Work: An Analysis of the Failure of Constructivist, Discovery, Problem-Based, Experiential, and Inquiry-Based Teaching. *Educational Psychologist* 41/2: 75–86.
- Willingham, Daniel 2021. *Why don't students like school?* Jossey-Bass, San Fransisco.

SEBESTYÉN ZSOLT

Bereg vármegye településtörténete a helységnevek tükrében

A vármegye keletkezése. A történelmi Bereg vármegye Magyarország egyik északkeleti peremmegyéje volt. Határát északról a Kárpátok vonala jelentette, nyugatról Ung, dél-délnyugati irányból Szabolcs és Szatmár, délkeleten Ugocsa, keleten Máramaros megye határolta.

A vármegye korai, Árpád-kori történetét Györfly György történeti földrajzában foglalta össze (1963). Lehoczky Tivadar háromkötetes megyemonográfiájában pedig részletesen bemutatta Bereg múltját a 19. század végéig (1881–2). Jőmagam közel két évtizede foglalkozom Bereg helységneveivel, ennek a munkának az eredményeként jelent meg 2010-ben *Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára* című monográfiám (Sebestyén 2010a). Ebben a Bereg megye területéről adatolható mai és elpusztult helységek névmagyarozatát közöltem. Az egyes falvak kiegészített, bővített szócikke megtalálható a *Kárpátalja helységnevei* című szótárban is (Sebestyén 2020). A trianoni békeszerződés után az anyaországnál maradt helységek nevével Németh Péter és Mező András foglalkozott a *Szabolcs–Szatmár megye helységneveinek történeti-etimológiai szótárában* (SzabSz. 1972), emellett számos helységnév etimológiáját köszönhetjük Mizser Lajos kutatásainak (Mizser 1994, 2000, 2006, 2007a, b, c, 2008, 2009 stb.).

Bereg nem tartozik a Szent István-i alapítású megyék közé, a magyar vármegyék közül viszonylag későn jött létre: a tatárjárás után az elpusztult Borsova megye területének egy részén szerveződött meg (Pesty 191–200). A honfoglalást követően ezen a területen kabarok telepedtek le, majd más törzsek tagjai is megjelentek. Ennek a törzsi keveredésnek azonban nem találjuk helynévi nyomát, egyetlen törzsnévi eredetű helységnév sem adatolható (vö. Gy. 1: 520).

A hatalmas kiterjedésű, vadban bővelkedő beregi erdők a 11. századtól az Árpád-házi királyok vadászterületei voltak. Bereget az oklevelekben először 1263-ban említik *comitatus*, azaz megye minőségben, amit *comes* irányít (Gy. 1: 523).

A honfoglaló magyarok a későbbi megye alföldi részén és a hegylábaknál jelentős szláv lakosságot találtak, amire a szláv helynévanyag nyújt bizonyítékokat (vö. Gy. 1: 520). Kniezsa István a 11. századi Magyarország nemzetiségi viszonyait vizsgálva az északkeleti országrész, így az Ung, Latorca, valamint a Szernye-mocsár és a Tisza közötti beregi részeken egyértelműen szláv lakosságot azonosított, mert e területen a magyar helynevek a „szlávokkal szemben elenyésző kisebbségben vannak” (Kniezsa 384–5). A beregi szláv nyomok szerint biztosan legalább a 11. századig nyúlnak vissza. Mivel a magyarság, amely itt a 11. század folyamán, de legkésőbb a 12. században telepedett le, nagytömegű szláv helynevet vett át (uo. 413). A szlávok emlékei a vidék jelentősebb vizeinek a neveiben azonosíthatók (pl.

Szernye, Kerepec, Sztára, Csaroda, Mérce stb.), szláv településrendszer azonban nem rekonstruálható. Meg kell jegyeznünk, hogy a korai szláv lakosság nem azonos a 14. századtól betelepülő ruszinsággal.

Kniezsa adatai szerint a magyar etnikum kiterjedésének határa északkeleten az Ungvár–Beregszász vonal, illetve a Szernye-mocsár volt. Az ettől északra és északkeletre fekvő részek a természetes védővonalhoz, a gyepűhöz tartoztak (uo. 384–5), lakosságuk elenyésző lehetett. Az egységes magyar nyelvterület határát később a Munkáctól északra fekvő Szolyva jelentette, ugyanis 1263-ban a Verecke felé vezető úton Szentmiklós és Szolyva között említették a gyepűt és a hozzá tartozó gyepűkaput.

A szlávok és magyarok mellett más etnikumok is azonosíthatók a megye korai időszakában. Szász telepésekre utal *Beregszász* neve. A tatárjárás után telepedett le itt német ajkú lakosság, de ez a városi hospes réteg gyorsan asszimilálódott a magyarságba.

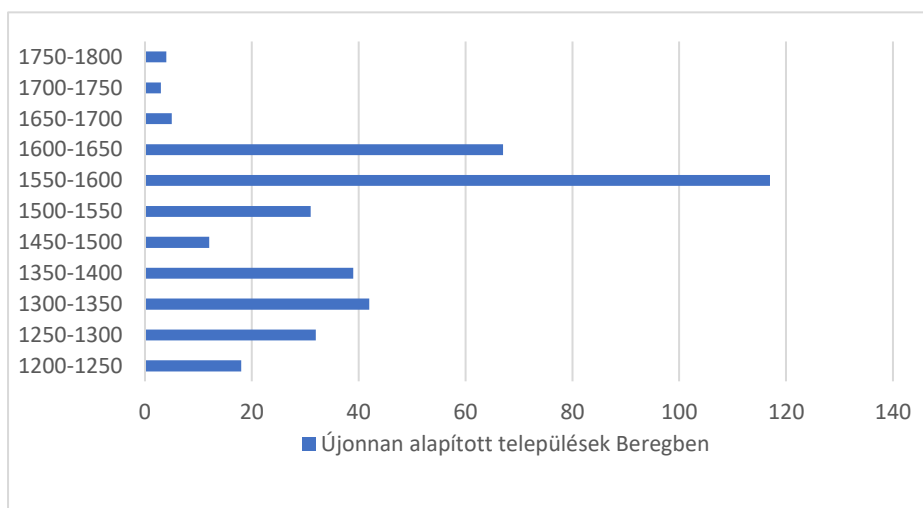
A 13–14. század fordulóján jelentek meg Bereg hegyvidéki részein a román etnikumú vlachok (Gy. 1: 527), „különösen a királyi birtokot képezett Háthegység körül, hol oláhok kétségtelenül már az előtt is szórványosan találtak, telepedvén le azok nagyobb csoportokban.” (L. 1: 135). A román kenézek fontos szerepet játszottak a korai, 14–15. századi telepítésekben.

Bereg vármegye települései. Bereg benépesítését jelentős mértékben meghatározták a földrajzi adottságai. Más peremmegyékhez (Zemplén, Ung, Máramaros stb.) hasonlóan Bereg területe is két, egymástól élesen elkülönülő részre osztható. A Tisza által délről, a Kárpátok előhegyei által pedig északról és keletről körülölelt Alföldre, valamint a megye északi és keleti részét uraló hegyvidékre. A Kárpátok Munkács környéki alacsonyabb hegyei között a patak- és folyóvölgyekben számos település jött létre, akárcsak a Hát hegység vidékén, a Krajnán, ahol szintén sűrű településhálózat alakult ki. A Munkáctól északra fekvő Felsővidéken vagy – ismertebb ruszin néven – Verhovinán csak a szűk folyóvölgyek voltak alkalmasak megtelepedésre, aminek az eredményeként kisebb, a vízparton gyakran hosszan elnyúló, egytűcs falvak jöttek létre.

Bereg vármegye településhálózatának létrejötte több, egymástól kronológiailag jól elkülöníthető szakaszban zajlott. A 2. ábra szemlélteti, hogy helységealapításban két jelentősebb időszak mutatható ki. A települések száma először a 14. században növekszik meg jelentősen, amikor is az alföldi régió betelepítésére került sor. A második kiemelkedő hullám a 16. század második és a 17. század első felére tehető. Ekkor a Krajna, valamint Munkács vidékének és a Verhovinának a benépesítése zajlott.

1. ábra Bereg megye régiói

2. ábra

Az alábbiakban a településrendszer kialakulását a kronológiai rétegek és az egyes magyar helynévtípusok segítségével mutatom be. Minden névtípus elemzésére ennek a tanulmánynak a keretében nincs lehetőségem, ezért csak azokat ismertetem, amelyek a leghitelesebben illusztrálják a népesedést és a névadás folyamatát kiváltó, befolyásoló okokat. A névtípusok pedig képet adnak a névadókról, a névadás motivációjáról, egy-egy korszak névadási szokásairól.

A kronológiai rétegek feltárásánál a helységek első írásos említését veszem figyelembe, ami – különösen a korai alapítású falvak esetében – valószínűleg nem esik egybe a település alapításával, de ez nem zárja ki az objektív vizsgálat lehetőségét: „a nevek első írásos említése véletlenszerű ugyan, de minthogy azonban ez a körülmény minden névegyedet és névtípust azonos módon érinti, az egyes névtípusok egymáshoz viszonyított, ún. relatív kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első névelőfordulások is szépen kirajzolják” (Hoffmann–Rác–Tóth 185).

Névformáns nélküli, pusztaszemélynévi eredetű helységnevek. A korai ómagyar kor legfontosabb helynévtípusa a pusztaszemélynévi eredetű településnevek. A metonimikus névadás e típusában a személy > hely, ahol tartózkodik > hely, ami a tulajdona szemlélet szolgáltatja a névadás motivációját. „A névadási szándékot e településnév-típus esetében főképpen az motiválja, hogy a névadó egy közösség vagy még inkább egy konkrét személy birtoklását igyekszik a névadás aktusában rögzíteni” (Hoffmann–Rác–Tóth 218).

Ez a névtípus a honfoglalás előtti időkből származik, létrejötté szoros összefüggésben van a magyarság nomád életmódjával. Moór Elemér „nomádok”-nak nevezi, mivel „bizonyára még a nomadizálás korából származik ez a névadási mód, amikor tudniillik csak valakihez lehetett menni, de nem valahová” (Moór 110, l. még Szabó T. 127–8, Melich 6, Kristó 15–6).

A formáns nélküli, puszta személynévvel történő elnevezés a Kárpát-medencében csak a magyarság névadására volt jellemző, sem a szlávoknál, sem a németeknél, sem a románoknál nem fordult elő. Ezért az e módon létrejött helységnevek esetében akkor is magyarok a névadók, ha a település nevében szláv, török, latin stb. eredetű személynév szerepel (vö. Melich 6, Kiss 1996: 444, Hoffmann–Rácz–Tóth 232–3 stb.).

A magyar névadásban való általánosságára a legkorábbi adatok a 11. század elejéről származnak, Beregben minden bizonnyal a 12. században jelentek meg. A hiányos oklevélananyag miatt e helységek névadóinak azonosítására kevés esetben adódik lehetőség¹, a 11–15. századi oklevelek ugyanis nagyon ritkán utalnak a névadó személyére. A 13. századból adatolható puszta személynévi eredetű nevek (l. Sebestyén 2010a, 2020, SzabSz.)²: *Adony, Atya, Badaló, Bag, Bátor, Bátyú, Cibik, Dercen, Fejércse, Gecse, Halábor, Hete, Hetyen, Jánd, Kölcsény, Márok, Mátyus, Munkács, Bakta, (Nagy)Dobrony, Namény?³, *Muzsaly, Pátroh, Pázmán, Rafajna, Som, Surány, Szalka, Tarpa?, Vid.**

A 14. században tovább bővül a magyar eredetű településhálózat, zömmel szintén puszta személynévi nevekkel⁴: *Asztély, Balazsér, Barabás, Bene, Bulcsú, Csoma, Csomonya, Déda, Fornos, Gelénes, Gulács, Gút, Kaszony, Kerecseny, Kirsanó, (Ó~Kis)Bégány, (Kis)Dobrony, Kisgút, (Kis)Muzsaly, Makarja, Mika, (Nagy)Bégány, Petlend, Tákos, Tivadar, Zsid.*

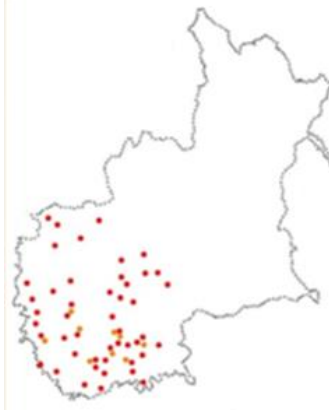
¹ Az 1270-ben szereplő *Rafajntól* (1270/1272/1476/1580: *Rophoyn filii Michaelis*) kapta a nevét *Rafajna* falu (Gy. 1: 547), *Izsnyéte* pedig attól a *Snehetől*, akinek *Mátyás* nevű fia 1248-ban megszerezte a közeli, lakatlan Csépanföldét (Gy. 1: 537, Kristó 24). *Vid* névadója lehet az a *Vid* ispán, aki a Gutkeled nemzetség névadójának leszármazottja (SzabSz. 128). Az elpusztult, Barabás határába olvadt *Mika* névadója az itt 1343-ban említett *Johannis f. Mikou de Mika* apja lehetett (SzabSz. 33).

² 1290: *Odon* (Gy. 1: 528), 1289: *Athas* (Gy. 1: 528), 1226: *Bodolou* (Gy. 1: 528), 1278: *Bog* (Gy. 1: 529), 1232/360: *Batur* (Gy. 1: 530), 1270: *Bacy, Baty* (ÁÜO. 8: 260–2, Gy. 1: 530), 1299: *Cybek, Cybik, Cibyk* (Gy. 1: 536), 1284/1300: *Derzen* (RegArp. 2/4: 251), 1299: *Feyrche* (ZO. 1: 91), 1232: *Gwrche* (Gy. 1: 539), 1300: *Harabur* (Gy. 1: 540), 1270: *Hete* (L. 3: 286), 1270: *Heytin* (Gy. 1: 541), 1217/1550: *Iond* (Gy. 1: 542), 1263: *Kulchun* (Gy. 1: 543), 1220: *Mark, Marc* (Gy. 1: 544), 1270/72/476: *Matheus* (Gy. 1: 545), 1200: *Muncas* (Gy. 1: 545), 1232: *Bagotha* (Gy. 1: 529), 1248: *Dobron* (Gy. 1: 538), 1214/1550: *Numen* (VárReg. 298), 1232: *Muse* (Gy. 1: 546), 1232/360: *Patroh* (Gy. 1: 547), 1250: *Paznan* (Gy. 1: 547), 1270: *Rophoyn* (Gy. 1: 547), 1270: *Sumy* (Gy. 1: 547), 1279: *Suran* (Szt. KritJ. 2/2–3: 234), 1289: *Zalka* (Gy. 1: 548), 1299: *Turpa* (Gy. 1: 549), 1212: *Vyd* (Gy. 1: 550).

³ A korai helységnevek között kérdőjellel jelölöm a bizonytalan etimológiájú neveket. Ezek feltételezhetően személynévi eredetre vezethetők vissza, de nem adatolható az adott személynév.

⁴ 1359: *Aztei* (DL. 51861), 1323: *Balasey* (Gy. 1: 529), 1323: *Barlabas* (Gy. 1: 529), 1333: *Bene* (L. 3: 66), 1320: *Bolchouu* (Gy. 1: 536), 1327: *Chama* (Gy. 1: 538), 1387: *Chomonía* (ZsO. 1: 333), 1353: *Deda* (AO. 6: 82), 1332–7: *Fornos* (Vat. 1/1: 350, Gy. 1: 539), 1310: *Gelienus* (Gy. 1: 539), 1327: *Gulach* (ZO. 1: 296), 1312: *Guth* (ZO. 1: 136), 1332–5: *Kozun* (Gy. 1: 542), 1324: *Kerechun* (Gy. 1: 542), 1312: *Kyrsan* (Gy. 1: 542), 1332–5: *Bugan, Beken* (Gy. 1: 530), 1384: *Kysdobron al. nom. Chepanfelde* (Gy. 1: 537), 1312: *Guth* (ZO. 1: 136), 1337/59: *Kysmusay* (AO. 7: 602), 1393: *Makarya* (DocVal. 444), 1343: *Myka* (Gy. 1: 545), 1397: *Nogh began* (ZsO. 1: 548), 1327: *Petlend* (ZO. 1: 296), 1321: *Takus* (Gy. 1: 549), 1332/5: *Thihedor* (Gy. 1: 549), 1307: *Syd* (ZO. 1: 115–6, Gy. 1: 550).

A puszta személynévi helységnevek térképre vetítésével (3. ábra) kirajzolódik a típus izoglosszája, ami kiválóan illusztrálja a névtípus szerepét a korai helynévadásban. A 13–14. századi adatok az alföldi régióból származnak, s lefedik a magyar településhálózat egészét. Szórványosan még a 15. századból is adatolhatók puszta személynévi eredetű helységnevek,⁵ vö. *Bence**, *Izsnýéte*, de erre a századra ez a névtípus már teljesen háttérbe szorult nemcsak Beregben, hanem a teljes magyar nyelvterületen. Bár Szabó T. Attila szerint ilyen hely- és helységnevek a 16–18. században is létrejöhetnek (Szabó T. 127–8), a kései keletkezésük háttérében már más okokat kell keresnünk.

3. ábra

A puszta személynévből formáns nélkül alkotott helységnevek segítséget nyújtanak az etnikumtörténeti kutatásokhoz. A beregi adatok azt mutatják, hogy ezek a falvak a teljes alföldi régiót behálózzák, s a más típusú, magyar eredetű helységnevekkel együtt a magyar etnikum meghatározó szerepét mutatják a terület benépesítésében (az alföldi régió településnevei között is jórészt magyar nevek fordulnak elő a 13–14. században:⁶ *Ardó*, *Barkaszó*, *Daróc*, *Gát*, *Harangláb*, *Hegy*, *Homok*, *Kígyós*, *Komlós*, *Kovászó*, *Macsola*, *Nagybereg*, *Rákos*, *Sarkad*, *Szentmiklós*). A vizsgálat során figyelembe kell venni, hogy e nevek csak a névadás pillanatának az etnikai állapotáról adhatnak elsősorban pontos képet (vö. Hoffmann–Rác–Tóth 232), de figyelembe véve, hogy a felsorolt – ma is létező – falvak lakossága a korai ómagyar kortól magyar nemzetiségű, ez a magyar etnikum töretlen jelenlétét bizonyítja a megyealapítástól napjainkig.

Névformánssal történő helységevadás. A névformáns nélküli névadást a 13. századtól fokozatosan felváltja egy újabb, változatos névtípus, amiben a korábbi egyelemű névadással szemben valamilyen névformáns is megjelenik a helységevadásban (vö. Hoffmann–Rác–Tóth 238–40). Tóth Valéria a településnév-formánsokat a következőképpen határozza meg: „településnév-formánsnak tekintünk minden olyan morfémat (legyen az földrajzi köznévi vagy toldalék-morféma), amely egy adott nyelvben valamely korszakban a településnévi státusz nyelvi kifejezésére szolgál, és arra, hogy általa újabb és újabb településneveket hívjunk életre. Az adott nyelvi képződmény településnévi szerepe tehát valójában éppen e formánsoknak köszönhetően

⁵ 1446: *Benche* (Cs. 1: 413), 1415: *Isnethe* (Neumann 68).

⁶ 1332/35: *Ordow* (Gy. 1: 528), 1312: *de Burkuzlou* (AO. 3: 102), 1284: *Drauch* (Gy. 1: 538), 1359: *de Gath* (DL. 51841), 14. sz.: *Harangláb* (Cs. 1: 415), 1350 k.: *Hyg* (L. 3: 820), 1356: *Humuk* (ZO. 3: 19), 1332–7: *Kykos* (Gy. 1: 542), 1341: *Komlos* (Gy. 1: 543), 1295: *Koazou* (Gy. 1: 543), 1327: *Machala* (Gy. 1: 544), 1214: *Beregu* (Gy. 1: 530), 1332–5: *Rakus* (Gy. 1: 547), 1398: *Sarkad* (DocVal. 502).

teremtődik meg.” (Tóth 182). A helynévformánsoknak a névtani szakirodalom két fő típusát különíti el: a lexikális és a toldalékjellegű névformánsokat. Előbbiek valamilyen helyjelölő, helyfajtát kifejező funkcióban szereplő földrajzi köznevet takarnak (*telek, falu, lak, ház, mező* stb.), utóbbiak pedig a helynévadásban részt vevő képzőket (pl. *-s, -d, -i* stb.).

A helynévformánsok használata rendszerint egy-egy nyelvtörténeti korszakra vagy rövidebb periódusra jellemző, ezért a vizsgálatukkal szintén egy meghatározható időszak névadását tudjuk részletesen elemezni. A névformánsok állománya a szókészlethez hasonlóan folyamatos változásban van, bár a változásuk lassabb, ami szintén hozzájárul a helységnevek kormeghatározó értékéhez (vö. Hoffmann–Rácz–Tóth 170–2).

A kétrészes nevek utótagjaként több, a település fajtájára utaló földrajzi köznévforgul elő (l. 4. ábra), de ezek közül Beregben csak néhányal találkozunk: *falu* ~ *falva*, *telek* ~ *telke*, *földe*⁷, *háza*, *vágása*⁸, *szállás* ~ *szállása*⁹. A településnevek, illetve az 5. ábra adatai világosan mutatják, hogy Beregben a települést jelölő *falu* (*újfalu*) földrajzi köznévforgul és a birtokos jelzős *-falva* változata a leggyakoribb. Ez a jelenség nem meglepő, hiszen a régi magyar helynévadásban országos szinten is ennek a névformánsnak a használata a legmagasabb. Kiseb a megterheltsége a *-háza*, *-telke* földrajzi közneveknek, de regionális szinten ezek is jellegzetes névadási sajátosságokról árulkodnak, így vizsgálatuk mindenképp indokolt.

a. -háza utótagú helységnevek. A 14. század első felében kezdődött meg a Kárpátok előhegyeinek a benépesítése Bereg megyében (Gy. 1: 524, Kiss 1992: 269–70). Ennek a folyamatnak a kiindulópontja a megye délkeleti részén fekvő Hát hegység környéke volt. E korszakban a vidék román kenézek kezére jutott, akik román és ruszin lakosokkal igyekeztek azt benépesíteni. Az első kenézi alapítású településekből jött létre az ún. beregi Krajna, ami önálló törvénykezéssel és közigazgatással rendelkező egység volt román vajda vezetésével (L. 1: 118, 324–5).

A kenézi falvak körében a legkorábbi névtípust a személynév + *-háza* szerkezetű nevek alkotják, amik a kenézi ház, udvarház körül létrejövő falvakat jelölnek. A korai ómagyar korban a *-ház(a)* utótag számos településnévforgulban található meg településnévforgul-formánsként (vö. Bátor 2017: 79–80). E falvak esetében feltételezhető, hogy az első tulajdonnévforgul megjelölt lakók és házak valóban konkrét lakóépületek voltak, amelyek jelzőként gyakran a

⁷ 1248: *Chepanfelde* (Gy. 1: 537), 1366: *Cibikfölde* (ComBer. 39).

⁸ 1481: *Balaszagasa* (Cs. 1: 413).

⁹ 1548: *Kjralzallafa* (Dica), 1549: *Kofkazallafa*, *Kozkazallaf* (Dica).

tulajdonosuk, építetőkük nevét tartalmazták. Ezeknek a tulajdonnévvel megnevezett épületeknek a neve metonimikus névátvitellel a házhoz tartozó birtoknak vagy a körülötte kialakuló falunak a nevévé is vált (vö. Hoffmann–Rácz–Tóth 318).

Beregben 9 *-háza* utótagú helységnevet adathatunk, szinte kizárólag a Krajnáról (*Árdánháza, Bárdháza, Flóriaháza, Makszémháza, Pisztraháza, Romocsaháza*) vagy annak szomszédságából (*Póсахáza, Ó- és Újdávidháza*)¹⁰. A legkorábbi adatolású helység *Makszémháza* és *Flóriaháza*, amelyek már 1341-ben szerepelnek a Krajna kenézi alapítású falvai között. *Makszémháza* névadóját is ismerjük, aki a vlach nemzetiségű *Tatamer* vajda fia, *Makszem* volt (L. 3: 313). Bár nem azonosíthatók, de valószínűleg szintén román nemzetiségű volt a névadók közül *Arđan, Barb, Flória, Lal, Pisztral* és *Romocsa*, s talán magyar *Pósa* és *Dávid*. A *-háza* utótagú helységnevek közül *Újdávidháza* és *Romocsaháza* neve késői keletkezésű¹¹. Előbbi a falu másodlagos alapításával magyarázható: a Latorca romboló hatása miatt (*Ó*)*dávidháza* falut távolabb költöztették a folyótól. *Romocsaháza* esetében pedig csak ideiglenes névrészcseré történt. A falut a 16. századtól *Ramocsafalva* néven emlegetik a források, s az elsődleges *-falva* köznévi tag helyett csak a 18. századtól használatos a *-háza*. A történelmi névadatok arról tanúskodnak, hogy több helységnek van korai *-falva* utótagú névváltozata is: *-falva* > *-háza* változás zajlott le *Bárdfalva* > *Bárdháza* és *Pisztrálfalva* > *Pisztraháza* esetében is.

b. *-telek* ~ *-telke* utótagú helységnevek. A *-háza* névformáns mellett a településnév-adásban főként olyan földrajzi köznevek fordulnak elő, amelyeknek a jelentésében határozottabban megtalálható a településre, helységre való utalás. Ebbe a kategóriába tartozik a 'földterület, jószág, földbirtok, faluhely' jelentésű *telek* főnév (FKnT. 309), aminek nagyon korán kialakulhatott egy 'valaki faluja' jelentése (Bátori 2015: 105, Tóth 188). Tóth Valéria szerint ez a köznévi nem tartozik a helynévadás domináns formánsai közé, Kárpát-medencei elterjedtsége ugyan nem jelentős, de egyes régiókban (pl. Erdély, Kolozs és Doboka megye) az átlagosnál nagyobb arányban fordul elő a helységnevekben (Tóth i. h., l. még Bátori 2017: 74–5).

Bereg vármegyében sem tekinthetjük kiemelkedő szerepűnek, a megye korai településnevei között mindössze öt olyan nevet találunk, amelynek a földrajzi köznévi tagjaként a *telek* szó, illetve a birtokosjelzős *teleke* formája szerepel¹². Két települést, *Urkurtelekét* és *Csépántelet* már a 13. század közepén említik a források, míg *Asszonytelkét* és *Csombortelkét* a 14. század első feléből. Az egyetlen késői adat *Dienestelekre* vonatkozik, erről Lehoczky

¹⁰ 1378: *Arđanhaza* (DocVal. 276), 1445/1506: *Baardfalwa* (DL. 37602), 1474: *Bardhaza* (Cs. 1: 413), 1364: *Dávidháza* (Cs. 1: 414), 1394: *Dauidhaza* (ZO. 4: 535), 1341: *Makszémháza* (Gy. 1: 541), 1341: *Floriaháza* (Gy. 1: 539), 1445/1506: *Presthálfalwa* (DL. 37602), 1476: *Pyztralháza* (DL. 17758), 1365: *Pousahaza* (ZO. 3: 281).

¹¹ 1746: *Uj Davidháza* (ComBer. 118), 1599: *Ramocha, Ramochafalua, Ramocza Falua* (Dica), 1773: *Romocsaháza, Rumocsovec* (LexLoc).

¹² 1338: *Asszonytelke* (Dezső 245), 1327: *Chomborteluke, Chombortheluke* (Gy. 1: 538), 1522: *Dienestelek* (L. 3: 816), 1255: *Vrkurteleke* (Gy. 1: 550), 1270: *Chepanteluk* (Gy. 1: 537).

azt írja, hogy Bilke környékén települt a 16. század elején (L. 3: 816). Előtagként négy névben személynév, *Asszonytelke* nevének előtagjában minden bizonnyal az 'úrnő' jelentésű *asszony* szó szerepel. Az öt település mindegyike korán elpusztult, amit a forrásokban való egyszeri előfordulásuk is bizonyít. Ebből eredően lokalizálásuk is akadályokba ütközik.

Györffy György (Györffy 1960: 34) és Bátor István (Bátori 2015: 98) e névtípus kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a *-telek* utótag olyan falvak nevében fordul elő leggyakrabban, amelyekben a főnév 'elhagyott, puszta faluhely' jelentésben értelmezhető, azaz ezek a falvak már az oklevelekben való megjelenésükkor is lakatlanok voltak. Bátori István a személynévet is tartalmazó helységnevek esetében pedig azt írja, hogy a főnévnek „kevésbé érvényesül a lakott helyre magára utaló szemantikai tartalma, s ezekben a funkciókban inkább mikrotoponimák létrehozásában játszik szerepet” (Bátori i. h.).

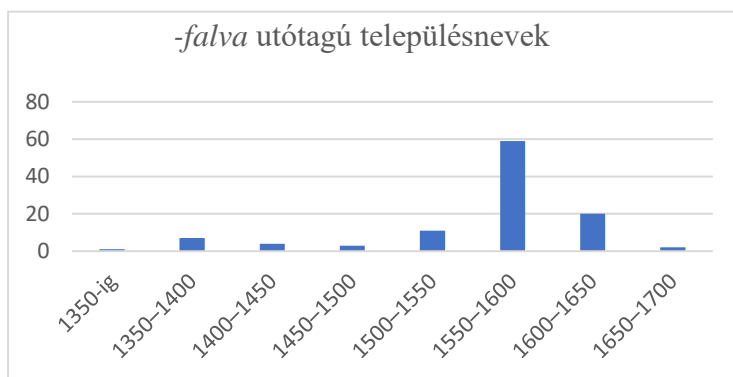
c. *-falva* utótagú helységnevek. A magyar helységnevekben leggyakrabban előforduló névformáns a *-falu* főnév, illetve birtokos személyjeles *-falva* változata (Tóth 190–1). Bereg vármegyében a kétrészes, összetett helységnevek körében szintén a *-falva* földrajzi köznévfalva a legelterjedtebb (vö. Sebestyén 2010b). Ezzel a névformánssal százánál több falu nevében találkozunk a megye története során. A *falu* ~ *falva* használatát s elterjedését Kázmér Miklós a típusról írt monográfiájában azzal magyarázta, hogy míg a korábbi, formáns nélküli, puszta személynéves településnevek a mozgó települések megjelölésére voltak alkalmasak, addig a letelepedett életmódhoz kötődő állandó falvak azonosítására és jelölésére szükségessé vált új névtípus létrehozása. „A településforma megváltozása maga után vonhatta a névadási mód megváltozását” (Kázmér 56). A típus első nyomai a magyar helynévadásban a 13. századból adathatók, Beregben a 14. századból származnak a legkorábbi adatok.

Beregi történetének kezdetei egyértelműen a Krajnához köthetők. A megye déli, magyarlakta vidékein mindössze egyetlen helység nevében találkozunk vele: *Csetfalva* első névadat *villa Chet*, ami puszta személynévi formát is jelölhet¹³. A bereg–ugocsai megyehatáron fekvő *Csetfalva* nevének létrejöttében minden bizonnyal a szomszédos ugocsai *-falva* utótagú nevek (*Péterfalva*, *Tivadarfalva*, *Farkasfalva*, *Mátyfalva* stb.) analógiás hatása játszhatott szerepet. Nem véletlen, hogy a 14. századra kialakult településhálózattal rendelkező síkságon a névadásban ez a típus már egyáltalán nem jelent meg.

A legkorábbi adatok is a Krajnáról származnak. A névadás folyamatában a birtoklás, emlékállítás motivációja a kezdetektől jelen van, ez magyarázza, hogy a kenézi falvak közül számos helység személynévi eredetű. Az első kenéziséget 1378-ban *Sztánfalván* hozzák létre, s bár a település alapítóját nem ismerjük, a helységneve megőrizte a nevét. Ugyanebben az 1378-ban készült

¹³ 1341: *villa Chet* (DocVal. 86), 1446: *Chedfalwa* (Cs. 1: 414).

oklevélben említik még *Lányfalva*, *Dragabártfalva*, *Sándorfalva* és *Kenderesfalva* nevét is a Krajnához tartozó települések között, 1398-ban pedig *Maszárfalvát*¹⁴. A 14. századból adatolhatunk még egy *Halászfalva*, más néven *Szaniszlófalva* nevű települést is (L. 3: 819, Cs. 1: 418), ennek a nyomai a Krajna déli részén fekvő *Komlós* határában keresendők. A 15. században szintén csak a Krajnáról vannak elsősorban példáink a típusra: pl. *Bábafalva*, *Koszfalva**, *Závidfalva*, valamint a *-háza* típusnál említett *Árdánháza* névváltozataként is előfordul *-falva* utótagú névalak.¹⁵ De találkozunk vele a Duszina völgyében *Sztrojánfalva*, a későbbi *Sztrojna* nevében is¹⁶.

5. ábra

A személynév + *-falva* típus megterheltsége a 16. században ugrik meg látványosan (5. ábra). A legnagyobb szerepet az elterjedésében a munkácsi várbírtok és a szentmiklósi uradalom területén zajló kenézi telepítési tevékenység játszotta.

A második jelentősebb telepítési hullám során a Krajna mellett e tevékenység áttevődött a megye középső részére, a Munkáctól észak-északnyugatra fekvő előhegyekre is. Az itt fekvő alacsonyabb hegyvidék, valamint a folyóvölgyek, különösen a Viznice és az Obava völgye volt alkalmas a megtelepedésre. Az urbáriumok tanúsága szerint az 1500-as évek első felében már számos település jött létre a régióban, de a század utolsó évtizedében és a századfordulón hirtelen megszorodik a számuk. A különböző motiváció alapján elnevezett új falvak között a *-falva* utótagú nevek túlsúlyban. A 16–17. századi alapítású *-falva* utótagú nevet viselő települések földrajzi koncentrációja (6. ábra) jól mutatja, hogy a megye középső részén gyakori ez a névtípus.

¹⁴ 1378: *Sztanfalva*, *Lanfalva*, *Dragabratfalva*, *Sandorfalva*, *Kenderesfalva* (DocVal. 276), 1398: *Massorfalwa* (ZsO. 1: 571).

¹⁵ 1478: *Bábafalva* (Cs. 1: 413); 1456/75: *Koz*, *Kozfalva* (Cs. 1: 417); 1445/1506: *Zenthfalwa?* (DL. 37602), 1466: *Zayndfalwa* (Teleki 11: 181), 1413: *Arduwanfalwa* (ZsO. 4: 223).

¹⁶ 1430: *Ztrojfalwa* (DL. 70862).

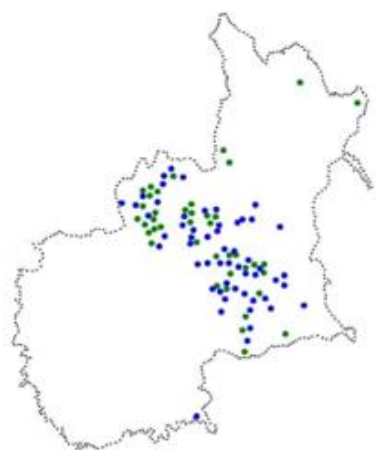
Az új falvak jelentős részével azonban későbbi okiratokban, összeírásokban nem találkozunk, ami a telepítés sikertelenségét mutatja. Lehoczky megyemonográfiájának elpusztult falvakat bemutató részében több helyen említi, hogy a falut csak a kenézcsalád lakta, mert nem sikerült jobbágyokat odacsábítaniuk, ezért több helység idővel elenyészett, vagy területén – más néven – új helység keletkezett (L. 3: 811–51). A 16–17. század fordulójáról származó urbáriumok is gyakran számolnak be arról, hogy sikertelen a telepítés, s a falukezdeményből nem jön létre önálló település.

A beregi *-falva* utótagú helységnevek kapcsán felvetődhet, hogy ezek a helységnevek nem hivatalos névadással vagy fordítással keletkeztek-e. A kenézi alapítású falvak létrejöttét általában megelőzte a kenézi oklevél kiállítása, ami gyakran első alkalommal tartalmazta az új helység nevét, így nem zárható ki, hogy az oklevél kiállítója, tehát hivatalos személy hozta volna létre a helységnevet. Erre utalnak az írásbeliségben előforduló, *-falva* utótaggal kiegészült ruszin eredetű nevek, l. pl. *Oblázfalva*, *Mocsárkafalva*, *Skuratócfalva*. Ilyen kiegészülésre azonban a magyar eredetű nevek esetében is vannak példánk, l. *Kismogyorósfalva*, *Kerepecfalva*.

Az esetleges fordítás melletti érvként hozható fel, hogy a *-falva* utótagú nevet viselő településeknek rendszerint van ruszin neve, ami viszont párhuzamos névadással vagy más motiváció alapján is létrejöhetett. Mivel az írásbeliségben a magyar névalakok az elterjedtek, a párhuzamos ruszin név létrejöttének az ideje, így elsődlegessége nem állapítható meg minden kétséget kizárhatóan (vö. *Kelemenfalva* ~ *Klimovica*, *Papgyörgyfalva* ~ *Jurovica* stb.).

Az írásbeli névhasználat „magyarsága” sem bizonyító erejű, hiszen az elruszinosodó falvak élő népi névhasználatára gyakran bekerül a hivatalos iratokba is (pl. *Ilkófalva* > *Ilkóc*, *Dobókenézfalva* > *Dubina*, *Sztrojánfalva* > *Sztrojna*), másrészt a ruszin nevek fordítására csak szórványos példánk vannak, az alapításuktól kezdve szláv nevet viselő falvak nevét nem fordították le sem ekkor, sem a 17–18. században. Az urbáriumok adatai pedig azt támasztják alá, hogy a kenézi falvak jelentős részének volt magyar nemzetiségű lakossága, az összeírásokban ugyanis nagy számban fordulnak elő magyar családnevek.

A beregi *-falva* utótagú helységnevek változatos altípusokat alkotnak. Mivel kenézi alapítású falvak, ezért nem meglepő, hogy a településnévben leggyakrabban az alapító kenéz személyneve szerepel előtagként. A

**-falva utótagú településnevek
(13-17. század)**

6. ábra

legnépesebb csoportot az egyelemű személynév + *-falva*¹⁷ szerkezetű helységnevek alkotják. A településtörténeti adatokból tudjuk, hogy ennek az alapja nem valódi birtoklás, hanem a faluvezetői, -alapítói szerep volt (vö. Sebestyén 2020).

Az egyelemű személynévek között család- és keresztnevekkel egyaránt találkozhatunk. A korai alapítású falvak névadói román nevéek, de a 15. századtól szláv és magyar kereszt- és családnevek kerülnek a helységnevekbe (*Balázs, Fedeles, Füzér, Gergely, Kelemen, Lázár, Mátyás, Medve, Pál, György, Péter, Szerencse* stb.), ami azt bizonyítja, hogy a telepítésekben magyarok is részt vettek.

Ritkábban, de előfordul, hogy az alapító személy kételemű nevéhez kapcsolódik a földrajzi köznév: 1570: *Papgyörgyfalva**, 1600: *Désandrásfalva (Deskőfalva), Fejérágostonfalva**, 1613: *Kobolkapálfalva**, *Pászkajánosfalva**. A kétrészes nevek megjelenésének több oka lehet, ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a 17. század elejére már megerősödtek a családnevek nemcsak a magyarság, hanem a beregi ruszinság körében is.

Személynév + -tisztségnév/foglalkozásnév + *-falva* szerkezet két településnévben fordul elő: *Dobókenézfalva* (1570) korai névadataiban, valamint *Ivaskópapfalva* (1592) nevében. Mindkét településnév később változáson ment keresztül: előbbit felváltotta a birtoklást kifejező ruszin párhuzamos alak (*Dubina*), utóbbi esetében pedig ellipszissel eltűnt a névből a foglalkozásnév (*Ivaskőfalva*).

A *-falva* utótagú nevek sokszínűségét mutatja, hogy a földrajzi köznév kapcsolódhat növénynévhez (*Nyíresfalva* (15. sz.), *Egresfalva* (1645), *Kőrösfalva** (1600), *Tővisfalva* (1856) és állatnévhez is (*Hiúzfalva**, 1599), *Medvefalva* (1543), *Szajkófalva* (16. sz. első fele), egy településnévben pedig építménynév + *-falva* szerkezet fordul elő: *Klastromfalva* (1570).

Minden valószínűség szerint kiegészüléssel került a *-falva* utótag azokba a nevekbe, amelyeknek az alapját földrajzi név vagy földrajzi köznév alkotja: 1541: *Kerepecfalva*, 1542: *Kismogyorósfalva, Mogyorósfalva*, 1543:

¹⁷ **1378:** *Dragabártfalva, Kenderesfalva, (Nagy)lányfalva, Maszárfalva, Sándorfalva**, *Sztánfalva*, **14. sz.:** *Halászfalva**, *Szaniszlófalva**, **1430:** *Sztrojánfalva*, **1445:** *Závidfalva*, 1456: *Koszfalva**, **1505:** *Lázárfalva**, **1541:** *Zimbrillafalva**, **1542:** *Szerencsefalva*, **1549:** *Tarkacsfalva**, **1566:** *Papfalva*, **1570:** *Bábafalva, Balászfalva**, *Bellebilfalva**, *Csabinafalva, Dunkőfalva, Gálfalva, Hazugafalva**, *Hercfalva, Ilkőfalva, Kasafalva**, *(Kis)lányfalva, Kustánfalva, Kut(ka)falva**, *Plesofalva**, *Runófalva, Szidorfalva, Szvatelecfalva**, *Tódorfalva**, *Trojánfalva**, *Vanykőfalva**, **1576:** *Kupinfalva**, **16. sz. vége:** *Szuputnikfalva**, **1598:** *Uszkofalva**, **1599:** *Fejérfalva**, *Kosztrubácsfalva**, *Péterfalva**, *Puznyákfalva, Romocsafalva, 1600:* *Balmusfalva**, *Csuncsfalva**, *Delegánfalva**, *Fedelesfalva, Füzérfalva**, *Gergelyfalva**, *Gévénfalva**, *Izgogafalva**, *Jereményfalva**, *Jobafalva**, *Jurkofalva**, *Kelemenfalva, Klocskőfalva, Lyahovecfalva**, *Mátyásfalva**, *Miklósfalva**, *Perniszfalva**, *Szkolinkofalva**, *Pálfalva, Trosztjánfalva, 1610:* *Csürefalva**, **1611: *Szotolecfalva**, **1613: *Ballósfalva**, *Colánfalva**, *Muzgafalva**, *(Kis)szerencsefalva**, *Parascicsfalva**, *Kulinkafalva**, *Szlopófalva**, *(Újkis)lányfalva**, *Vuskőfalva**, **1622:** *Martincafalva*, **1634:** *Koltunokfalva**, **1640:** *Kondratokfalva**, **1645:** *Ivánfalva**, **1646:** *Lécfalva*, **1649:** *Ploszkánfalva*, **1828:** *Zsótfalva*, **1851:** *Frigyesfalva**, **1856:** *Ervinfalva**. Az adatok forrásaihoz l. Sebestyén 2010a, 2020.****

*Szurdekfalva**, 1570: *Oblázfalva**, *Csertésfalva*, 1600: *Skuratócfalva*, 1673: *Polyánkafalva*, 17. sz. vége: *Mocsárkafalva**

Néhány név esetében csak egyszer találkozunk a magyar névalakkal, ami arra utal, hogy alkalmi fordítás, magyarítás állhat e névalakok háttérben: pl. *Jobbovica* > *Jobafalva* (1600). A magyarítás azonban elsősorban a hivatalos névadás, illetve a helységnévmagyarosítás korszakára esik, l. pl. *Nelipina* > *Hársfalva*, *Miskarovica* > *Miskafalva*, *Szundakovica* > *Szundákfalva* stb.

A 17. század közepétől már egyetlen *-falva* utótagú, természetes névadással keletkezett nevet sem tudunk adatolni. Ennek oka abban keresendő, hogy a telepítés a megye északi részére helyeződött át, ahová számottevő magyar lakosság már nem költözött. A Rákóczi-szabadságharc után a család birtokait az osztrák Schönbornok kapták, akik a 19. század első felében a Munkácstól északra fekvő bánya- és iparvidékre a Felvidékről költöztettek munkásokat, s részükre több új falut is alapítottak, amiket a család tagjairól neveztek el (*Frigyesfalva*, *Ervinfalva*, *Zsófiafalva*).

d. -i képzős helységnevek. Az már az eddig bemutatott helységnévtípusokból is kiderült, hogy a beregi településnevek nagy részében valamilyen birtokviszony fejeződik ki. Ebbe a kategóriába tartoznak az *-i* képzővel alkotott helységnevek is. A magyar nyelvben nincsenek kifejezetten helynévképzői funkcióban élő képzőmorfémák, azok a képzők, amelyek a nyelvtörténet során helynévképzőként is használatosak voltak, más funkciójú toldalékokból jöttek létre funkcióváltással. A helységnevekben leggyakrabban adatolható *-i* képző a birtokjelből alakult ki, elsődleges funkciója a valakihez való tartozás kifejezése volt (Hoffmann–Rácz–Tóth 235–7).

Erre a helynévtípusra már a 11. századtól vannak adatok a történelmi Magyarország területéről (vö. Bényei 74–84), de az *-i* helynévképzővel viszonylag ritkán jött létre településnév Beregben.

Funkcionális-szemantikai szempontból az *-i* képzős helynevek létrejöhetnek személynévből, tisztségnévből, foglalkozásnévből, népnévből, törzsnévből, származási helyet jelölő helynévből és más motiváció alapján (Bényei i. m. 80–1). A megyei példák¹⁸ – a kis számú adat ellenére – arról tanúskodnak, hogy a képző változatosan viselkedik a beregi helységnevekben, ugyanis személynévhez, tisztségnévhez, népnévhez, illetve építménynévhez is kapcsolódik. Minden e képzővel létrejött helységnév az alföldi régióban található, s csak a később elruszinosodó *Benedeki* és a két *Iványi* feküdt a nyelvhatáron (*Kisiványi* a középkorban eltűnik a forrásokból, minden bizonnyal egyesült Nagyiványival). (*Csonka*)*Papi* és (*Márok*)*Papi* egyértelműen egyházi tulajdonú falvak voltak alapításukkor, de korai adataik képző nélküliek, ami arra utal, hogy másodlagosan egészültek ki az *-i*

¹⁸ 1391: *Benedeky* (DL. 209514); 1319: *Keralpopa* (Gy. 1: 546), 1404: *Papy* (ZsO. 2/1: 413); 1425: *Gergeri* (SzabSz. 49); 1333: *Iványi* (Cs. 1: 416), 1600: *Kisiványi* (Dezső 254). *Kisiványi* neve névosztódással keletkezhett, így a névképzés szempontjából ezt az adatot nem tekinthetjük relevánsnak. 1321: *Ivanosy* (ZO. 1: 197, Gy. 1: 542); 1261: *Pop* (Gy. 1: 546), 1284: *Popy* (ZO. 1: 55–6); 1260: *Vruzy* (ÁÚO. 7: 538, Gy. 1: 546); 1320: *Vary* (Gy. 1: 550).

helynévképzővel. *Jánosi* és *Gergelyi* neve talán alapítójának vagy első tulajdonosának a nevét őrzi, (*Sáros*)*Oroszi* pedig a borsovai várban szolgáló orosz jobbágyok vagy katonák faluja volt. Szintén a borsovai vár a névadója *Vári* falunak, az egykori földvár nyomai ma is megtalálhatók a község belterületén. Bizonytalan ugyanakkor a *Som(i)* adat, a falu névadatai között ugyanis csak egyszer találkozunk ezzel a formával, az oklevelek később következetesen képző nélküli, pusztaszemélynévi alakban közlik. A névtípus kronológiáját figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a 13–14. században jöttek létre helységnevek a felhasználásával, de *Gergelyi* esetében van 15. századi adatunk is. Ez egybeesik Kristó Gyula és Bényei Ágnes kronológiájával, akik szintén a 13–14. századra teszik a típus előfordulását, s a kései ómagyar korra (15. század) a teljes visszaszorulását (Bényei 84, Kristó 50–7).

Összefoglalás

Összegzésként röviden elmondható, hogy a településnevek nyelvi eredete, a névtípusok és a névadás módja alapján a történelmi Bereg megye településrendszerének kialakulásában egyértelmű tendenciák és korszakok különíthetők el.

Az ómagyar kor első felében a megye déli része népesült be, a településnevek nagy része magyar névadással keletkezett magyar névadók által. A helységnevekben elsődlegesen valamilyen birtokviszony került kifejezésre, változatos névtípusokat felhasználva. A beregi magyar helynévadásban ugyanazok a tendenciák és névtípusok jelennek meg, amelyek a történelmi Magyarország más régióiban is jelen voltak az adott időszakban.

A névtípusok által megrajzolt határok alátámasztják az egykori megye nemzetiségi viszonyait, amik a 20. század elejéig aktuálisak maradtak: az Alföld magyar többségű, a nyelvhatárt a Latorca folyó és a Munkácstól Ilosváig húzható vonal jelölte. A Hát a középkorban egyértelműen vegyes lakosságú, de a 19. századra már jórészt elruszinósodott. A magasabb hegyvidék pedig teljesen szláv volt már a betelepülés kezdetétől.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- AO. = *Anjoukori okmánytár*. Nagy Imre (I–VI) (1878–1891), Tasnádi Gyula (VII) (1920) (szerk.). Monumenta Historica, Budapest.
- AOkI. = *Anjou-kori oklevéltár*. I–XXXI. Kristó Gyula, Blazovich László, Géczi Lajos, Almási Tibor, Tóth Ildikó, Kőfalvi Tamás, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc (szerk.). Budapest–Szeged. 1990–2007.
- ÁÚO = Wenzel Gusztáv 1860–1874. *Árpádkori új okmánytár*. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Budapest.
- Bátori István 2015. A *telek* mint helynévformáns. *MNyj*. 53: 95–106.
- Bátori István 2017. Településnév-formánsok a régiségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 61–90.

- Bényei Ágnes 2012. *Helynévképzés a magyarban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ComBer. = Heller, Georg 1983. *Comitatus Bereghiensis*. (Die historischen Ortsnamen von Ungarn 15.). München.
- Cs. = Csánki Dezső 1890. *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dezső = Дэже, Ласло 1967. *Очерки по истории закарпатских говоров*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dica = *Dikális összeírások. Bereg, Máramaros, Ung, Ugocsa megye*. <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>
- DL. = *Diplomatikai Levéltár*. MNL. <http://www.arcanum.hu/mol/>
- DocVal. = *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia ad annum 1400 p. Chris-tum*. Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Galdi. Ex. Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Budapest., 1941.
- FKnT. = Bába Barbara–Nemes Magdolna 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Gy. = Györffy György 1963. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györffy György 1960. A magyar törzsi helynevek. In: Mikesy Sándor–Pais Dezső (szerk.): *Névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája, 1958. Akadémiai Kiadó, Budapest. 27–34.
- Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria 2018. *Régi magyar helynévadás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kázmér Miklós 1970. *A „falu” a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos 1992. *A telepítő nénezükről nevet kapott falvak a beregi Hát vidékén*. In: Pál Deréky–Sz. Bakró-Nagy Marianne–Timothy Riese–Hajdú Péter (szerk.). *Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára*. Wien–Budapest, 269–89.
- Kiss Lajos 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120/4: 440–50.
- Kniezsa István 1943. Keletmagyarország helynevei. In: Deér József–Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. I–II. Budapest. I: 111–313.
- Kristó Gyula 1976. Szempontok korai helyneveink történeti kronológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. Szeged.
- L. = Lehoczky Tivadar 1881–1882. *Beregvármegye monographiája*. I–III. Ungvár.
- Melich János 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- Mihályi János 1900. *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*. Máramaros-Sziget.
- Mizser Lajos 1994. Néveredet-vizsgálatok Bereg megyében. *NÉ.* 16: 85–8.
- Mizser Lajos 2000. Bereg megyei helységnévmagyarázatok Munkács járás. In: Horváth Katalin–Fábián Miroszláva (szerk.) 2000. *Ювілейний збірник на*

- честь 70-річчя від дня народження професора Петра Лизанця.*
Ungvári Állami Egyetem, Magyar Filológiai Tanszék, Hungarológiai Központ, Ungvár. 347–50.
- Mizser Lajos 2006. Gerzsenyő. *MNy.* 102: 465.
- Mizser Lajos 2007a. Asztély. *MNy.* 103: 78.
- Mizser Lajos 2007b. Máramarosi és Munkács környéki helységnév-magyarázatok. *MNyj.* 45: 97–110.
- Mizser Lajos 2007c. Mogyorós. *MNy.* 103: 454–5.
- Mizser Lajos 2008. Sziget. *MNy.* 104: 207–8.
- Mizser Lajos 2009. Muzsaly. *MNy.* 105: 68–9.
- Moór Elemér 1936. Magyar helynévtípusok. *Népünk és Nyelvünk*, 8: 110–7.
- Neumann Tibor 2006. *Bereg megye hatóságainak oklevelei (1299–1526).* Nyíregyháza.
- Pesty Frigyes 1880. *Az eltűnt régi vármegyék. I.* Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapest.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpa-dianae critico diplomatica.* I, II/1. (Szentpétery Imre), 1923–1943, II/1–4. (Szentpétery Imre–Borsa Iván) 1961–1987. Budapest.
- Sebestyén Zsolt 2010a. *Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára.* Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza.
- Sebestyén Zsolt 2010b. A történelmi Bereg megye *-falva* utótagú helységneveiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 139–50.
- Sebestyén Zsolt 2020. *Kárpátalja helységnevei.* Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza.
- Szabó István 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század).* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó T. Attila 1940. A magyar helynévadás történetéhez. *MNy.* 36: 127–9.
- SzabSz. = Mező András–Németh Péter 1972. *Szabolcs–Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.* Nyíregyháza.
- Sztp. KritJ. = Szentpétery Imre 1923–1987. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I. 1923, II/1. 1943, II/2–3. szerk. Borsa Iván. 1943, II/4. szerk. Borsa Iván. 1987. Budapest.
- Teleki József 1852–63. *Hunyadiak kora Magyarországon.* I–VI., XI–XII. Pest.
- Tóth Valéria 2008. Településnevek változástipológiája. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- VárReg. = *Az időrendbe szedett váradi tüzespróbalajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Registrum Varadiense examinum ferri cadentia ordine chronologico digestum descrip-ta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. rit.* Curis et labo-ribus Ioannis Karácsonyi et Samuelis Barovszky editum. Budapest., 1903.
- ZO. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus do-mus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő.* I–XII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső (I–IV), Nagy Imre (V–VI),

Barabás Samu (VII/1), Kammerer Ernő (VII/2, VIII–X), Kammerer Ernő–
Dőry Ferenc (XI), Lukcsics Pál (XII). Budapest., 1871–1931.
ZsO. = *Zsigmondkori Oklevéltár*. Szerk. Mályusz Elemér (I–II) (1951–1958),
Mályusz Elemér–Borsa Iván (III–VII) (1993–2001), Borsa Iván–C. Tóth
Norbert (VIII–IX) (2003–2004), C. Tóth Norbert (X) (2007). Akadémiai
Kiadó, Budapest.

Adatok a Csingó helynév etimológiájához

Dolgozatomban a Szatmári-Tiszahát Magyar községe határrészét jelölő *Csingó* helynévvel kapcsolatos kutatási eredményeimről szeretnék beszámolni. A Felső-Tisza vidéke a honfoglalás kezdetétől a magyarság szállásterülete volt, egyes katonai alakulataik – nyugati irányú útjaik során – már a honfoglalás előtti időkben is áthaladtak ezen a tájon. Ezen alkalmakkor jobban megismerték a vidéket, sőt a honfoglalást megelőző néhány évtizedben egyes csoportjaik itt is maradtak, nem tértek vissza Etelközbe.

A mai Magyar helyén kialakult település keletkezési idejét a történészek a X–XII. századra datálják. A falu azon a területen jött létre, amelynek közelében a Túr folyó beleömlött a Tiszába. Az itt megtelepedettek feladata a Túr folyó torkolatvidékének őrzése és ellenőrzése volt (Maksai 1940). Abban az időben a Tisza a falut észak felől három nagy kanyarával is egészen megközelítette. A térképre tekintve látható, hogy Nagyardtól ma már kicsit távolabb halad el a folyó, ami a XIX. század második fele folyó-szabályozásának következménye. Magyar határában a nagy kanyarok levágásával szinte „kiegyenesítették” a folyót.

A Túr torkolati helye is módosult az eredeti állapothoz képest, ez azonban már jóval korábban, még az Árpád-korban bekövetkezett. A Tisza ugyanis – önmagát szabályozva – a falu határában elhagyta egyik túlfejlett kanyarját, amelyben aztán a Túr folyó haladt tovább, hogy elérhesse az újabb – nagyjából a mai helyén kialakult – torkolatot. Az eredeti Túr-torkolat helyéről a szláv eredetű *Usztya* 'torkolat' jelentésű helynév is tanúskodik. A település lakói ennek közelében élhettek, amit – bár nem készült róla publikáció – a két évtizeddel ezelőtt tartott régészeti terepbejárás során a szakemberek által a szántáson talált korabeli cserépdarabok is bizonyítanak.

Nagyar nevének eredetével kapcsolatban sokáig nem született elfogadható magyarázat (Mező–Németh 74, FNESz., *Nagyar*). Úgy gondolom, 2010-ben publikált tanulmányomban – analóg példával igazolva – sikerült bemutatnom az *Ar* név legvalószínűbb etimológiáját. A helynevet a szláv *orel* 'sas' szóból vezettem le, amelynek háttérében egy érdekes történeti mozzanat rejlik (Kiss 2010). A falu az Árpád-házi királyok vadászterdeje (beregí, majd ugocsai erdőuralom) peremén helyezkedett el. Az erdőrengeteg közelében szolgáltató falvak jöttek létre. A beregí Daróc település lakói például erdőóvók voltak, és a vadakkal foglalkoztak. A nagyariak solymászattal kapcsolatos kiegészítő tevékenységet láthattak el, akár tenyészthették is a sasokat, sólymokat. Jóllehet az *Usztya* és az *Ar* helynevek szláv eredetűek – és még találunk néhány ilyet a nagyari határrészek megnevezései között –, a fő feladatot, azaz először a torkolatvidék, később pedig a borzsovai várispánság Tiszán inneni területe felügyeletének biztosítását a magyar, illetve kabar és/vagy besenyő lakosság látta el. Ezt egy következő tanulmányomban szeretném bővebben bemutatni. Itt

csupán azt kívánom előre bocsájtani, hogy a címben szereplő *Csingó* helynév eredete – meglátásom szerint – a csatlakozott, őrző-védő feladatok ellátására kijelölt népcsoportokhoz, illetve nyelvükhöz köthető.

Arra a kérdésre, hogy miért volt szükség itt, éppen ezen a helyen ellenőrzési, védelmi pont kialakítására, elég rátekinteni a térképre, amely megmutatja, hogy a Szatmári-síkságon a Tiszába ömlő Szamos, valamint a kisebb folyók, a Túr és a Kraszna az erdélyi területek északi, illetve központi országrészeinkkel való összeköttetését segítették elő. Természetesen nem csupán vízi utakról volt itt szó, a Szamos mindkét oldalán fontos szárazföldi hadiutak vezettek. Nem beszélve az Orosz-kapu, azaz a Vereckei-hágó irányába vivő út itteni, tiszai átkelési pontjáról, amely *Ari rév* néven volt ismert.

Mint látható, ez a vidék mind közlekedési, mind védelmi szempontból fontos szerepet játszott, az *Ari rév* pedig biztosan jó jövedelmet jelentett a birtokosa számára. Valószínűleg ezen bevételek miatt kérte Nagy Lajos királytól János tárnokmester és testvére, Domokos az *Ari rév* felügyeletének jogát, amelyet 1374-ben meg is kaptak. Ezt követően alakult ki a XIV. század utolsó negyedében a rév közelében a *Kisar* nevű település. Vele szemben a másik oldalon is létrejött egy település, amely – valószínűleg birtokosának neve alapján – a *Tivadar* nevet kapta. A kisari rév működtetését minden bizonnyal az eredeti *Ar* lakosaiból idetelepített személyek végezték. Ar határterületéből szakítottak ki egy darabot, hogy az új falunak legyen hol gazdálkodnia. Ez a rész az északon a Tisza által határolt, kelet-nyugati irányban Szatmárcsekétől Panyoláig terjedő, délen pedig a *Cser* patak által bezárt, nagy kiterjedésű ari határ területének nyugati fele volt.

A Felső-Tiszahát települései, köztük Magyar helyneveinek tanulmányozása során megfigyelhetjük, hogy a magyar, illetve a már említett szláv eredetű helynévi anyagon túl nem csekély számban találunk olyanokat, amelyek kapcsán – elhomályosult voltuk és figyelmet érdemlő hangzásuk okán – felmerülhet a gyanú, hogy keletkezésük hátterében a területet a magyarokkal érkező csatlakozott vagy pedig az azt követő időkben befogadott idegen ajkú népek névadó tevékenysége áll.

A környék településnevei arról tanúskodnak, hogy a honfoglaló törzsek széttelepítésekor Gyarmat (Fehérgyarmat), illetve Kér (Szamoskér, Kérsemjén) törzséhez tartozók kerültek ide, a kispaládi *Kabár* helynév alapján pedig azt valószínűsíthetjük, hogy a név az itt megtelepedő kabarok emlékét őrzi (Kálnási 170). A honfoglalást követő időkben egyébként nemcsak a külső határok (országhatárok), hanem a beljebb fekvő területek védelme is nagyon fontos volt, ha pedig a mélységi határvédelem már akkoriban is alkalmazott gyakorlatára gondolunk, akkor egyértelmű, hogy a szárazföldi és vízi közlekedési utak mentén több helyen is alakítottak ki ellenőrző pontokat. A határőrzési, -ellenőrzési és -védelmi feladatokból a csatlakozott népelemeknek különösen ki kellett venniük a részüket. Magyar határától délre Gyarmat, tőlük kicsit északabbra pedig Kér törzsének emberei védték a Szamos mentén haladó hadiutat. Erősített helyeket hoztak létre, feladataik közé tartozott a védelem

mellett a figyelés és a jeladás is. A fehérgyarmati *Tömösvár*, *Tömöttvár* helynév előtagjában a magyar *tömör* 'erős, kemény', illetve az ugyanazt jelentő török *temir* tő található.

Úgy gondolom, e háttér ismeretében nem járunk tévúton, ha az idegenebbül csengő helyneveket ilyen megközelítésben tesszük vizsgálat tárgyává. Ha pedig a nyelvi érintkezés vonatkozásában feltételezzük, hogy a honfoglalás és az államalapítás századainak társadalma a magyar nyelv mellett valamilyen szinten beszélt a kabarok és/vagy a besenyők nyelvét, és ez fordítva is így volt, akkor el kell fogadnunk, hogy a helynevek adásában a csatlakozott, befogadott idegen ajkú csoportok is szerepet játszhattak. A logika azt diktálja, hogy az általuk őrzött, védett területet, annak természetes vagy mesterséges elemeit a maguk nyelvén nevezzék meg, s hogy e nevek – az egyértelmű azonosítás célját szolgálva – azt a funkciót jelöljék, amelyre létrehozták, amelyet betöltöttek.

A dolgozat központi kérdését jelentő, *Csingó* névvel jelölt terület Nagyar és Kisar közös határán található (Kálnási 275). Ezt a helynevet a kisariak is jegyzik (uo. 139), sőt Csűry Bálint kisari földrajzi névként említi (Csűry 147). A Fehérgyarmat irányából Nagyarba tartók a régi időkben a *Cser* hídja után jobbra fordulva tértek rá a közvetlenül Nagyarba vivő útra, egyenesen továbbhaladva ugyanis Kisarba vezetett az út. A *Csingó* nevű határrész a régi nagyari földút mellett helyezkedik el, közel a kisari határhoz.

A *Csingó* szomszédságában, Nagyarhoz egy kicsit közelebb, az egykor védősáv szerepét betöltő *Tövis-szeg* nevű határrész található. Ismeretes, hogy a faluközösségek is védték településüket, de különösen fontos volt ez olyan helyeken, ahol máshonnan érkező és továbbhaladni szándékozók megjelenésével is számolni kellett. A régi időkben vidékünkön kőkénnyel, szúrós, tövises növényekkel, bokrokkal sűrűn benövesztett területek töltötték be a természetes akadályok (határ, gyepű) funkcióját. Ezek áthatolhatatlansága kényszerítette az arra járókat a közlekedésre fenntartott utak igénybevételére. Az utak mentén felállított pontokon pedig sor került az ellenőrzésre.

Szótárainkat tanulmányozva megfigyelhetjük, hogy a *cs* hanggal kezdődő magyar közszavak száma nem tekinthető nagyinak. Igaz, vannak mássalhangzóink, amelyek mennyiségben elmaradnak e hangunk mögött. A *cs* hanggal kezdődő magyar szavak egy része a hangutánzó, hangfestő, másik része a jövevényszavak, harmadik része pedig az ismeretlen eredetű szavak kategóriájába tartozik. Zaicz Gábor Etimológiai Szótárában két igét találunk, amelyek a *Csingó* mássalhangzóit tartalmazzák: a *cseng* és a *csüng* szavakat. Az előző hangutánzónak, az utóbbi ismeretlen eredetűnek tekintendő (Zaicz 116, 130).

Történeti-etimológiai szótárunkban a *csángó* (TESz 1: 477), a *cseng* (uo. 499), a *csingilingi* (uo. 533), a *csinga* (játék neve) (uo.), valamint a *csingolódik* ('csimpszkodik') (uo.) szavakat találjuk, amelyek mássalhangzóik vonatkozásában hasonlítanak a *csing* tőhöz. E két utolsó tájszóként van jelen.

És itt találjuk a *csüng* (1416 u.) (uo. 581) szót is, amelyről azt olvassuk, hogy bizonytalan, talán hangfestő eredetű.

Az Új magyar tájszótár gazdag tájnyelvi változatokkal szintén ezeket a szavakat, illetve jelentéseket és magyarázatokat hozza, valamint közli még a *csingol* szót, amely alakjában közelebb áll vizsgált helynevéünkhöz, de ez a 'csimpaszkodik' ige rövidebb változata (ÚMTSz 1: 842).

Ugy vélem, hogy a fenti szavak bármelyikéből is nehézségekbe ütközne a *Csingó* helynevet közvetlenül megfejteni, mert ha van is kapcsolat közöttük – úgy vélem, a *cseng* és a *csángó* szavaink esetében valószínűleg van –, hiányzik a magyarázathoz az a nyelvi láncszem, amely az összefüggést megvilágítja.

Az eddig ismertetett történelmi háttér alapján azt feltételezem, hogy a *Csingó* szó névadói törökös nyelvet beszélők lehettek. Ilyen nyelveken beszéltek ezen a környéken a honfoglalás utáni időkben a kabarok, illetve a besenyők és a kunok. Hogy konkrét példával igazoljam itteni jelenlétüket, megemlítem a paládi *Kabár* név mellett a túrricsei *Besenyő* (Kálnási 452), illetve a kisari *Illancs* (uo. 136) földrajzi neveket, amelyek a fenti népcsoportokhoz köthetők.

A kihalt kazár (kabar) nyelvet a nyelvtudomány a szintén kihalt, kazárral rokon volgai és dunai bolgár nyelvekkel együtt a török nyelvek csuvasos csoportjába sorolja. Vannak azonban olyan vélemények is, amelyek szerint a kabarok nyelve a köztörök csoport kipsák csoportjával is mutat rokon vonásokat (Fodor I. 695). A besenyők és a kunok szintén kihalt nyelvei viszont egyértelműen ez utóbbi kategóriába tartoznak. A besenyők és a kunok nyelvét egymáshoz igen hasonlóknak vélik a szakemberek. Ismeretes, hogy a kunok – a vidékünkön a feltételezhetően a X. századtól jelen lévő besenyőkhöz viszonyítva – jóval később, csak a XIII. században költöztek be Magyarországra. Ugyanakkor a kunok is jutottak birtokokhoz a szatmári vidéken, így ilyen típusba sorolható helynevek kutatása során a kabarok és a besenyők mellett az ő névadó tevékenységükkel is számolnunk kell. Írásos források, történelmi adatok hiányában azonban gondot okoz annak eldöntése, hogy vajon a besenyőktől vagy a kunoktól származik-e egy-egy helynevéünk.

Kutatásom során áttekintettem a török nyelvek szótárait, fogódzókat keresve a *Csingó* szó jelentésének megfejtéséhez. Mielőtt erre rátérnék, szeretnék utalni arra, hogy ez a helynév – ugyanebben az alakban vagy némileg módosult változatban – nemcsak Magyar határában fordul elő, hanem a történelmi Magyarország más helyein is. Helynévi gyűjteményekben, illetve történelmi forrásokban bukkantam rá néhányukra, és azt a megállapítást tettem, hogy ezek a helynevek mindenhol kapcsolatban lehettek a határvédelemmel, akkor is, ha nem közvetlenül az ország szélső területein neveztek meg egy-egy helyet. Szeretnék ismét az egykori belső gyepük gyakorlatára utalni. Felkutatott helyneveim a Fodor Ferenc által készített, egykori országos gyepüket bemutató térkép valamely szakaszán, illetve a belső, azaz törzsi, dukátusi vagy várispánság körüli gyepük vonalán helyezkednek el (Fodor F. 113–4).

A Szepességben Igló mellett, a Hernád forrásvidéke közelében találjuk a *Csingó* (szlovákul *Csingov*) hegy nevét. Az egykori Magyar Királyság északi országhatárához közeli hely fontos szerepet játszott a figyelésben, ugyanis innen jól lehetett ellenőrizni a lengyel határ környékén, illetve a felvidéki területen kelet-nyugati irányban megvalósuló közlekedést. Az *-ó* végű magyar helynevek a szlávban *-ov* végződéssel illeszkedtek be a helynévkincsbe, így a szepességi Igló város melletti *Csingó* automatikusan *Csingov* lett. Ez a szlovák nyelvben lehetett főnév vagy hímnemű birtokjelölő melléknévi alak, amennyiben jelzős szó szerkezetben valamilyen hímnemű jelzett szót értettek hozzá.

A történeti Magyarország legészakibb részén található a *Csimhova* nevű település, nevének tövében a *csemucha* 'májusfa, zelnice' jelentést vélik rejteni (FNESz. 1: 333). Figyelemre méltó azonban, hogy azon a vidéken található *Besenyőfalva, Ószáda, Klucso, Bronyistye, Brodno, Revistye* is. E települések szláv eredetű nevükben a határőrizet valamely mozzanatára utalnak (Fodor F. 137). Ennek alapján úgy gondolom, hogy a *Csimhova* is a *Csingó* helynév alakváltozata lehetne, azaz a településnév eredetileg szintén határvédelemmel kapcsolatos tevékenységre utalhatott. A *Csimhova* töben megtörtént a szlovák nyelvre jellemző *g* hang *h*-vá válása, illetve végbement egy *n>m* változás is. Ez utóbbi mássalhangzó-változást a *Csimhova* 1499-es *Chemechowa* alakja már mutatja, és ennek kapcsán arra gondolhatunk, hogy a szlovák beszélőközösség számára addigra már megtörtént a helynév átértelmezése: az eredeti jelentés elhalványult, és a helynévnek saját szókészletük szava (*csemuha*) alapján igyekeztek értelmet adni. A szóvégi *a* hang pedig képző, amely alapján egy nőnemű főnévi értelmezett tagra kell gondolnunk.

A Nógrád megyei Bernecebaráti határában szintén van egy *Csingó* nevet viselő hely (Tóth 68), amely azért is különösen érdekes, mert közelében feltűnik a *Birhó* helynév, amely teljesen megegyezik a nagyari *Csingótól* szintén nem messze – Fehérgyarmat és Nagyar határán – fekvő *Birhó* erdő nevével. A nógrádi *palócok*, akiknek nevében a kunok szlávos névalakja (*polovec*) található meg, kohár, azaz kabar identitástudattal rendelkeztek. Vidékünk velük való rokonságát e teljesen egybeeső hangzású helynevek, tehát a *Csingó* és a *Birhó* mellett egy figyelemre méltó néprajzi adat is bizonyítja: a *kóku* alakját, akivel gyerekkorunkban Szatmárban ijesztgettek bennünket a felnőttek, Nógrádban is ismerik, sőt a Jászság néhány településéről is van rá adat (Hoppál 41). Az Új magyar tájszótár pedig Ung megyéből hozza ugyanezt az adatot és jelentést (ÚMTSz. 3: 432). Így tehát mindenképpen gondolnunk kell arra, hogy ezeken a vidékeken a magyarok mellett ugyanazon más etnikum képviselői is jelen voltak.

A Szatmári-Tiszaháton, abban a kisebb történelmi-területi egységben, amelynek egykor Nagyar is részét képezte (meglátásom szerint ez a borzsovai várispánságnak a Tisza bal partján lévő területe volt), találunk még két olyan helynevet, amelyek a nagyari *Csingó* alakváltozatainak tekinthetők. Ezek a botpaládi *Csinzó* (Kálnási 18) és a kispaládi *Csiszó-fok*, ez utóbbi egyébként a

botpaládi *Csinzó* folytatása (uo. 167). Ha kezdettől fogva megvolt közöttük az eltérés, akkor ez azt igazolja, hogy az átadó nyelvből eltérő magyar alakokban kerültek átvételre, mert az átvevők nem egyformán hallották, és nem ugyanazon hangokkal helyettesítették az illető szót a magyarban, másrészt pedig a későbbiekben is változhatott a szóalak, lehet azért, mert magyar szavakhoz próbálták azt közelíteni. A *Csiszó* alak létrejöttében esetleg a tájnyelvi *csuszó* (kígyó) szó játszhatott közre.

Kalotaszegről ismerünk egy *Csinkó* névalakot, amely a középkorban még olyan helyet jelölt, amely a kolozsi vár tartozéka volt (Balázs 21). Ez a település később megszűnt, ma a Körösfő mellett elhaladó patak nevéként él tovább. Érdekességképp jegyzem meg, hogy e *Csinkó* név „testvére” lehet a Tuvában *Csinge* formában létező folyónév, de ugyanott él a *Csinge-Dag* hegynév is (TRSz. 645).

Szatmár megye nyugati szélénél fekszik *Ór* község, ennek külterületi nevei között találjuk a *Cinkó* földrajzi nevet (Mező 119). Zala megyében Homokkomárom település határában található a *Csinga-hegy*, a Heves megyei Fedémesen pedig 1331-ben említik a *Chyngad* nevű rétét (Györffy 3: 92). Elképzelhetőnek tartom, hogy e nevek is a *Csingó* alakváltozatai. Itt utalok még az ugoc sai *Csongova* nevű településekre (*Kiscsongova*, *Nagycsongova*), az Alsó-Fehér vármegyei *Csongva* (*Csungva*, *Csonga*) (ERT. 40) települési névalakokra, a Nógrád megyei *Csungva* helynévre, amelyek meglátásom szerint ugyancsak a *Csingó* névvel lehetnek kapcsolatban.

Mindezek után szeretném bemutatni azokat a török nyelvekben talált szóalakokat, amelyek közelebb vihetnek bennünket a *Csingó* jelentésének megfejtéséhez. Egy olyan szóval van dolgunk, amelyhez széles jelentésmező kapcsolódik: a jelentések az örködés, a figyelés, a jeladás, a felderítés, a nyomozás és a védelem fogalmi körébe tartoznak. Egyes nyelvekben az egyik jelentés, míg másokban más elemek dominálnak.

Ha az őstörök alakokat vesszük először szemügyre, akkor a Mahmud Kashgari XI. századi szótárában található *činyar-* tövet kell említenünk, jelentése: 'kideríteni az igazat, valaminek a lényegét; kinyomozni' (DTSz. 149) vagy pedig a *čij* szót, amely ezt jelenti: 'csengetni, harangozni' (RTSz. 150). A *činyaru kör* szószerkezet jelentése pedig: 'mereven, figyelmesen nézni'.

A mai török nyelvek szótárait tanulmányozva is találunk olyan adatokat, amelyek révén közelebb juthatunk a *Csingó* helynévben rejtőző közszó jelentéséhez. Az adatok alapján az alábbi jelentésmozzanatok figyelhetők meg:

Örködés: A kirgiz szótárban található *čijool* (*csingol*) a szócikk szerint egy már elavult katonai műszó, amelynek jelentése: 'az ellenség közeledtét jelző ör' (Judahin 889). Alaki szempontból összetett szóval van dolgunk: a szó első tagja a veláris *i* hangot tartalmazó *csing*, amelyben Mahmud Kashgari szócikke alapján ott van a felderítési szándékkal történő figyelés. Ha pedig a csengetés mozzanata rejlik a szóban, akkor a jeladásra helyeződik a hangsúly. Bármelyik is legyen az alapszó, mindkét tevékenység feltételezi egymást, hiszen a figyelés során észlelt dolgokról tovább kell adni az információt. A szó

második tagja pedig a török nyelvekben többféleképpen is meglévő, '-fi' jelentésű szó, amely egyes török nyelvekben *ogul*, *oglu* alakokban szerepel, a kirgizben pedig *ol*-ként létezik. Ez a *-fi* elem a magyar nyelvben is megvan például a *hadfi*, *harcfi* alakokban.

Clauson középkori török nyelvi állapotokat bemutató szótárában a *çi:nğar-* ige jelentése: 'kinyomozni, ellenőrizni (az igazat, valamit)' (Clauson 425). Hogy ez a szó a magyar nyelvben is létezett egykor, illetve megmaradt, bizonyítja Kemény Gábor gyűjtése, aki a *csingó* szót 'rendőr' jelentésben a magyar nyelv tolvajnyelvi elemei között sorolja fel (Kemény 6).

Jeladás: A felvázolt történeti háttérbe a figyelés, őrzés tevékenysége is beleillik, hiszen az örök feladata az idegen személyek vagy az ellenség mozgásának, közeledésének figyelése volt, illetve figyelmeztetés és jeladás a saját közösség számára, ami többféle eszközzel és többféle módon is történhetett. Hogyan kerülhetett sor a figyelmeztetésre? Amennyiben magaslaton volt a figyelőpont, onnan mások is megláthatták és értelmezheték a tűzzel adott egyezményes fényjeleket, illetve a füstjelzést. Ugyanakkor a hangnak is fontos szerepe volt, mert erre még gyorsabban felfigyelhetek az érintettek.

A hangjelzés hangkeltő eszközökkel, főként fémek összeverésével történt. A török nyelvekben a *csing-* tő egyik jelentése a zajkeltés, csengetés, kolompolás. Igaz, hogy hangutánzó szóként az egyes nyelvekben érintkezés nélkül is születhettek ugyanúgy vagy nagyon hasonlóan hangzó szavak, de egymással közvetlen érintkezésben lévő népek esetében ez a hasonlóság talán mélyebb kapcsolatra is visszavezethető.

A magyar *csengő* szó hallatán inkább kellemes hangokra asszociálunk, ami valószínűleg a szó magas hangrendű magánhangzóinak tudható be, de a csengés lehet kellemetlen is, például kimondottan zavaró, amikor az ember füle cseng. A keleti nyelvekben magas, illetve mély (hátról képzett) *i* hangot tartalmazó töveket is találunk kellemes, illetve kellemetlen, zavaró hangok megnevezésére, amelyeket ilyen célokat szolgáló eszközök: csengők, harangok, kolompok megszólaltatásával vagy fémrudak összeverésével lehetett kiváltani.

Az általam talált szavak inkább a kellemetlen, mint kellemes hangzásra, illetve a csengetés mellett a visító emberi hangra vonatkoznak. Ilyenek pl.:

kirgiz *čij* 'visítani' (Judahin 889);
baskír *səjel* 'éles, átható /hang/' (BRSz. 570);
tatár *čij* 'cseng', *čīnau* 'visít' (TRSz. 636, 647);
mongol *чингэлэх* 'cseng-bong' és *čingkiljapur* [*чанхилзуур*], jelentése:
'csengős, kolompós bot' (Kara 680).

Talán nem véletlen, hogy a japán nyelvben a *синго* szó jelentése 'jel, jeladás', a *синго-сүрү* pedig azt jelenti: 'jelezni, jelt adni'. Felvetődik a kérdés, hogy honnan a kapcsolat a japán és a török nyelvek között? És ha még a latinból

eredeztetett *signal* szót is idevesszük (Tóthfalusi 862), mivel a két szó között mindössze egy mássalhangzó-átvetés a különbség, akkor felvetődik a kérdés, hogy honnan is ered, mivel magyarázható ez a fél világot átfogó alaki hasonlóság. Mivel a *csing* tő *cihn* formában és 'jel' jelentésben a hindi nyelvben is megtalálható (Kós 112), feltételezhető, hogy a szó az ázsiai térségben általánosan ismert volt, innen indulhatott európai útjára. A magyar nyelvben kimutatható hindi elemekről Pacsai Imre írt közelmúltban megjelent munkájában (Pacsai 2021). A mongol nyelv *janggi* [зангу] szóalakját is idesorolhatjuk, amelynek jelentése: 'hír, híradás, üzenet' (Kara 196). Érdekes, hogy *csing* tő a cigány nyelv következő szavaiban is megtalálható: *chingar* 'zaj, láрма'; *chingardel* 'kiabál' (Choli Daróczi–Feyér 18). A szlavóniai magyar nyelvben a *cseng* tő mellett megvan a *csing* alak is, pozitív hangérzetet jelentve: *csinget* 'csenget', *csingő*, *csingető* 'kisharang, csengő' (Penavin 80).

Védelem: A kirgiz nyelvben a *činar* jelentése: 'védelem, védekezés, oltalom' (Judahin 888). A kínaiában a *cang* (*chang*) jelentése: 'elrejt, óv, vigyáz, őriz'. Ez a tevékenység közösségi részvétellel valósulhat meg, amihez katonák kellenek, akik erődített helyeken tartózkodnak, és katonai szabályok alapján tevékenykednek.

Erő, erős, szilárd. A *csing-* tő erőre, erődített helyre való utalást is tartalmazhat: a kirgiz *čij* egyik jelentése 'erős' (Judahin 889); az ujjur *čij* jelentése ugyanaz (URSz. 413), a jakut *čijet* második jelentése 'megerősít' (JARSz. 509). A mongol *чинг* szó jelentéskörében is megtaláljuk a 'szilárd, rendületlen' elemet (Kara 685). A kínai *ying* szónak is van 'erős, kemény' jelentése. A kínai *csing* szó ide tartozó jelentése: 'erő, erődítés, biztonság' (KRSz. 351).

Kerítés, torlasz, akadály. A keleti nyelvekre kitekintve a kínai nyelvben a *zhang* szó jelentése 'kerítés, torlasz, rekesz, akadály; eltorlaszol, elzár' (KRSz. 371), a kínai *chéng* szó jelentése pedig 'városfal, város' (KRSz. 53). Érdekes, hogy a Hun Birodalom fővárosa, *Tongwancheng* neve is tartalmazza ezt az elemet. A *csing-* tő körbezárásra utaló mozzanata a latin nyelvben is megvan, hiszen a ruhát összefogó, körülvevő öv neve *cingulum*, a városfalé pedig *cintura* (Dongó 1: 27, 2: 91). Egy 1736-ból származó magyar nyelvű szövegben említett és kérdőjellel ellátott *csingtura* szó jelentése is ezáltal válik világossá: „az Tisztelendő Pater Franciscanus Attyák kertyek *csingturája* mellett levő pusztá alkalmas lévén temető helyre” *csingturája* minden bizonynal 'kerítést' jelent (Gregor 245).

A sárگا ujjur nyelv *чингу чаза* szerkezetében az első elem 'őrcsapat' jelentésben szerepel (Malov 143). Úgy gondolom, ide kíváncsoznak a japán nyelv *тинко*, illetve *дзинко* szavai, amelyek jelentése: 'hadrend, harci alakzat' (JRSz. 2: 274). A katonai csapatok, közösségek ugyanis szigorú rendben élték életüket, végezték feladataikat. Ehhez hasonló katonai jelentései vannak a kínai *ying* szónak is, amely egyfelől 'katonai tábornok, kaszárnyát', másfelől pedig 'zászlóalj, hadosztály' jelent (KRSz. 350).

Az elmondottakat összefoglalva: a nagyari *Csingó* határrésznév eredetének kutatásában a történelmi háttérrel a honfoglalás, illetve államalapítás időszakában, a névadás motívumát pedig az őrző, felderítő, hírtovábbító katonai feladatellátásban célszerű keresni. A *Csingó* helynév jelentésének magyarázatát a törökös nyelveket beszélő csatlakozott népek (kabarok, besenyők, kunok) névadási tevékenységében kell keresnünk, akik jelentős szerepet játszottak a külső, illetve a belső határok védelmében.

A *Csingó* helynevet azonos formában vagy némileg módosult változatokban a történelmi Magyarország területén több helyen is megtaláljuk, ahol keletkezésük ugyancsak a szatmárihoz hasonló háttérrel magyarázható.

A *csing-* tövet elsősorban a törökös nyelveket beszélő népek szókészletében találjuk meg. A *tő* jelentésében az őrzés, a figyelés, a felderítés, a különböző jelzésmódokkal történő információtovábbítás, valamint a védekezés motívuma figyelhető meg. Az ezen célokból kialakított katonai pontok feltehetően nemcsak egyszerű ellenőrző helyek lehettek, esetenként építményekkel, kordonokkal is meg lehettek erősítve, ahol több katona teljesített szolgálatot.

A *Csingó* helynév töve a török nyelveken kívül a kelet-ázsiai térség további népei (mongolok, kínaiak, japánok) nyelvében is megtalálható, sőt a Hun Birodalom fővárosa nevének *cseng* 'erődített város' jelentésű eleme alapján feltételezhetjük, hogy az a hun nyelvnek is szóeleme volt.

A hangkeltő eszközökkel történő jeladás (információtovábbítás) mozzanata meglátásom szerint számításba jöhet a *csángó* népcsoport nevének létrejöttében. A török nyelvek *csing-* tövében található mély hangrendű magánhangzó is közrejátszhatott a magyar nyelv *csángó* szavának kialakulásában. Az elfogadottnak tekinthető *csángálás*, azaz helyváltoztatás nem elsődleges, hanem inkább járulékos eleme volt a közösséget közvetlenül értesítő, a veszélyre figyelmeztető tevékenységnek.

Jóllehet a magyar nyelv *csing-* elemet tartalmazó földrajzi neveinek jelentése az idők folyamán elhomályosult, a *csingó* főnév a társadalom egy speciális rétegnyelvében 'rendőr' jelentésben még a közelmúltban is ismert volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Balázs Éva 1939. *Kolozs megye kialakulása*. Település és Népiségtörténeti Értekezések 3. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- BRSz. = *Baskirszko–Russzkij szlovar*'. 32000 szlov. Otvetsztvennyj redaktor: Z. G. Urakszin. Izdatel'sztvo „Digora”, „Russzkij jazyk”, Moszkva. 1996.
- Csűry Bálint 1935–6. *Szamosháti szótár* I-II. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Clauson, Sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, Oxford.

- Choli Daróczi József–Feyér Levente 1984. *Cigány–magyar, magyar–cigány kisszótár*. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Országos Cigány Ismeretterjesztő Munkabizottsága, Budapest.
- Dongó Gy. Géza 1895. Diplomatikai szótár. In: *Adalékok Zemplénnvármegye történetéhez. Havi folyóirat*. 1895. október–1896. november. 1–2. évf. 1–11. szám. Sátoralja-Újhely.
- DTSz. = *Drevnyetjursszkij szlovar'*. Izdatelstvo „Nauka”. Leningradskoje otdelenije, Leningrad. 1969.
- ERT. = *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára*. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerkesztette: Herner János. Szeged, 1987.
- Fodor Ferenc 1936. Adatok a magyar gyepűk földrajzához. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 37. kötete. 1936. 113–44.
- Fodor István 2000. *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gregor Ferenc 1992. Szótörténeti adatok. *Magyar Nyelv* 88: 245.
- Györffy György 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hoppál Mihály 2001. Gyermekijesztők. In: Szabó László–Gulyás Éva–Csalog Zsolt: *Szolnok (Jász–Nagykun–Szolnok) megye néprajzi atlasza* II. 1. Damjanich János Múzeum, Szolnok.
- JARSz. = *Jakutszko–Russzkij szlovar' 25300 szlov*. Pod. red. P. A. Szlepcova. Izdatel'sztvo „Szovetszkaja Enciklopedija”, Moszkva. 1972.
- JRSz. = *Japonszko–Russzkij slovar'* I–II. Redaktor Konrad Nyikolaj Joszifovics. Izdatel'sztvo „Szovetszkaja enciklopedija”, Moszkva. 1970.
- Judahin = *Kirgizszko–Russzkij szlovar'*. *Okolo 40 000 szlov*. Szosztavil: prof. K. K. Judahin. Izdatel'sztvo „Szovetszkaja Enciklopedija”, Moszkva. 1965.
- Kálnási Árpád 1984. *A fehérgyarmati járás földrajzi nevei*. Kiadja a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke Szabolcs–Szatmár megye, a fehérgyarmati járás és a Debreceni Akadémiai Bizottság támogatásával, Debrecen.
- Kara György 1998. *Mongol–magyar szótár*. Terebess Kiadó, Budapest.
- Dr. Kemény Gábor 1937. A tolvajnyelv. *Magyar Rendőr* 1937. 1. szám. 5–7.
- Kiss Kálmán 2010. Az *-ar* alaptag etimológiája Magyar és Kisar települések nevében. In: P. Lakatos Ilona–Sebestyén Zsolt (szerk.): *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza. 71–83.
- FNESz. = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRSz. = *Kitajszko–russzkij szlovar' – minimum. 2750 ieroglifov i 6200 szlov*. Szosztavil: A. V. Kotov. Izdatel'sztvo „Russzkij jazyk”, Moszkva. 1974.
- Kós Péter 1972. *Magyar–hindi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNL = Ortutay Gyula (főszerk.) 1979. *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Maksai Ferenc 1940. *A középkori Szatmár megye*. Stephaneum Nyomda Rt. Budapest.
- Malov, Sz. E. 1957. *Jazyk zheltyh ujgurov*. Izdatel'stvo Akademii nauk Kazahskoj SzSzR, Alma-Ata.
- Mező András 1967. *A baktalórántházi járás földrajzi nevei*. Kiadja a Szabolcs–Szatmár megyei Népművelési Tanács és a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola nyelvészeti tanszéke, Nyíregyháza.
- Mező András–Németh Péter 1972. *Szabolcs–Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Kiadja a Szabolcs–Szatmár Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, Nyíregyháza.
- Pacsai Imre 2021. *A magyar nyelv és kultúra keleti elemei*. Etnolingvisztikai jegyzetek. Európai Folklór Intézet, Budapest.
- Penavin Olga 2000. *Szlavóniai (kórógyi) szótár*. Nap Kiadó, Budapest.
- TRSz. = *Tatarszko–Russzkij szlovar'*. 38000 szlov. Akadémija Nauk SzSzSzR. Kazanszkij insztitut jazzyka, literatury i istorii. Izdatel'stvo „Szovetszkaja literatura”, Moszkva. 1966.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Loránd. I–III. (1967–1976), IV. Mutató (1984). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Imre 1987. *Ipoly menti palóc tájszótár. Bernecebaráti és vidéke tájnyelve az 1930–1940-es évek fordulóján*. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Tóthfalusi István 2005. *Idegenszó-tár*. Idegen szavak értelemző és etimológiai szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TRSz. = *Tuvinszko–Russzkij szlovar'*. Okolo 22 000 szlov. Pod redakcij E. R. Teniseva. Izdatel'stvo „Szovetszkaja enciklopedija”, Moszkva. 1968.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva (szerk.) 1979. *Új Magyar Tájszótár*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- URSz. = *Ujgurszko–Russzkij szlovar'*. Szosztavil E. N. Nadzsip. Szerkesztő: T. R. Rahimova. Izdatel'stvo „Szovetszkaja enciklopedija”, Moszkva. 1968.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

STEFUCA VIKTÓRIA

Спільні та відмінні структуральні риси в українсько-молдавських грамотах XIV–XV століть

Південно-західні руські землі в XIV–XVI ст., на яких тоді формувалася українська народність, стали об'єктом активних зовнішньополітичних інтересів феодальних держав – Польщі, Угорщини, Московського царства, Туреччини та Кримського ханства, які намагалися заграбувати якнайбільше української території. Після Люблінської унії 1569 р. більшість українських земель опинилася у складі Польщі. Це були Східна Галичина, Волинь, Поділля, Київщина, частина Лівобережної України (майбутня Полтавщина).

Поза межами Польщі залишилися Закарпатська Україна – у складі Угорщини; Північна Буковина та Північна Бессарабія (територія нинішньої Чернівецької області), що входили до складу Молдавського князівства; Чернігівщина, що входила до складу Російської держави. На цих землях проживали в ті часи не лише українці, а й угорці, поляки та волоське населення.

Про угорські поселення відомо таке: *„a csángó telepek folyamatosan, megszakítás nélkül követték egymást a Szeret mentén. Jelenlétükről a 14. század végétől, de különösen a következő elejétől sokasodó oklevelek bőven beszélnek”* (Ferenczi 15–6) (поселення чангів слідували один за одним уздовж річки Серет. З кінця 14 століття, особливо на початку наступного) – переклад автора). Тут спостерігалася ««широка участь руської за походженням знаті в управлінні державою, а також руська мова офіційного діловодства і літописання» (Однороженко 6–7).

У період виникнення Литовсько-Руської держави (друга половина XIV – перша половина XVI століття) важливу роль відігравали князівські канцелярії. Канцелярія була основною установою документальною базою не лише державних документів, а також відтворення функцій та структури, яка була складовою двору та перетворювалася на окрему державну установу.

Княжі канцелярії завжди були тісно пов'язані з подіями політичного життя. А політичне життя країни в цей період було нестабільним: «У цьому контексті постає питання і місце перебування канцелярій та про характер їх спадкоємності від князя-посередника до князя-наступника, а також про зберігання у них архіву давньої й поточної документації. Відомо, що тогочасні князі могли правити протягом дуже короткого часу у декількох різних місцях, місцеперебування їх постійно змінювалось. Канцелярія, принаймні частина її працівників майже завжди були при князю» (Купчинський 50).

Погоджуємося з думкою О. Купчинського, що «саме канцелярія, як адміністративно-виконавчий орган, була покликана здійснювати волю

князя та інших сановників двору». Урядові чиновники – члени канцелярії, на відміну інших чиновників двору, повинні були мати «хороші навички у читанні, писанні та складанні документів» (тобто створення концепцій (диктатів) редагування, переписування, згортання й опечатування документів). А також поділяємо думку Т. Топалової, яка під канцелярією розуміє «установу (державну, церковну, приватну, що має внутрішній субординаційно-ієраіхчний поділ управлінської чи виконавчої праці, власну організаційно-функціональну структуру, основною історичною функцією якої є посередництво або участь у здійсненні державою (церквою, приватною особою розпорядчо-виконавчої діяльності» (Топалова 28–9).

Основна функція канцелярій полягала в тому, що князі давали різні розпорядження, створювали правові форми контактів, роздавали привілеї, дарували чи відбирали землі через посередництво канцелярій. Без цього управління та вагомої документації було б неможливим життя в різних сферах (адміністративно- бюрократичних, духовних, судових, культурних) князівства.

Від початку XIII до XV століття «князівські канцелярії в один час репрезентували об'єднане Галицько-Волинське князівство, в інший окремо Галицьке та Волинське (а деколи й Володимирсько-Берестейське і Луцьке). У різні часи також канцелярії князів діяли у різних містах дрібних уділів – Белзького, Холмського та ін., тобто установи князівсв-васалетів щодо двору і канцелярії сюзерна. Короткий час канцелярія у Галичині могла функціонувати на зразок західноєвропейської, зокрема королівської канцелярії (канцелярії Коломана (Кальмана) і Андрія (Ендре) III у Галичині» (Купчинський 66).

Майже без винятків, крім невеликої кількості документів писаних латинською мовою грамот, статутів, князівське листування велося «руською мовою» (Stefuca 289–99). «За традицією інституцій і давньоруського права у діловодстві вживано староукраїнську мову. Це, мабуть, зумовлювалось нестійким становищем польської влади на захоплених землях, що, з одного боку, було викликане живою пам'яттю про державність Галичини і потенційною опозиційністю численної високоосвіченої місцевої еліти і боярства, з другого – політичною ситуацією, ускладненою претензіями на цю землю волинського князя Дмитра-Любарта та угорського короля Людовика, як спадкоємців. Король Казимир III спочатку, правдоподібно, не наважувався заводити польські порядки на захоплених землях, принаймні не ліквідував давнього руського устрою, не міняв структури установ (зокрема низинних, пор. його складену раніше присягу Дмитрові Дедьку (Дядьку) зберігати на Русі-Україні «обряди, права, звичаї» (Купчинський 89–90).

«Грамоты, имѣвшие несомнѣнно законодательный характеръ, обыкновенно назывались въ Литовско-Русскомъ государствѣ „*листами*” и „*привилеями*”. Привилей, или привилегия, былѣ главною формою

розвиття литовско-руського права до тѣх порѣ, пока содержание различныхъ привилегій не обратилось въ общій законъ. При томѣ эта форма закона имѣла весьма широкое примѣненіе въ Литовско-Русскомъ государствѣ; въ формѣ привилея издавались не одни только законы партикулярные, но и вообще различные роды жалованныхъ грамотъ въ широкомъ смыслѣ этого слова. По законодательную же дѣятельность в. князей Литовскихъ въ періодъ цѣлого столѣтія, начиная съ конца в. XIV в., можно сказать, что она исключительно віражалась лишь въ этой формѣ...» (Ясинский 5–6).

Такий самий порядок зберігання «давнини» застосовувався і у Великому князівстві Литовському. Помічені як збереження старих форм, так і запровадження нових. Князі в деяких грамотах зазначають: «Ми старовини не рухаємо, а новини не вводимо»..., але у Великому князівстві Литовському 9/10 білоруської та української людности, тому природно, що державною мовою стала наступниця книжно-писемної давньоукраїнської – руська мова» (Фаріон 57).

Про багатомовність українських земель свідчать документи, які дійшли до нашого часу. В українській літературі XVI–XVII ст. поряд із кирилицею в деяких випадках вживали і латиницю, яку використовували рівноцінно на території Великого князівства Литовського. Латиницею були написані поодинокі українські грамоти XIV–XV ст., у 1619 р. надруковані інтермедії Якуба Гаватовича, записана пісня про Стефана Воеводу в чеській грамотиці Яна Благослава (видана 1857р.), перший запис української пісні відомий під назвою «Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш?». Проте застосування латиниці в українській писемності в досліджуваній період було епізодичним явищем, хоча структурні елементи грамот мали латинський зразок написання ділових документів.

Кожний документ складався згідно з класичною структурою, тобто містив: інвокацію, аренгу, промультяцію, інтитуляцію, наратію, диспозицію, корроборацію та датацію (про це детальніше див. Штефуца 279–86).

Починалися грамоти більшістю однаковою формулою:

**милостію божією мы стефан воевода, господаръ земли молдавскон,
знаменито чиним ис сим листом нашим въ сѣм кто наи възрит или
его чтѣчи слышит...**

Зустрічаємо й деякі винятки, напр. у *дарчій грамоті молдавського воеводи Олександра сестрі польського короля княгині Римгайлі на міста Серет і Волховець з селами і присілками, з млинами і ставами та на 600 золотих дукатів щорічно. 1421 р., 13 грудня, б.м.н.*

· МЫ АЛЕЏАНДРЪ КОЕВОДА, ГОСПОДАРЪ ЗЕМЛИ МО(Л)ДАВСКОН И ТИЖЪ МЫ
 НАІАШЪ КОЕВОДА, СНЪ АЛЕЏАНДРА КОЕВОДЫ, ГОСПОДАРА ЗЕМЛИ
 МО(Л)ДАВСКОН И МЫ БОЖРЕ ГОСПОДАРА НАШЕГО АЛЕЏАНДРА КОЕВОДЫ,
 ПА(Н) МИХАИЛО ДОРОГУ(Н)СКИН, ПА(Н) БА(Н) ДВОРНИКЪ, ПА(Н) ГРИ(Н)КО,
 ПА(Н) НЕГРА, ПА(Н) ДРАГУ(Ш), ПА(Н) ЖУРЖЪ, ПА(Н) ВИ(Л)ЧА, ПА(Н)
 ША(Н)ДРО, ПА(Н) МУДРИ(Ч)КА, ПА(Н) ИЛІА(Ш), ПА(Н) ПО(П)ША, ПА(Н)
 НЕСТА(К), ПА(Н) ДА(Н), ПА(Н) ИСАИ, ПА(Н) СТА(Н), ПА(Н) СТА(Н) БРЪЛИЧ И
 БРА(Т) ЕГО ВАНА, ПА(Н) КР(С)ТЪ, ПА(Н) ШПРИША(К), ПА(Н) ДАМАКУ(Ш),
 ПА(Н) ЛАЦКО БО(Ц) И БРАТ ЕГО МИКЛОУШЪ, ПА(Н) ИКАНЫ(Ш), ПА(Н) НА(Н)
 ВАНА, ПА(Н) ПРЕЧЕЛНИ(К), ПА(Н) БУДУ(Л), ПА(Н) ЧУ(Р)БА, ПА(Н) ИКА(Н)
 ДЪТКО, ПА(Н) ВАНА ПО(Р)КА, ПА(Н) КО(Р)ЛА(Т), ПА(Н) ШЕФА(Н) СТРАВИ(Ч)
 И БРАТ ЕГО ЖУ(Р)ЖЪ, ПА(Н) ОУ(Н)КЛЪТА И БРА(Т) ЕГО ТАТОМИ(Р), ПА(Н)
 МИКЛОУ(Ш), ПА(Н) БОГДА(Н), ПА(Н) АКИ(М) КАЛІАНОВИ(Ч), ПА(Н) ГОРАЕЦЪ
 И БРА(Т) ЕГО СТАНИСЛА(В), ПА(Н) БРЪЛИ(Ч)КА, ПА(Н) ДРАГОМИ(Р) ВРАНИ(Ч),
 ПА(Н) ХО(Д)КО И БРА(Т) ЕГО ЛЕКА, ПА(Н) БОРИ(С) ГОЛШКАТЫ, ПА(Н) БОРИ(С)
 БРАВИ(Ч), ПА(Н) ДА(Н)ЧУ(Л) ЖУЛИ(Ч), ПА(Н) СТРОИШО(Р) ДРЪЖА,
 СТАНИСЛА(В) МИЛИШЕВЪ, БО(Б) ШПРИША(К), ЛАЦКО ПОСА(Д)НИ(К), ГУДИ(Ч),
 ДУМИТРЪ БАДЕВИ(Ч), ОУСИ БЕЛИЦИ И МАЛІИ, ЗНАЕМО ЧИНИ(М) СИ(М)
 НАШИ(М) ЛНСТО(М) КАЖ(Д)ОМУ, КТОКОЛИ НА(Н) ОУЗРИ(Т) ИЛИ
 ОУСЛЫШИ(Т) ЕГО ЧТ҃҃ЧИ...

Дарча грамота молдавського воєводи Олександра сестрі польського короля княгині Римгайлї на міста Серет і Волховець з селами і присїлками, з млинами і ставами та на 600 золотих дукатів щорічно. 1421 р., 13 грудня, б.м.н.

ОТЪ ГОСПОДИНА СТЕФАНА КОЕВОДЫ НА ПЕРКО ПОКЛОНЪ. ДРЪГОЕ, ОТЪКОЛЕ
 ДАЛЪ МИЛЫГ БОГЪ 8 РЪКИ СТЕФАНЪ КОЕВОДЕ ОТЪЧИНЪ ЕГО, ЗЕМЛЮ
 МОЛДАВЪСКЪЮ, А ШНЪ СЛЪЖИЛЪ И СЛЪЖИТЬ ГОСПОДАРЪ СВОЕМЪ,
 ВЕЛИКОМЪ КОРОЛЮ, СЪ ПРАВЪДОЮ, И ХОЧЕТЪ ЕМЪ СЛЪЖИТЬ АКО
 ГОСПОДАРЕКИ СВОЕМЪ.

Посольство молдавського воєводи Стефана до польського короля Казимира. 1481 р., б.м.н. BD II, 365.

Досліджувані ономастичні елементи, власні імена зазначені зазвичай над висновками або на початку грамоти. Таких королівських та дарчих грамот декілька. Після початку йде виявлення з усіма подробицями та умовами, незважаючи на те, що ця грамота дарча, межова або розмежувальна, купча або вкладна, зазначені точні дані та суть офіційного документа. Напр.:

ТОТЪ ИСТИННЫИ БОЛѢРИНЪ НАШЪ ВѢРОИИ ПА(И) МИХАИЛО ДОРОГЪНСКЫ
СЛЪЖИ(А) СТОПОЧИВШЕМОУЩОУ НАШЕМОУ ПРАВОЮ И ВѢРОНОЮ СЛЪЖБЮЮ, А
ДНЕ(С) СЛЪЖИТЪ НАМЪ ПРАВОЮ И ВѢРОНОЮ СЛЪЖБЮЮ. ТѢМЪ МЫ ВИДѢВШИ
ЕГО ПРАВОЮ И ВѢРОНОЮ СЛЪЖБЮЮ ДО НА(С) ЖАЛОВАЛИ ЕСМИ ЕГО ОСОБНОЮ
НАШЕЮ МЛ(С)ТНЮЮ И ДАЛИ ЕСМИ ЕМОУ И ПОНОВИЛИ ЕСМИ И ПОТВЕРДИЛИ СЕЛА
ЕГО И ПРИКЛАІЕ ЕЖЕ МОУ Є(СТ) ДАЛЪСТОПОЧИВШЕГО РОДИТЕ(А) НА(Ш), НА
ИМѢ СЕЛО КИДИ(И)ЦИ И СЕЛО ГѢРЦѢ НА ПРОТѢ, ОУ ПЕЧАЛОКА СЕЛО
ПЕЧАЛОВЦИ И СЕЛО ОУГРИНОВЦИ И СЕЛО ОУСТА(В) И СЕЛО НА РОКИТНА, ЕЩЕ
ГДЕ БИ(А) ДРАГОМИРЪ МЪНДРИЧИНЪ, ЕЩЕ СЕЛО КОТЕЛЕКА И СЕЛО
МИЛІАНОВЦИ, ЕЩЕ СЕЛО ГДЕ ШИЗКО БИ(А), ЕЩЕ СЕЛО ЗИНОВЦИ

Підтвердна грамота молдавських воєвод Іллі та Стефана бояринови Михайлу Дорогунському на володіння селами Киидинці, Печалівці, Угринівці, Рокитна, Милянівці та ін. 1437 р., 20 грудня, Сучава. – Cost I, 540–2.

У заключній частині грамоти йшли без підпису імен, але зустрічаються вказівки княжого титулу та перерахування імен свідків або духовних осіб, які були присутні при формуванні складенні офіційного документу, або осіб, які писали акти:

А НА ТО Є(СТ) ВѢРА ВЪШЕПИСАННАГО Г(С)ВА МИ ИЛИИ ВОЕВОДЫ И ВѢРА
БРАТА Г(С)ВАМИ СТЕФѢАНА ВОЕВОДЫ И ВѢРА СНА Г(С)ВАМИ РОМАНА И ВѢРА
ВЪСѢХЪ ДѢТЕН НАШИ(Х), ВѢРА ПАНА ЖЪРЖА ФРАТОКСКА И ДѢТЕН ЕГО,
ВѢРА ПАНА БЫЛЧИ, ВѢРА ПАНА ИСАИИ, ВѢРА ПАНА ПЕТРА ГЪДИЧА ДВОРНИКА,
ВѢРА ПАНА СТАНА БЫРЛИЧА, ВѢРА ПАНА МИХАИЛА ПОПШИ И ДѢТЕН ЕГО,
ВѢРА ПАНА ШЕФѢУЛА ЖОУМЪТАТИЧА И БРАТА ЕГО ПАНА МЫНДРИ, ВѢРА
ПАНА ДОУМЫ ЛИМЕЪДОЛЧЕВИЧА И БРАТА ЕГО ПАНА МИРЧИ, ВѢРА ПАНА
ЛАЗОРА И БРАТА ЕГО ПАНА СТАНЧѢУЛА ПОСТЕЛНИКА, ВѢРА ПАНА ПІАТРЫ И
ДѢТЕН ЕГО, ВѢРА ПАНА ДОУМЫ ДВОРНИКА И ДѢТЕН ЕГО, ВѢРА ПАНА
ВИТОЛТА И ДѢТЕН ЕГО, ВѢРА ПАНА ФЫРЪКА И ДѢТЕН ЕГО, ВѢРА ПАНА
БЪЛОША ЧАШНИКА, ВѢРА ПАНА БЕРЕНДѢТА СТОЛНИКА, ВѢРА ПАНА МАНЧИЛА
ГРЪЧИНА, ВѢРА ПАНА ИЛІАША СПАТАРѢ, ВѢРА ПАНА СТАНЧѢЛА КОМНСА И
ВѢРА ВЪСѢХЪ БОГАРЪ НАШИХЪ МОЛДАВСКИ(Х) ВЕЛИКИ(Х) И МАЛЫ(Х).

Підтвердна грамота молдавських воєвод Іллі та Стефана бояринови Михайлу Дорогунському на володіння селами Киидинці, Печалівці, Угринівці, Рокитна, Милянівці та ін. 1437 р., 20 грудня, Сучава. – Cost I, 540–2.

У деяких грамотах зустрічається й остання частина:

**а по нашѣмъ животѣ кого бѣ избере(т) господаремъ быти оу нашѣи
земли молдавскон или ѡ(т) братѣи (наши(х) или ѡ(т) дѣтѣи
наши(х) или бѣ(д) кто ѡ(т) нашѣи племѣне, тотъ бѣ емоу
непорѡшилъ нашѣи даанїа, али бѣ емоу оутверди(а) и оукрѣпилъ
за оуже дали есми емѣ за егѡ вѣрноую и правоую слѣжбоу.**

Підтвердна грамота молдавських воєвод Іллі та Стефана бояринови Михайлу Дорогунському на володіння селами Киїдинці, Печалівці, Угринівці, Рокитна, Миланівці та ін. 1437 р., 20 грудня, Сучава. – Cost I, 540–2.

Або:

**а мы имие(м) ѡ то(м) мо(а)чати. а мы бо оуре земли мо(а)давскон на
верху листа по имени поцгани тако истци и рѡкомѣ слѡбуемы и
рѡчимы при нашѣи чти и при хр(с)тїанскон вѣри, и(ж) на(ш)
господа(р) алеѣандръ воевода, господа(р) земли мо(а)давскон, а по
не(м) бѣдущѣи имѣю(т) по(а)нити и мы слѡгы ихъ во(?)ху псанїи оу
се(м) листи.**

Дарча грамота молдавського воєводи Олександра сестрі польського короля княгині Римгайлї на міста Серет і Волховець з селами і присїлками, з млинами і ставами та на 600 золотих дукатів щорічно. 1421 р., 13 грудня, б.м.н. – Cost. I, 141–3.

Така частина найчастїше зустрічається в дарчих, підтвердних грамотах:

**а по нешѣмъ животѣ кто бѣдетъ господаръ нашѣи земли или ѡ(т)
дѣтѣи наши(х) или ѡ(т) нашѣи племѣни или ѡ(т) кого бѣ изберетъ
быти то(т) щобы непорѣшилъ нашѣи даанїа али щобы имѣ
оутвердїлъ и оукрѣпилъ (з) ауже дали есмы емѣ и потвердїли
за егѡ правѣю и вѣрнѣю слѣжбѣ.**

Підтвердна грамота молдавського воєводи Олександра бояринові Купчичу дворнику на володіння селом у Молдавському князівстві. 1431 р., 15 червня, Сучава. – Cost I, 317–8.

В окремих документах спостерігаємо й висловлення приватних погроз напр.:

**а кто не бѡде(т) послѡшенъ нашѣмѣ повелѣнїю и записѣ, то(т)
имаетъ быти по(а) великон казни г(с)ва ми.**

Грамота молдавського воєводи Стефана всім боярам, дворникам, солтосам, євреям та ватаманам про те, щоб не брати застави у брашівських купців. бл. 1435 р., 5 березня, Сучава–Cost II, 692.

Через брак ширшої документальної бази неможливо встановити імена людей, які могли займати відповідні посади, а також їх обов'язки. За традицією, виконавчі установи князівського двору очолював печатник–канцлер. Однак дуже рідко зустрічаємо ім'я цієї людини. Печатник–канцлер повинен був охороняти печатку і засвідчувати нею написаний документ. У грамотах, замість рукоприкладства, служили хрести та печатки. Печатки були металеві (свинцеві, срібні та ін.) та воскові (жовті, червоні, чорні). Ця частина офіційних документів є також запозиченою на зразок західноєвропейських канцелярій.

**А НА ПОТВЕРЖЕНІЕ ТѢМЪ ОУСѢМЪ ВЕЛѢЛИ ЕСМЪ НАШЕМУ КИРИАМУ
БРАТЮ ЛОГОДЕТЮ ПИСАТИ И ПРИВЕСИТИ ПЕЧАТЪ НАША ІС СЕМУ ЛИСТУ
НАШЕМУ.**

Дарча грамота молдавського воєводи Олександра Петрові Шолдану, його жінці і дітм на село Тамерташеві та на село, що на Дупельній Могилі. 1411 р., 22 вересня, Сучава. – DIR «А» 439

**А НА ПОТВЕ(Р)ЖЕНІИ ТОИ РЕЧИ К СЕМУ ЛИСТУ ПЕЧАТИ НАШИ ЕСМО
ПРИКИСАИ.**

Дарча грамота молдавського воєводи Олександра сестрі польського короля княгині Римгайлї на міста Серет і Волховець з селами і присілками, з млинами і ставами та на 600 золотих дукатів щорічно. 1421 р., 13 грудня, б.м.н. – Cost. I, 141–3.

Розбіжностями українсько-молдавських грамот від латинських документів є датація (написання часу). В актах Великого князівства Литовського датування велося від створення світу. Часто в досліджуваних документах зустрічаються елементи назви місяця, числа та вказівки місця написання офіційного документу. Напр.

пи(с) 8 со(ч)вѣ в лѣтѣ ѿциѣ се(п) кв.

Підтвердна грамота молдавського воєводи Петра панові Михайлу логофету та його братам на володіння селами «де був Драгуш Тямеш на усці Студенця» і «де був Старий Тямеш». 1448 р., 22 вересня, Сучава. – Cost II, 361 – 362.

ТОЕ ПОСОЛЬСТВО ПРИСЛАНО КЪ ВИЛЬНИ, ИНЪДИКТЪ Д+1.

Посольство молдавського воеводи Стефана до польського короля Казимира. 1481 р., б.м-н. BD II, 365.

Виявлено кілька випадків, де дати написані буквально, напр.

**оу нашѣмь городѣ оу сочавѣ оу лѣта шесто чисачне ц+ и л+. мисца
нолбра оу нї ден.**

Дарча грамота молдавського воеводи Романа синам Білого Драгомира Тодору, Дмитру, Петрові, Михайлові Жюржі на село на р. Сучаві. 1393 Cost I, 14–5.

У деяких грамотах (рідко) зустрічається і вказівка переписувача, наприклад вказано повне ім'я логофета-писаря. Наприклад:

пис Тадоръ предановичъ, оу сочавѣ, в лѣт 5+ц+ѣд+, мсца юн к+д+ ден.

Підтвердна грамота воеводи Петра на привілеї львівським купцям. 1456 р., 29 червня, Сучава. Cost II, 788.

**а на болшее потверженіе томѣ вѣсемѣ вышписанномѣ,
велѣли есми нашѣмоу вѣрномоу паноу Доброулови логодетоу
писати и пачат нашоу привѣсити к семоу листоу нашѣмоу. оу
соучавѣ писи шефѣла, в лѣто *щѣи, мѣсца юл. г+.**

Підтвердна грамота воеводи Стефана львівським і подільським купцям про надання привілеїв на вільну торгівлю в Молдавському князівстві. 1460 р., 3 липня, Сучава. BD II, 271–6.

У деяких грамотах зустрічається й інформація про писаря. Наприклад, зазначено повне ім'я писаря (дяка), хто писав грамоту, але в більшості випадків вказується тільки ім'я канцлера (логофета). За ономастичним матеріалом важко розрізнити грамоти, які були написані писарями (навіть де вказані їх імена), у яких рідна мова була або українська, або молдавська, а також за численними допущеними помилками в грамотах у відмінюванні. Але є труднощі у визначенні мови, яка була рідною для писаря, і невідомо, чи була «руська мова» для нього рідною материнською мовою чи він вивчив її для роботи. Припустимо, що українська мова була для нього рідною, то з дотриманням українських норм та письма, в грамотах можна знайти більшу свободу у відтворенні багатьох рис розмовної української мови, а якщо руську мову він вивчив, то знаходимо, окрім дотриманих правил, більше факті рідної материнської. На основі розглянутих грамот можна констатувати, що під час складання документів писарі-укладачі і канцлери керувались

зразками різних формулярів, запозичуючи структуру інших канцелярій, а також частково формулювали її на свій лад. Зі структур формулярів грамот і тексту документів більшість спільних та розбіжних елементів вказує на своєрідну творчість канцелярій, адже в них відбиті різні успадковані та набуті дипломатичні традиції.

ЛІТЕРАТУРА:

- Ferenczi Géza 1999. *A moldvai ősisbb csángók*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely. 15–6.
- Stefuca Viktória 2010. *Угорські запозичення в говорах української мови XIV–XV століття*. Slovansky areál a Evropa. Praha. 289–99.
- Купчинський О. 1996. Из спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть. *Записки наукового товариства ім. Шевченка т. ССXXXI*, Львів.
- Однороженко О. 2008. *Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XV ст.* Харків. 6–7.
- Топалова Т. 1988. *Задачи изучения канцелярии Великого княжества Литовского на Материалах Литовской Метрики / Литовская Метрика*. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. Апрель, 1988 г. Вильнюс. 28–9.
- Фаріон І. 2010. *Мова – краса і сила. Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст.* Львів. 57.
- Штефуца В. 2020. Особливості композиційної структури українських пам'яток XIV–XV століть. *LIMES: A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Tudományos Évkönyve 7*: 279–86.
- Ясинский М. 1889. *Уставныя земская грамоты Литовско-русскаго государства*. Київ. 5–6.

Список джерел:

- BD I–II – Bogdan, Ioan 1913. *Documentele lui Ștefan cel Mare*. Vol. I–II. București.
- Cost I–II – Costășchescu, Mihai 1931–1932. *Documentele moldovenesti inainte de Ștefan cel Mare*. Vol I–II, Iași.

LUKÁCS BÉLA

Metaphorical errors in essays by Hungarian learners of English

Hypothesis

Through the incorrect metaphorical units used by the students, I discuss the metaphorical usage of English in English essays in the paper. It is critical to emphasize that erroneous usage of metaphorical lexical elements are considered metaphorical mistakes. I sought to prove the following hypothesis:

The most prevalent mistakes appearing in L2 essays submitted by the Hungarian students at B1-C2 pertain to grammatical errors.

Metaphorical mistake is defined as the inappropriate usage of a metaphorical lexical item. First, I recognized and categorised the spelling, lexical, and grammatical faults of the lexical units in the texts. My categories in mistake identification were based on Nacey's (2010, 2013) error taxonomy. Second, the lexical units featuring any of these mistakes were evaluated for metaphoricity. To identify metaphors and demarcate the lexical units I followed MIPVU (Steen et al. 2010). Apart from my Hungarian L1 intuition, an English native speaker's intuition of English, L1 and L2 corpora (Magyar Nemzeti Szövegtár, COCA, BNC, iWeb, Amsterdam Metaphor Corpus) as well as monolingual (Longman and Macmillan) and bilingual dictionaries (Országgh English and Hungarian Concise dictionaries) were utilized in the course of identifying mistakes.

The pilot study

The study was a pilot project that comprised 15 students (average age: 22 years) producing essays and taking an Oxford Placement Test to determine their CEFR level. The essay writing and the placement test gave the linguistic material as the cornerstone of my study as well as some helpful experience regarding the hazards potentially developing in a research like mine. I conducted the essay writing first, which was followed by the placement test ten days later. What follows next is a detailed account of the two procedures.

Essay writing

In the course of the first part of the pilot project, I requested 15 of my students to prepare argumentative essays (approx. 200 words in each) on the theme "How did Covid-19 change our lives?". They had a time constraint of 60 minutes and wrote their essays on paper under my personal supervision. The subjects' monitoring was important for a number of reasons. First, the students

were not permitted to access either dictionaries or internet or electronic sources as they composed their essays; and second, any technical difficulties happening with the computers may be rectified with an instructor being present simpler than when the students are unattended.

These essays (total wordcount: 3,381 words) were afterwards scanned, labelled, tagged, and the body of the text was inserted in a MIPVU-template, which is an Excel spreadsheet. Each essay is discovered in its own page, tagged with the student's unique label, including a number, the initial of the gender, and the age (e. g. 1 M 22). Using labels instead of the subjects' full names to identify the content in the template is justified by considerations of confidentiality.

The tool I used to tag the texts was the CLAWS Tagger, which adds part-of-speech tags to each word and punctuation marks. I labeled the texts using C5 coding.

1. I transformed the scanned materials into texts that are electronically modifiable.

2. I produced the essays' Rich-text versions maintaining the original spelling and inflectional problems made by the students, and preserved the texts.

3. I duplicated them and repaired the spelling and inflectional problems, saved the texts, and inserted these revised texts into CLAWS Tagger to verify their right tagging.

4. The correctly tagged texts were transferred into columns "token" and "Pos" of the template, however the words misspelt by the students were changed correspondingly in column "token".

This tagger, however, has two caveats: occasionally it translates erroneous tags to words, therefore human validation is essential, as was the case here. Also, it clearly cannot tag misspelt terms, this is why Step 3 was developed. During the first segment of the pilot study, the following issues of the handwritten essays occurred: a word that was illegible (I indicated it with a question mark between two brackets in the template), ill-formed words ("lille" instead of little), too much space between words that were supposed to be parts of the same contracted form ("we ' ll"), two words were written as one word ("forme" instead of for me).

Altogether, I have the following data from each student:

1. the original, handwritten text,
2. the Rich-text version of the original, with the spelling problems,

3. the Rich-text version of the original, minus the spelling problems,
4. the tagged text,
5. the marked text examined in the template.

Placement test

As noted earlier, I utilized Oxford Placement Test, which is recognized as a credible method to determine CEFR-level (

Table 1 shows these levels). Similarly to the essay writing part, this also had some issues. The students were inexperienced with the use of such an online placement test and needed a quick tutorial on my side on how to utilize the platform. Another problem was to make sure to avoid finishing the exam in too short a period e.g. in only 10 minutes or 15, since it may result in skewed data. Under my personal supervision, this problem was likewise prevented.

CEFR-level	C2	C1	B2	B1	Total
Number of Students	1	3	8	3	15

Table 1. Placement test results

Difficulties and obstacles in the pilot study

I discovered three significant sources of challenges in the course of the pilot study: Error identification, metaphor identification, and error categorization. As we shall see in the relevant parts, it is not simple to describe what constitutes as a mistake, metaphor as well as an error type. Each problematic issue is highlighted with excerpts chosen from the students' writings.

Error identification

As indicated above, I view erroneous usage of metaphorical lexical elements as metaphorical mistakes. In the situation depicted below, it is difficult to establish the proper form intended of the underlined segment:

Thirdly, which is the most interesting topic is the people who afraid of this Covid-19 and those who are not. Many of them ran for the injections. It is a good option for the political parties to get votes and provoke the others. Next year is the year of the election and Covid-19 could help to win someone.

Possibly, the student meant one of the following accurate forms: 'Win someone over' or 'someone to win'. What we can observe is that the structure employed by the student contradicts English as over is absent from the structure

if he/she had intended to use the first form, and the word order is improper if he/she had meant the second.

Identifying mistakes is a procedure which demands at least one native speaker's insight. In itself, this is relatively unreliable, as the level of the strictness may change. For example, Littlemore et al. (2014: 124) use 'strict' and 'generous' criteria. The first denotes a totally native-like phraseology of the expression evaluated - which is treated as the sole proper form (e.g. 'all the world' instead of 'the whole world'); the second accepts expression forms deviating from the native-like forms (Littlemore et al. 2014: 124).

Another way which is more objective than just intuition is searching through corpora. Again, researchers must define a limit of occurrences of phrases beneath which they are classified as improper. For example, Iaroslavsteva and Skorczynska (2017: 54) claim that zero incidence of an expression in British National Corpus (BNC) suggests that it shows non-native usage. Zero incidence is totally objective, albeit extreme, in my perspective. Should a phrase with 0 occurrence in BNC truly be considered as non-native usage? The difficulty of this restriction is that there may be additional corpora containing the term. Additionally, defining the limit of occurrences is not straightforward, since there are no such, absolutely suitable figures.

Finally, dictionaries are also valuable aids in judging what is accurate in students' essays. Dictionaries are, however, varied in showing the meanings of headwords and occasionally combine concepts. For example, as we shall see it in Section Metaphor identification, the online edition of Longman conflates the meaning of 'huge', but Macmillan online presents them individually.

Ultimately, a combined use of native speaker's intuition, dictionaries, and corpora is essential to discover mistakes. Unfortunately, these three approaches of mistake identification result in contested cases of error identification. For instance, Littlemore et al.'s (2014) samples, 'all the world' and 'the whole world' had the incidences of 2.49/m and 3.73/m, respectively, in BNC. 'All the world' is considered as incorrect according to their 'strict' criterion, however it is allowed according to Iaroslavsteva and Skorczynska (2017), as it is included in BNC.

The difficulty of identification is further compounded by the eventuality of the native speaker considering the term as accurate, yet this acceptance is disputed by a dictionary and/or a corpus. This is instantiated by two of my examples: *in my point of view* and *blindfold*. The native speaker acknowledged both as correct in English. Despite that, I thought them quite strange in English, and visited the online Longman dictionary, where we can find the following under 'point of view':

1 a particular way of thinking about or judging a situation
scientific/technical/business etc point of view

From an economic **point of view**, the new development will benefit the town greatly.

2 someone's own personal opinion or attitude about something I respect your point of view, but I'm not sure I agree with you.

from somebody's point of view

From my point of view, there is no way they can win.

Grammar

Don't say: in my point of view

It is notable that Longman specifically rejects the usage of 'in my point of view', yet there is no reason why we should avoid from its use. In contrast, we may discover the following numbers after searching in BNC and COCA. BNC has 0.03/m for query *in * point of view*, and 0.01/m for *in my point of view*. COCA's number is 0.029/m for *in my point of view*. Taking these data into mind, these idioms are certainly unfrequent among native speakers of English.

The following sample from a student's essay demonstrates 'blindfold', which is used in its non-literal sense:

*the Covid-19 is just a good device / tools for the governments to **blindfold** the people in their country from their problems*

The meanings of 'blindfold':

1 to put a blindfold over someone's eyes (Macmillan)

to cover someone's eyes with a piece of cloth

Blindfold the prisoner! (Longman)

Here, the native speaker approved 'blindfold' as proper. Native speaker intuition is, however, refuted partly by Macmilland and Longman (only the literal sense is presented there) and by iWeb (occurrence of 'blindfold': 0.0004/m) and totally by BNC and COCA (no occurrences) (no occurrences).

There must be some explanation why my native speaker deemed these terms as accurate in their sentences, despite the fact that they are not recognized as such on the basis of dictionary definitions and corpus data. An explanation may be what Nacey (2013: 161) characterizes as creative usage. In other respects, the student purposefully employed e.g. 'blindfold' in the previous example in a non-literal sense, and, as such, this is no instance of error, as errors are not deliberate. Nacey (2013: 161-167) proposes three criteria of creativity: Deliberateness, originality (if a sense of the word is lacking in a dictionary), and value (a very subjective element reflecting the relevance of the metaphor, see Nacey 2013:181). (a highly subjective factor describing the significance of the metaphor, cf Nacey 2013:181). There is a variety of markers of deliberateness (Nacey 2013: 171):

- Defective 'A = B' comparisons: *Juliet is the sun.*
- Extended metaphors: *Therefore the circle of life spins once again: it seems, as if we cannot stop, we demand to have all of it and then some.*

- S-quotes (frequently known as ‘scare quotes’): *...thus leaving us with all sort of different impressions that needs to be sorted out and “digested”*.
- Bridge metaphors: *Exercise Daily. Walk with the Lord*. (Caption on an American church marquee).

Deliberateness is frequently criticized. It is regarded as “contentious”, since it is almost impossible to decide if any act is done on purpose (Deignan 2011, Gibbs 2011, Müller 2011, as cited by Littlemore et al. 2014: 122); Hoang (2015: 44) states that deliberateness, as a criterion of judging metaphorical creativity in L2, is “at best speculation”.

Metaphor identification

In the course of metaphor identification, I followed the concepts of MIPVU (Steen et al. 2010) metaphors. This approach includes three sorts of metaphors: indirect (Steen et al. 2010: 10), direct (Steen et al. 2010: 57), and implicit (Steen et al. 2010: 15). The first includes the indirect conceptualization of a target domain by way of its source domain. The second incorporates comparisons and counterfactual phrases. Implicit metaphors indicate occasions where a language unit, which is employed figuratively, is referred to e.g. by means of pronouns. The basic technique for the recognition of metaphorical phrases involves the following phases. Having read the full book, we must follow these procedures (see Steen et al. 2010: 26-42):

1. demarcate the lexical units in the text;
2. using dictionaries, identify the contextual meaning of each lexical unit;
3. also using dictionaries, identify the basic meaning(s) of each lexical unit. The basic meaning is likely to be specific and concrete, i.e. we can easily conceptualize this meaning as it is connected to some bodily experience (e.g. sight, smell, taste);
4. decide if the contextual and basic meanings differ from each other;
5. decide if the contextual meaning bears any similarity to the basic meaning;
6. If the answers to steps b) to e) are affirmative, then we have a metaphor-related lexical unit.

Although MIPVU was meant to serve as a dependable tool, it has certain drawbacks. Demarcating the lexical units is a hard task, as it does not necessarily mean “one word, one lexical unit”. In demarcating these units, I followed Nacey (2013), who distinguishes between single words and multiple words; in the latter, she addresses compounds (Nacey 2013: 90-91), polywords, which is a selected set of fixed sequences of words (Nacey 2013: 88), and phrasal verbs (Nacey 2013:86). Such numerous words are classified as one

lexical unit, for example *blindfold* (compound), *because of* (polyword), and *go through* (phrasal verb) are three lexical units.

It is not always straightforward to identify if a lexical unit is amenable to metaphor analysis at all. Borderline situations show that defining metaphors is a matter of subjective evaluations on the part of the researchers on resemblance between the contextual and basic meanings of the lexical components. Such lexical units are designated as WIDLII (When In Doubt, Leave It In); occasionally they are eliminated from the analysis, in this case they are branded as DEFMA. This discrepancy amongst analysts is, however, small, as proven by reliability tests (Steen et al. 2010: 59).

The next phase in MIPVU is to determine the contextual and basic meanings of the lexical units and to contrast them (Steen et al. 2010: 33-38). MIPVU employs Macmillan and Longman dictionaries to establish the contextual and basic meanings of the lexical items. An additional tool I utilized was VU Amsterdam Metaphor Corpus (190,000 lexical units) (Steen et al. 2010b). Metaphorical usage is assessed using MIPVU in the example below:

*Covid-19 had a **huge** impact on all of our lives.*

Macmillan has the following meanings for ‘huge’:

1 extremely large in size

She arrived at the airport carrying two huge suitcases.

1a extremely large in number, amount, or degree

Many of today’s players earn huge amounts of money from sponsorship and advertising.

The concert turned out to be a huge success.

2. extremely successful and well known

The band is huge in both Britain and the US.

Macmillan shows the following meanings for ‘huge’:

1 extremely large in size, amount, or degree SYN enormous

a huge dog

huge crowds

Your room’s huge compared to mine.

These shoes make my feet look huge.

a huge amount/sum/quantity etc

huge sums of money

We are only now realizing the huge scale of the problem.

a huge loss/profit/increase etc

a huge increase in cost

a huge range/variety/selection etc

a huge range of issues

a huge success/disappointment etc

The play was a huge success.

a huge difference/gap etc

The new system has made a huge difference.

2 informal very popular or famous

David Hasselhoff is huge in Germany.

The basic and contextual meanings of ‘huge’ exhibit no difference. Therefore, according to the principles of MIPVU, ‘huge’ is employed here in a non-metaphorical sense.

Judging metaphoricality also hinges on the duality of what the students had wanted to write and what they actually wrote. According to Nacey (2013: 119) *spectre* is seen as metaphorical:

It is in this huge spectre of merchandise and inventions.

In Norwegian, *spekter* means ‘range’, ‘spectrum’; it must have been the similarities in spelling and pronunciation that resulted to this misunderstanding. Nacey (2013:119) carries on with identifying the contextual meaning of *spectre*. In this context, the concept of *spectre* refers ‘to the complete range of ideas, characteristics, circumstances etc. that are possible’ (which happens to be the first Macmillan entry for *spectrum*). This is followed by identifying the underlying meaning of ‘*spectre*’ in Macmillan (literary) ‘a ghost’. The juxtaposition of the two meanings with each other indicates a difference, and consequently, *spectre* is employed figuratively in this situation. In the course of my pilot, I used the label DFMA to denote instances of poor word selection or misspelling; hence, I would indicate *spectre* as not metaphorical, as *mimics* and *dear* in my examples below:

*we could not see the mimics and gestures of the other people (B2-level)
Still we somehow managed to have a great, dear I say, friendship with our classmates.*

Error classification

Errors may be of numerous forms, as shown by a variety of taxonomies. I compared the ones used by Littlemore et al. (2014), Iaroslavtseva and Skorczynska (2017) (see Table 3) and attempted to simplify the error categories used by Nacey (2010, 2013), based on James (1998) (see Table 4). I followed Nacey (2010, 2013), based on James (1998).

Discussion and results

The hypothesis of this pilot research was the following:

The most prevalent mistakes appearing in L2 essays submitted by the Hungarian students at B1-C2 pertain to grammatical errors.

Table 2 illustrates the mistakes detected in the essays. In the course of identifying the mistake categories indicated in Table 2, I relied on Nacey (2010, 2013), based on James (1998), see Table 4 in the Appendix. The most prevalent sort of errors was grammatical (35 occurrences) (35 instances). This is followed by misspelling (7 occurrences) (7 instances). Mistakes that could not be grouped into any separate category scored 4. Finally, confusion of sense relations (2 cases), calque, collocational mistakes, and grammar + spelling appear on the bottom of the chart (1 instance in each class) (1 instance in each type). Therefore, my theory proved to be true.

Regarding CEFR-levels, it is level B2 where practically every sort of blunders is represented (the single incidence of calque happened at level B1) (the sole occurrence of calque occurred at level B1). Furthermore, the numbers of mistakes are the biggest in the case of B2 students. This is in accordance with Littlemore (2014), who states that it is level B2 that provides the biggest amount of mistakes, and, as a consequence, that is prone to L1 effect to the maximum extent. A additional viewpoint for this work is evaluating the sorts of errors in terms of L1 influence. This addition to the current paper will utilize the potentially L1-induced error-types in Table 3 and Table 4.

	Gram-mar	Mispe-lling	Other	Con-fusion of sense rela-tions	Cal-que	Collo-catio-nal errors	Gram-mar+spel-ling	
B1	3	3	1	1	1	0	0	9
B2	24	3	1	1	0	1	1	31
C1	6	1	2	0	0	0	0	9
C2	2	0	0	0	0	0	0	2
	35	7	4	2	1	1	1	51

Table 2. CEFR-levels and categories of mistakes

Conclusion

Having undertaken this analysis of the metaphorical usage of English in English essays produced by my Hungarian students, I may make certain conclusions. First, as I indicated previously, metaphor analysis incorporating corpus research is unlikely to bear relevant linguistic data of any substantial amount. As

Table 2 illustrates, there were only 51 ungrammatical and metaphorical cases out of a corpus of 3,381 words. Second, acquiring them was a fairly tedious and painful procedure (this aspect of corpus research is mentioned in the literature, too, cf Xia (2019: 105-106). Third, taking all these into mind, a new horizon in my study will be testing, which is likely to be more fruitful than working with essays.

Appendix

Potentially L1-induced error types	Littlemore et al. (2014) ¹	Iaroslavtseva and Skorczynska (2017) ²
Type 1	Errors that are not peculiar to metaphor in particular <i>Is everything running <u>smooth</u></i> (Littlemore et al. 2014: 141).	
Type 2	Incorrect choice of a metaphorically used word <i>TV reporters have <u>wrapped</u> their reports in dramatic pictures</i> (Littlemore et al. 2014: 141).	Wrong word choice <i>I have an English exam <u>in</u> this date</i> (Iaroslavtseva and Skorczynska 2017: 56). Words that exist in Spanish and are similar to some words in English, but have different

¹ In the case of these examples, the L1 was German, the L2 was English (Littlemore et al. 2014: 120).

² The L1 was Spanish, the L2 was English (Iaroslavtseva and Skorczynska 2017: 54).

		meaning, i.e.false friends A <i>touristic destiny due to its beaches and gastronomy</i> (Iaroslavtseva and Skorczynska 2017: 56). Non-native like metaphors used quite creatively by Spanish-speaking learners (not found in the BNC, but found in the CREA³) <i>The speed of our lives is sometimes like a Forumula 1 drifting.</i> (Iaroslavtseva and Skorczynska 2017: 57).
Type 3	The appropriate metaphorically used word but not used it in its appropriate form due to L1 influence <i>Merely causing depressions</i> (Littlemore et al. 2014: 141).	
Type 4	Errors due to incorrect phraseology, possibly reflecting L1 influence <i>He started as nobody</i> (Littlemore et al. 2014: 141).	
Type 5		Direct translation of the metaphoric phrase from Spanish to

³ Corpus de Referencia del Español Actual (Iaroslavtseva and Skorczynska 2017: 54).

		English, which makes no sense in English <i><u>There is no colour for me, I prefer it in the outside</u></i> , ‘no hay color’ = ‘there is no comparison’ (Iaroslavtseva and Skorczynska 2017: 57).

Table 3. Error types of Littlemore et al. (2014) and Iaroslavtseva and Skorczynska (2017)

Substance-level errors	Examples
Misspelling (confusibles/ near-misses, homophones, etc.) (Nacey 2010: 172, 184)	<i>This world is moving too fast, I need a <u>brake</u>. Stop the world; I want to get of it!</i>
Text level errors	
1. Grammar (Nacey 2010: 173, 200)	<i><u>contents</u> – content</i>
2. Lexical system	
2a. Formal errors of lexis	
Calque (Nacey 2010: 174, 187-188, 2013: 193)	<i>I don't think the <u>life-pattern</u> of people today (lifepattern: Norwegian livsmønster)</i>
Formal misselection	
False friends/Totally deceptive cognates (Nacey 2010: 174, 190, 302)	<i>It is in this huge <u>spectre</u> of merchandise and inventions (spectre: Norwegian spekter 'range', 'spectrum').</i>
Partially deceptive cognates (Nacey 2010: 174, 190-191)	<i>They can easily be attached to the TV, so the children can <u>fix</u> it. (Norwegian fikse: 'fix', 'manage', 'arrange')</i>
Synforms (Nacey 2010: 175, 194)	<i><u>noticeable</u> - notable</i>
2b. Semantic errors of lexis (James 1998: 151-154)	
Confusion of sense relations (Nacey 2010: 175, 196)	<i><u>abandon</u>-desert</i>

Semantic divergence (Nacey 2010: 192, 2013: 195)	<i>They are supposed to <u>liberate</u> <u>time</u></i> (Norwegian <i>frigjøre</i> : 'free', 'liberate')
Collocational errors (Nacey 2010: 198-200)	<i><u>doing</u> our lives more busy</i>

Table 4. Error types by Nacey (2010, 2013), based on James (1998)

BIBLIOGRAPHY:

- Hoang, Ha 2015. *Metaphorical language in second language learners' essays: products and processes*. Unpublished doctoral dissertation.
- Iaroslavtseva, Oleksandra–Skorczynska, Hanna 2017. The influence of the mother tongue on the use of metaphor in English as a second language in higher education students. *EPiC Series in Language and Linguistics* 2: 52–9.
- James, Carl 1998. *Errors in language learning and use*. Routledge.
- Littlemore, Jeannette–Krennmayr, Tina–Turner, James–Turner, Sarah 2014. An investigation into metaphor use at different levels of second language writing. *Applied Linguistics* (35) 2: 117–44. <https://doi.org/10.1093/applin/amt004>
- Nacey, Susan 2010. *Comparing Linguistic Metaphors in L1 and L2 English*. Unpublished doctoral dissertation. University of Oslo.
- Nacey, Susan 2013. *Metaphors in Learner English*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Steen, Gerard J.–Dorst, Aletta G.–Herrmann, Berenike J.–Kaal, Anna A.–Krennmayr, Tina–Pasma Trijntje 2010a. *A method for linguistic metaphor identification: From MIP to MIPVU*. Amsterdam: John Benjamins Pub. Co.
- Xia, Chris Mengying 2019. *Aquiring metaphorical expressions*. Bloomsbury Academic.

References

- Corpus de Referencia del Español Actual (CREA)*. Real Academia Española, <https://corpus.rae.es/creanet.html>.
- Davies, Mark 2004. British National Corpus (from Oxford University Press). Available online at <https://www.english-corpora.org/bnc/>, accessed 18/08/2021
- Davies, Mark 2008. The Corpus of Contemporary American English (COCA). Available online at <https://www.english-corpora.org/coca/>, accessed 18/08/2021
- Davies, Mark 2018. The iWeb Corpus. Available online at <https://www.english-corpora.org/iWeb/>, accessed 18/08/2021

- Magyar Nemzeti Szövegtár, v2.0.5. MTA Nyelvtudományi Intézet,
Nyelvtechnológiai Kutatócsoport, 1998–2020.
<http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>, accessed 21/08/2021*
- Országh László–Futász Dezső–Kövecses Zoltán 2002. *Magyar-angol
nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Országh László–Magay Tamás 2002. *Angol-magyar nagyszótár*. Akadémiai
Kiadó, Budapest.
- Steen, Gerard J.–Dorst, Aletta G.–Herrmann, Berenike J. et al. 2010b. *VU
Amsterdam Metaphor Corpus*. <http://www.vismet.org/metcor/search/>,
accessed 22/08/2021

Béla Lukács
University of Debrecen, Doctoral School of Linguistics
University of Nyíregyháza, Institute of Linguistics and Literature

AJTAY–HORVÁTH MAGDA

Az ismétlés mint létfeltétel (Kertész Imre Kaddis a meg nem született gyermekért című regényéről)

„...ha Isten maga sem az ismétlést választja, akkor nincs is világ. Aki [...] az ismétlést választja, az valóban él” (Kirkegaard).

Az emlékezet és ismétlés egymást feltételező tevékenységek vagy életfunkciók. Emlékezet nélkül nincs ismétlés, megismétlés, duplikáció, sokszorosítás, ismétlés nélkül nincs emlékezés, azaz legtágabb értelemben vett tudásátadás. A tapasztalatok átörökítése ismétlések során valósul meg, s minden emberi tevékenység, így az emlékezés is időt implikál. Az ismétlés az a technika, amely a végtelen időből a szubjektum számára kiszabott véges időt érzékelhetővé, strukturálhatóvá teszi. Az ismétlésben megvalósuló emlékezés az időélmény sajátos formája, mely során újra átélhetővé és átadhatóvá válnak a múlt tapasztalatai. A visszaidézés azonban soha nem mechanikus, az esemény és a visszaidézés között eltelt idő lehetőség az események újraértelmezésére és értékelésére, bizonyos rendezőelv szerinti strukturálására. Az ismétlés kulturális, gazdasági, társadalomszociológiai és a megismeréssel összefüggő jelenség tehát, de ugyanakkor biológiai adottság is: az agy természetes funkciója. Az emberi életet az újra és újra megismétlődő tapasztalatok és események szövik át, a gazdasági termelés az ismétlések sorozatán keresztül biztosítja a társadalom anyagi feltételeit, de ugyanakkor az intellektuális-művészi tevékenységnek is az ismétlés a feltétele. Szempontunkból ez utóbbi a releváns, így ezt részletezzük.

Az ismétlés, ismétlődés a vallási (és nem csupán vallási, hanem bármilyen közösségi) rítusokat is átszövi. A liturgiák, az imák, a vallási szertartások évezredek vagy évszázadokat ívelnek át, szövegeik vajmi keveset változnak. A rítus közös cselekvés, mely együttérzést és együttműködő magatartást vált ki a közösségből, elviselhetővé teszi az egyén fájdalmát, megosztja örömét, s mint ilyen, közösségformáló erő. A rituális ismétlés az időbeli állandóság megtapasztalhatóságát jelenti, annak az érzését erősíti, hogy vannak állandó erők és értékek a mulandó élettel és a relatív értékekkel szemben. Ez biztonságot ad az ember számára, megteremti a reflexió és önreflexió, az elmerülés, a meditálás, végső soron az emlékezés körülményét. Az ismétlést transzcendens kategóriaként értelmezi Kirkegaard *Az ismétlés* című művében (Kirkegaard 1993). Ünnepeink, megemlékezéseink akár vallásosak, akár világiak, ugyanazt a célt, az egyéni és a kollektív visszaemlékezést szolgálják, az összetartozást erősítik, és a megújulás lehetőségét vetítik elénk.

Az ismétlés, mint minden művészet legáltalánosabb szervezőelve, esztétikai, művészetelméleti, művészetfilozófiai kategória. Az irodalom, retorika, stilisztika esetében a nyelvi jelek horizontális ismétlődése a valóság- és tudatsíkok közötti vertikális vibrálásokat, tudati villódzást eredményez, s ez

az irodalmi kifejezőmód alapvető specifikuma (Hankiss 82). A műalkotásoknak mint intencionált konstrukciónak legáltalánosabb szervezőelve, inherens tulajdonsága tehát az ismétlés, művészeti ágtól vagy műfajtól függetlenül. Az, hogy az irodalom hogyan közvetíti a valóságot, hogyan sűríti és stilizálja, hogyan emeli a partikulárist általános érvényűvé: tulajdonképpen az ismétlés módszerétől függ. Az irodalmi nyelvben az ismétlés elhatárolt elemek visszatérését jelenti térben és időben, változatlanul vagy módosult formában. Gyakorisága és sűrűsége szabályosabb, mint a köznap nyelvhasználatban, éppen ezért figyelemfelkeltő, hozzájárul ahhoz, hogy a szöveget, amelyben előfordul, műalkotásként kezelje az olvasó, s így többletjelentéseket és szimbolikus, általános érvényű jelentéseket tulajdonítson neki. A művészeteket strukturális és szemantikai ismétlődések szövik át, s a kifejezőmód az, ami nagyobb plaszticitást mutat a viszonylag konstans életélményekkel szemben. Zsolnai György Kertész-tanulmányában (2012) úgy véli, hogy az élet és irodalom közötti közvetíthetőség kérdését is az ismétlésben lehet megragadni. Az ismétlődés általános rendezőelve Kertész Imre is utal a *Kaddisban*: „Az ismétlődésből valamilyen törvényszerűségre kell következtetnie” (*Kaddis* 81).

A már megélt és megfogalmazott tapasztalatoknak az idézése, parafrázisa vagy újraértelmezése átszövi a művészeteket, így az irodalmat is, egy sajátos szövegközi viszonyt alakítva ki (intertextualitás) különböző rendezőelvek (pl. motívumok) mentén. A forma és kifejezőmód sajátos viszonya stílusbéli (stílustípus) és műfaji (szövegtípus) hovatartozást eredményez. Az új kifejezőmód mindig a már létezőhöz való viszonyában értelmezhető, a megújító ismétlés folyamatában. Egy-egy mű újszerűsége, a szerző szubjektivitása, egyedisége a stílusban válik érzékelhetővé, következésképpen a stílus soha nem választható el a mű interpretációjától, és ez fordítva is igaz: nem létezik interpretáció a stílus megértése, értelmezése nélkül. Kertész a stíluson „az élethez való totális viszonyunkat” érti (*Gályanapló* 232).

A következőkben azt vizsgálom, hogy az ismétlés és az abszurd hogyan válik Kertész Imre *Kaddis a meg nem született gyermekért* című fikatív, önéletrajzi monológjának szervezőelvévé, s hogy a regény fragmentált stílusa, mely írói tudatosság eredménye, hogyan válik a tudat mélyrétegeiből feltörő emlékek adekvát közvetítőjévé. A mű stílári újrszerűsége, mássága és egyedisége döntően az ismétlés sajátos változataiban, variációiban válik megragadhatóvá.

Kaddis: az önkifejezés mint létfeltétel

A regény címében a „kaddis” egyértelműen a zsidó rekviem műfajára, a siratóénekekre vagy imára utal (íme, az ismétlés újabb példája), s e műfajmegjelölés strukturális és szemantikai kötöttségeket jelent az író számára és ugyanakkor elvárásokat ébreszt az olvasóban. A gyászolók kaddisának hipnotikus ereje van, amelyet legalább tíz férfi mond tizenegy hónapon

keresztül azzal a céllal, hogy a csapás fájdalmában megvigasztalódjon és ugyanakkor sorsközösséget erősítsen meg egymással és az elhunyttal is. A kaddist formailag erőteljes gondolatrítmus (ismétés) jellemzi. Ehhez a tartalomhoz, funkcióhoz és stílushoz igazodik (ismétli) a Kertész-szöveg is, melyet Marno János „racionalizált gyászbeszéd”-nek nevez, amely a „felfogható és az ésszel felfoghatatlan határzónáját” (Marno 1990) igyekszik megérteni és megértetni. A többszöri felidézés Kertésznél, akárcsak a kaddisban, többszöri próbálkozási kísérlet a megértésre, konok törekvés „az igazi tisztánlátásra”. A megértés feltétele tehát az emlékezet, az emlékezés-megértés. Minderről Vajda Mihály így ír a *Filozófia mint elbeszélés. Emlékezet és ismétlés* című tanulmányban: „Az igazság az emlékezet kibomlása. [...] Az emlékezet ismétlés. [...] A filozófia mint önismeret nem más tehát, mint emlékezés és ismétlés” (Vajda: <http://www.c3.hu/~prophil/profi003/VAJDA.html>).

Az idő és emlékezet többszörös áttételét érzékelhetjük Kertész regényében, hiszen ugyanazokra az eseményekre időben több alkalommal is reflektál, azaz időben többször is felidézi, a visszaemlékezésre is visszaemlékszik, míg végre leírja. Az önismétlés nyelvi szinten is ezt az időbeli rétegződést érzékelteti.

„...ezeket a mondatokat, amelyeket most, erre a papírosra írok, úgy kell tekintenem, mintha akkor éjszaka írtam volna, holott akkor éjszaka inkább éltem, mintsem írtam [...] és csak sok év múltán kelt bennem ismét életre ez az éjszaka, és megint éveknek kellett elmúlniuk, míg most megpróbálkozhatom azzal, hogy leírjam, amit akkor éjszaka írtam volna, ha írtam volna [...]” (*Kaddis* 27).

Az idézet tanúsága szerint („inkább éltem, mint írtam”) az írás és a létezés, azaz a tevékenység és a lét azonos opciót jelentő, egymást helyettesítő tevékenységek. A munka (írás) mint létfeltétel gyakran visszatérő motívum:

„...hiszen ezért dolgozom én szakadatlanul: míg dolgozom, vagyok, ha nem dolgoznék, ki tudja, lennék-e, így hát ezt komolyan veszem, s komolyan is kell vennem, mert itt a legkomolyabb összefüggések állnak fenn a fennállásom és a munkám között, ez teljesen nyilvánvaló” (*Kaddis* 10¹).

Erre az összefüggésre nem csupán a regényben történik többszöri utalás, hanem a *Gályanapló* című szellemi öndokumentálásban is, ahol így fogalmaz:

„A létezés, minden létezés kétségkívül beszéd. Ez a beszéd kétségkívül mindig ugyanazt mondja el: a létezést, amit azután a művészetek sűrítenek, annak számára, akinek ez a beszéd szól, és aki kétségkívül ezt akarja hallani. Így tehát minden élet példa, és minden életet példaként kell élni. Minden élet *valakinek szóló* élet, és ennyiben, csakis ennyiben- értelmes élet, ha magát az élet értelmét különben teljes homály borítja is” (*Gályanapló* 280). Másutt, szintén a *Gályanapló*ban: „...az ember örökös beszéd, jeladások, dialógus közepette él, minden gesztusa kifejezés” (106). A zsidó kultúrában különben is

¹ A következőkben az idézet után megadott szám az idézet oldalszámát jelöli Kertész Imre *Kaddis a meg nem született gyermekért* című művének 1990-es (Budapest: Magvető) kiadásából.

„a beszéddel tanítsd meg a te fiaidnak” imperatívusznak kitüntetett szerepe van, gondoljunk csak Mózes 5. könyvére: „És tanítsd meg ezekre a dolgokra fiaidat és beszélj róluk” (5 Mózes 6.7). A Kaddisban ugyanez a gondolat: „...mert élek és írok [...] az írás inkább látó törekvés, [...] utánamondja az életnek az életet, ismételve az életet” (76).

Az írás (jelen), emlékezet (múlt) és megértés (jelen), ami majd természetes módon meghatározza a jövőt is, szoros kapcsolatban van egymással. Ezt a kapcsolatot hangsúlyozza Friedrich Nietzsche is, akitől különben Kertész Imre sokat fordított, a következő mondatában „... aki mikor mesél, visszapillant arra, ami jönni fog...” (idézi Tényi Tamás 2007).

Kertész Imre a beszédre mint a hallgatás szinonimájára is utal, azaz értelmezésében a hallgatás is alkalmas az önkifejezésre. Az önvallomás elején, a kerettörténet felvázolásában, amikor a közös séta során a filozófus Obláth felteszi azt a kérdést, amelyet csupán a nyolcadik lapon tud meg az olvasó, a nemleges válasz háromszori megismétlése után, hogy tudniillik a narrátornak van-e gyereke, s amely kérdésre adott válaszként megszületik a monológ, a tulajdonképpeni regény, a narrátor így fogalmaz:

„...végül is nem fordultam vissza, hogy Obláth doktortól szabaduljak: megbabonázottan és a beszédkényszerrel takargatott ürességem és az ezen üresség miatt ki tudja, miért, de kétségkívül az ezen üresség miatt érzett rossz lelkiismeretem (undorom) folytán mindvégig vele maradtam, hogy ne halljak, ne lássak, és ne kelljen beszélnem arról, amiről beszélnem, sőt, ki tudja, talán írnom kellene” (25).

Az írás, mint a tudatos gondolkodás, azaz az önismeretnek és a világmegértésnek eszköze, gyakran megismételt gondolata a regénynek:

„...írok, mert írnom kell, és ha írunk, *dialógust folytatunk*, olvastam valahol, míg Isten létezett, valószínűleg Istennel *folytattunk dialógust*, most már, hogy nem létezik, az ember alighanem csak a többi emberrel, vagy jobb esetben önmagával *folytat dialógust*,² vagyis magában beszél vagy motyog...” (34).

Az emlékezés és írás kapcsolata gyakran, több variációban visszatérő motívuma a lírai önvallomásnak. Ösztönös, elemi emberi funkcióként is megjelenik, nem csupán tudatos tevékenységként:

„...emlékezni akarok persze, akarok, nem akarok, nem tehetek mást, ha írok emlékezem, emlékezniem kell, bár nem tudom, miért kell emlékezniem, nyilván a tudás miatt, az emlékezés tudás, azért élünk, hogy emlékezzünk a tudásunkra, mert nem feledhetjük, amit tudunk [...] egyszerűen nem áll módunkban, nem tudunk feledni, így vagyunk megteremtve, azért élünk, hogy tudjunk és emlékezzünk [...]” (46–7).

A beszéd, s implicit módon az írás, nem csupán az egykor megtörtént események újraélését jelenti, hanem ezzel egyidejűleg az események feldolgozását, és a hozzájuk köthető feszültségektől való megszabadulást is.

² A kurziválás Kertész Imrétől származik.

A regény utolsó harmadában, amikor a narrátor a fiúinternátusban töltött éveiről beszél feleségének, melynek tapasztalatai a későbbi, a koncentrációs táborban szerzett élményei után, a koncentrációs tábor elveinek előképét idézik (nyilvános megalázás a többiek közreműködésével, heti rendszerességű raport a tanári kar előtt stb.), Kertész a következőképpen fogalmazza meg az elmondás és az írás felszabadító hatását: „... mialatt beszéltem, mialatt feleségemnek a gyermekkoromat elbeszéltem, már akkor is pontosan éreztem, beszéd közben állandóan gyúlt, dagadt, feszült bennem gyermekkorom réges-régi és most az új veszély által hirtelen újra fellobbantott kelevénye, ami ki akart fakadni és ki is fakadt, tehát a beszéddel, igaz, gyötörtem magam, egyúttal azonban meg is könnyebbültem a beszéd, e gyötrelmem által” (176).

Az idézés mint emlékezés

Az ismétlésről, idézésről és felidézéssel Kertész a *Gályanapló* június 17-ei bejegyzésében a *Kaddis* kapcsán megjegyzi, hogy az „teljesen önkéntelenül és minden előzetes megfontolás nélkül a Todesfuge³-ra épül...” A *Todesfuge* szerzőjének, Paul Celannak és Kertésznek (akárcsak a *Kaddis* narrátor-hősnének) hasonló holokausztélményei voltak, mindketten ugyanazokat az élményeket sűrítik műalkotásaikba az ismétlés többszörös áttétele és variációja során. Ráadásul Celan⁴ versének a fő motívuma, a fellegsír fúgaszerűen többször felbukkan a regényben, mint ahogy a Celan-vers is e motívum variálásából építkezik a zenei szerkesztettség elvei szerint. Kertész Imre *Kaddis*ában gyakran feltűnik a motívum: „réges-rég megásták már sírjukat a levegőbe, ahová elfüstölték őket” (37). A Celan-versből német nyelven további részleteket is idéz Kertész. A sírásás élménye Auschwitz metaforájává válik. A halállal összefüggésben Kertész narrátora így ír: „...és szabad lesz kinyújtózkodnom kényelmes fekhelyemen, miután előbb persze alaposan megdolgoztattak érte, előfűttenettedek, hogy ássak egy sírt magamnak, és, bár annyi idő eltelt már – uramisten! –, még mindig csak az ásásnál tartok” (Kertész 1990: 44). A *Todesfuge* iránti lelkesedéséről a *Gályanapló* is tanúskodik: „...ez a csodálatos szöveg egyre csodálatosabbnak bizonyult: egyetlen szó árulás sincs benne, ez a vers teljesen kivonja magát minden konvenció alól, úgy történik, mint az esemény, amely attól tiszta, hogy tulajdonképpen befolyásolhatatlan, és mélyen, fenyegetően rejlik benne a végzet, amely aztán óraműpontossággal bekövetkezik, biztos kézzel leterít, és ezzel meghozza a halálos megnyugvást” (*Gályanapló* 1992: 315).

³*Todesfuge*, magyarul *Halálfüga* Paul Celan egyik legismertebb holokausztverse.

⁴ Paul Celan (1920-1970) a romániai (bukovinai) Csernovicban született német anyanyelvű zsidóként. Családját elveszítette a holokauszt következtében, melyet ő csodával határos módon túlélte. Az egyetemet Svájcban végezte, majd Párizsban telepedett le, és vált korának egyik legnagyobb hatású költőjévé és irodalomtudóssá. A holokausztélményt nem tudta feldolgozni, és 1970-ben öngyilkos lett.

Az ásás (visszatérő, ismétlődő motívum) az írás szinonimájává is válik a regényben, hiszen az írás természete „lényegében nem más, mint ásás, a továbbbásása annak a sírnak, amelyek mások kezdtek el megásni nekem a levegőbe, majd, egyszerűen, nem volt idejük befejezni [...] az én kezembe nyomták a szerszámot [...] hogy fejezzem be magam, ahogy tudom, az általuk megkezdett munkát” (52). A szerszám, ami egykor az ásó volt, ma már a golyóstoll, azaz az írói tevékenység, ami az író számára kötelesség, melynek célja a múltbéli tragédiák megörökítése, az emlékek továbbadása. („Beszéddel tanítsd meg a te fiaidnak”). Mindennemű munka (kényszermunka, ásás, írás) időbeliséget implikál és önáldozatot feltételez, s a kettő együtt az emberi halandóság idézője:

„...lakásomban [...] tartózkodom, föl-fölnézve a ragyogó levegőbe vagy a felhőkre, ahová golyóstollammal a síromat ásom, szorgosan, mint egy kényszermunkás, akit mindennap előfüttyentenek, hogy mélyebbre döfje az ásót, hogy sötétebb, édesebb hangon hegedülje a halált [...]” (*Kaddis* 59).

Az celani motívum megismétlése más-más kontextusban újabb és újabb jelentésréteggel gazdagodik. A fentebbi idézetből kitetszik, hogy az írás tulajdonképpen a közösségvállalás és sorsvállalás jele is, az a magatartásforma, amelyet minden holokauszt-túlélő kötelességének érez és meg is fogalmaz saját narratívájában. Ez a kötelesség nem más, mint elmondani az áldozatok helyett is az átélt borzalmakat, élni helyettük is a sorsot. Ugyanezt a kötelességet fogalmazza meg például az erdélyi Lengyel Olga holokauszt-túlélő *Őt kémény* című beszámolójában (Lengyel 2021), amely időben az egyik legkorábbi és máig forrásként számontartott, 1946-ban megjelent szemtanúi beszámoló a koncentrációs táborok borzalmairól.

Az idézés mint önmagunk újraértelmezése

Az idézés másik formája a *Kaddis*ban az önidézés. Kertész hőse nemcsak vendégszövegeket idéz, hanem felidézi a régi jegyzeteiben található eszmefuttatásait („leírom, amit akkoriban leírtam” (107); „megelevenedik bennem egy akkori éjszakám” (107); „mintha csak tegnap történt volna” (108); „úgy emlékszem” (118); „az én írásom olvastán, mondta a feleségem, azt érezte...” (126). Hasonlóképpen felidézi az egykori felesége véleményét is az egykor folytatott párbeszédében. Mindkét módszer hatása kettős: egyrészt a monológ időbeliségét árnyalja, idődimenzióját kitágítja, másrészt a feleség megidézésével egy másik nézőpontot, sokszor a narrátorral polemizáló nézőpontot is integrál, mely többretegűvé teszi a szöveget. Az idősíkok változását nyomatékosítja a feleség idézésével egyidejűleg következetesen megjelenő, a feleség státuszát pontosító, állandó körülírás is: „(akkor még a jövő, most már a volt) feleségem (75)”, „aki aztán a feleségem lett, majd volt” (114).

A feleséghez köthető egy másik, igen fontos jelentésképző motívum többszöri ismétlése: a Vénusz születésének mítoszát idéző asszonyé, aki

„kiválik a tömegből és átkel a zöldeskék szőnyegen, mintha tengeren jönne” és megközelíti a narrátort. A Kertész által felidézett kép a Vénusz-mítosz legnépszerűbb ábrázolásában, a Sandro Botticelli ikonikus festményben örökítődik tovább, ismétlődik meg egy másik kódrendszerben.

A női hang megidézése azért is indokolt, hiszen az utódnemzés (melynek tagadása a kisregény fő témája) biológiai feltétele a két nem, s a narrátor sikertelen házasságának oka éppen az, ami a regénybeli monológ ürügye: a gyerekvállalásra mondott kategorikus „nem”. A „nem” tagadószó többször megismétlődik a szövegben a főtémát újból és újból más megvilágításba helyezve, s egyben intertextuális viszonyba állítva a szöveget Thomas Bernhard *Ja* című novellájával (1978), amit éppen a „nem” ellentéte, az „igen” strukturál.

Az ismétlés nyelvi szintjei

Az ismétlés, mely a költői kifejezés eszközeként a mondanivaló nyomatékositására, a szöveg strukturálására szolgál, nem csupán a szövegrészletek, témák szintjén, hanem a szavak szintjén is megjelenik. Az ismétlések legegyszerűbb formái a szóismétlések, ide vehetjük az azonos szavak ragozott formáit is, amelyek a hangos gondolkodás egyszerűségét, a spontaneitás illúzióját keltik: „...a világ és helyzetem megértésében *kereshetem* a, mit is *mondjak* megint, hogy ne azt *mondjam*, amit *mondanom kell*, a *megváltásomat*, igen, mert hiszen mit is *keresnék*, ha már *keresek* valamit, ha nem a *megváltásomat* keresném” (110).

Az eddig idézett szövegekben is számos példát találhatunk a szóismétlésre, amelyek gyakran ugyanannak a szótőnek más-más szófajú variánsát jelentik (figura etimologica), például: ésszerű ésszel (78), tudva tudott (115).

Az ismétlés másik, Kertésznél gyakran megjelenő válfaja az, amikor az összetett szó vagy jelzős szerkezet előtagja más-más utótaggal alkot összetételt: például: idegenségérzés – idegenbevetettség (104); zsidókomplexus (122), zsidó-érzés, zsidó gondolat, (131), zsidó-nem (144); apakultúra – apakomplexus (166) apazurpátor (166) apahelyettesítő, apaintézmény (172).

Jellemző továbbá a szavak és szó szerkezetek szintjén történő halmozás, mint például: tarthatatlan, túrhetetlen, hasznavehetetlen, megszegyenítően hasznavehetetlen (114), meghurcoló és megcsúfoló bonyodalom (121), rögtön és azonnal, habozás nélkül, és úgyszólván ösztönösen, [...] szolgálai örület, uralmi örület (164).

Más esetben a különböző főneveket azonos jelző előzi meg: „nemzeti tartalommal, nemzeti szavatokkal, nemzeti gyásszal, nemzeti fogadkozásokkal (169); „hivatásos bölcselői és hivatásos magyarországi középhegységi, középmegehlhetésű, középnezeteket valló, középkorú, középtermetű, közepkilátásokkal rendelkező középértelmiségi (22), jól öltözött, jól táplált, jól kondicionált, közepnezeteket valló középkorú középértelmiségi (23).

Az ismétlés és variáció egyedi eseteivel is találkozunk. A következő példában a szintagma valamennyi eleme más képzővel, más szófajként ismétlődik meg, (puszta – pusztító, nevelési – nevelés, szokásból – szokásából) így nyomatékosítva a tartalmat: „puszta nevelési szokásból, a pusztító nevelés pusztító szokásából” (173).

A halmozás a mondathalmozás formájában is megvalósul, melyre jó példa az alábbi idézet, melyben a narrátor egy lélegzetvételre, örült iramban és szenvedélyesen jellemzi „a magyarországi irodalmi létet.” Az idézetben újra utalás történik Celan versére, illetve, a korábban már többször emlegetett golyóstoll-ásó azonosításra. A narrátor kisregénye kiadásának mellékkörülményeit sorolja, a következőkkel egészítve ki mondandóját „...mondhatni mellőzhető adalék csupán a magyarországi irodalmi léthez, ehhez a meghurcoló és megcsúfoló, kirekesztéseken, privilégiumokon, elő- és utószereteten, bizalmasan hivatalos és bizalmasan üzleties listarendszereken alapuló, a minőséget mindig gyanúba keverő, az erőszakos dilettantizmus mint zsenialitás előtt mindig kenetesen hódoló, és mindenekelőtt szegényletes és megszegényítő irodalmi léthez, amelynek hol rémült, hol meghökkent, hol közömbös, de mindig csak külső szemlélője voltam és vagyok, amennyiben egyáltalán vagyok, és lennem kell, ó, mi közöm nekem az irodalomhoz, arany hajadhoz, Margarete, hiszen a golyóstoll az én ásóm, hamu hajad síremléke, Szulamith; igen, és ez az elbeszélés vagy, legyen kisregény egy férfi, egy inkább még fiatal férfi monológja” (121–2).

A tagmondathalmozás egyik jellemzője, hogy fokozza a feszültséget. A narrátor elindít egy mondatot, majd ennek gondolata számtalan asszociációt ébreszt, melyek mellékmondatok sorozatát eredményezik, miközben egyre fokozza az olvasó érdeklődését, és irányítja a figyelmét a fő gondolat megnyugtató befejezésére. Ez az áradó stílus Kertész megszólalását Thomas Bernhard nagy hatású, kortárs osztrák prózaíró művészi nyelvével rokonítja. Példaként álljon itt az a válasz, amit a narrátor a feleségének fogalmaz meg arra a kérdésre, hogy szerette-e az apját.

„... mindig is úgy tudtam, úgy éreztem, úgy láttam, vagyis úgy *kell* tudnom, éreznem és látnom, hogy nem szerettem” (180).

Bernard *Ja* című novellájának stílusát elemzője így jellemzi a wikipedia oldalán: „Bernhard roppant hosszú mondatokat használ (pl. az első két és fél oldal), amelyekben a gondolatok spirális fordulatokban fejlődnek (amelyek variációkat jelentenek, de nem egymás ismétlődését). Ez a stílus a történetmesélés mesterséges voltát és közvetettségét hangsúlyozza. Ebbe beletartozik a terminusok állandó megkérdőjelezése is azok eltolásával, újraértelmezésével, határaik átjárhatóvá tételével.” Ez a jellemzés tökéletesen igaz Kertész stílusára is. A következő idézet jól példázza ezt az ellenpontosítás után nyugvópontot kereső írói technikát. Az állítást tagadás követi, s mindkettő igaz, még akkor is, ha logikailag kizárják is egymást az állítások, a pragmatikai tudáskeret azonban feloldja az ellentétet: az olvasó tudja, hogy a változó világ mögötti összefüggések, erővonalak állandóak: „nyilvánvaló: immár semmi

semmivel és senki senkivel nem azonos, másrészt éppolyan nyilvánvaló, hogy, egy emberöltő röpke közjátéka után, mégis minden ugyanaz, *sőt fokozottan*” (151).

Kertész és Bernhard rokonsága nem csupán ironikus és nemzetkritikus magatartásuk alapján állapítható meg, hanem mint fentebb láttuk, stílusukat érintő hasonló jellemzők alapján is. A kisregény narrátora Thomas Bernhardot név szerint is megemlíti (ismétli), s idézi a Bernhard gondolatát („az uralom fogalma minden esetben rémuralmat jelent”) s az ehhez fűzött egykori kiegészítést, „és a rémuralom minden esetben apauralmat jelent” (154). Ez a következtetés indokolja a „nem ” elhatározást: „Nem!” – sosem tudnék egy másik ember apja, sorsa, istene lenni,

„Nem!” – sosem történhet meg egy másik gyerekkel, ami velem megtörtént, a gyerekkor [...]” (148).

Az értékrelativizáció együtt jár a szubjektivitás tudatosításával, az abszolút igazság megkérdőjelezésével, és a saját életet vezérlő tévedések vállalásával: „... hogyan is lehetnénk igazságosak apánkkal szemben, hogyan lehetnénk igazságos akár magával az igazsággal szemben is, hiszen az én számomra egyetlen igazság létezik csak, az én igazságom, és akkor is, ha az tévedés, igen az én tévedésemet egyedül az életem, uramisten!, az én életem avathatja egyedüli igazsággá...” (177).

A lét abszurditása

„Paradoxon, hogy az ember mégis boldogságra törekszik: ebben rejlik boldogtalansága” (*Gályanapló* 163).

A 20. századi európai ember élettapasztalatai gyakran voltak abszurdak. A művelt Európa képesnek bizonyult saját civilizációját megsemmisíteni világháborúk, diktatúrák, népirtások, az ideológiák áthidalhatatlan különbözőségei miatt, amelyek józan ész szerint soha nem történhetek volna meg. A hihetetlen megtapasztalása vezérli a művészi kifejezést az abszurd irányába a II. világháború után. Az egzisztencialisták gyakran használt eszköze az abszurd, amely a képtelent, a felfoghatatlant, a józan ésszel megmagyarázhatatlant fejezi ki váratlanul mehökkentő, gyakran ellentmondó képekben. Az emberi szorongás, az értelmes lét hitének elvesztése áll az abszurd kifejezésmód lelki háttérében. Az abszurdot világinterpretációs keretnek nevezi Zsolnai (2012), amely szemléletmód az iróniával társul, és nyelvi szinten gyakran a paradoxonokban nyer kifejezést. Kirkergaard az iróniát a tudat felébresztésének eszközeként definiálja, amely képes a szubjektum és a világ között meglévő feszültségek feloldására. Kertész a *Gályanapló*ban megállapítja, hogy „az abszurd filozófiája még mindig inkább menekülő, semmint szembenéző filozófia” (147).

Kertésznél jellemző, hogy az abszurdig fokozott ellenmondások egyrészt racionális magyarázatokban is megfogalmazódnak, másrészt pedig vissza-

visszatérő képekben és szószerkezetekben is. A következőkben ezekre az abszurd helyzetekre, okfejtésekre hozok példákat.

A regény alapötlete annak a magyarázata, hogy a holokauszt borzalmait átélő férfi miért dönt úgy, hogy nem lesz utóda. Az utódnemzés ösztönének tagadása már önmagában is abszurd, hiszen minden élőlény, a természet törvénye szerint, az élet továbbadására törekszik. Ezt az ösztönt tagadja meg a narrátor, amit önmagában is egyfajta, hosszabb távú öngyilkossággént is értelmezhetünk. A narrátornak a beszélőpartnerre kérdésére adott válaszában vissza-visszatérő motívuma, mintegy tételmondata is a monológ, és azt indokolja, hogy miért utasította el a gyerekvállalást: „...egész természetes immár, hogy ösztöneim ösztöneim ellen működnek, hogy úgyszólván ellenösztöneim működnek ösztöneim helyett, sőt, gyanánt (26, 143)”. Az idézet egyébként a Kertész-stílust sűrítve példázza: ismétlések, erős ellentétek, majd az abszurditás ellentétének feloldása, az abszurd természetesként való értelmezése, elfogadása, azaz az irracionálisnak a racionális magyarázata. Az abszurditást egy spanyol idézet is fokozza, „el delito mayor del hombre es haber nacido (152)” ami magyarul azt jelenti, hogy az ember legnagyobb bűne az, hogy megszületett, következésképpen ezt a bűnt csak úgy lehet jóvátenni, hogy megszakítjuk az élet folytonosságát.

Az oximoronok, vagyis az egymást kizáró ellentéteket ötvöző szószerkezetek szintén a valószerűtlennek és a racionálisnak a kibékítését szolgálják a szószerkezetek szintjén. Azt példázzák, hogy a lehetetlen, vagy amit lehetetlennek hittünk is lehetséges. A következő példák álljanak itt bizonyítékként: „azzal a tévedhetetlenséggel, ahogyan tévedni szoktunk, azzal az eltökélt vaksággal, ahogyan sosem ismerjük fel a pillanatban a folytatást, a véletlenben a következetességet” (55); „ereszkedő éjszakám világosságában” (93); „a szenvedő tudat valójában mégsem boldogtalan” (108); „gyűlölettel elegy csodálat (170)”; „itt a józanság felfokozott részegség” (171); „termékeny gyötrem” (175); „szeretet igája” (178); „soha túl nem élt túlélés” (182); „egy jól irányzott tördőfés vagy egy hirtelen erős ölelés” (134); „a titokzatos és, bizony nem túlságosan bölcs természet” (140); „dehogy az elmúlás, ellenkezőleg; az itt *megmaradás misztériuma*” (150); „megszeghetetlen-megszeghető” (109); „szolgai örület, uralmi örület” (164); „jól szervezett félelem” (168) „pedagógiai diktatúra” (176); „paternális, melegszívű rémuralom” (176) „meghitten kegyetlen” (184).

A holokauszt abszurditását megélve a lehetetlen–lehetséges viszony elméleti szinten is foglalkoztatja Kertészt, aki arra a következtetésre jut a *Gályanapló* tanúsága szerint, hogy „az ember földi rendeltetése, hogy elpusztítsa a Földet, az életet” (*Gályanapló* 306), illetve hogy a „lehetetlen nem a természetben születik, hanem az emberi agyban”, s a lehetetlen gondolatok válnak ezután „lehetséges cselekvéssé” (*Gályanapló* 307).

A regény szövegében található valamennyi logikai ellentét voltaképpen az emberi élet abszurditását magyarázza:

„Kiderült, hogy írni az életről annyi, mint gondolkodni az életről, gondolkodni az életről, annyi, mint kétségbe vonni az életet, saját éltető elemét csak az vonja kétségbe, akit ez az elem fullaszt, vagy valamiképp természetellenesen közlekedik benne” (138).

„Ezekben az években ismertem fel életemet, egyfelől mint tényt, másfelől mint *szellemi létformát*, pontosabban az egy bizonyos túlélést már túl nem élő, túlélni nem akaró, sőt túlélni valószínűleg nem is tudó túlélés létformáját [...]” (194).

Az oximoronra a narrátor tudatosan is reflektál, a saját történet elbeszélése tehát tudatos, (ön)kontrollált nyelvhasználatot jelent. Íme, a példa:

„... szokott és utált beszédképnyeszeremtől hajtva, elmondtam, beszédképnyeszeremtől, mely főként olyankor tör rám, amikor hallgatni szeretnék, és beszédképnyeszerem ilyenkor nem is egyéb, mit hangos hallgatás, artikulált hallgatás, ha szabad fokoznom e szerény paradoxont (55).

E dolgozat második része jórész a stílussal foglalkozik (vö. „A stílus: látni”. (*Gályanapló* 169) vagy „a stílus a személyesnek titokzatos alkalmazkodása a tárgyiashoz” (*Gályanapló* 219), ha azonban a stílust a mondanivaló részeként, azaz megjelenési formájaként értékeljük, akkor megállapítható, hogy Kertész stílusa adekvát formája az egzisztencialista kisregénynek. A 20. századi „gyalázatos” élettapasztalatok után megpróbál tépelődve, önvizsgálattal arra válaszolni, hogy miben áll az egyén szabadsága, melyek a választási lehetőségei, mit jelent az emberi egzisztencia és esszencia a véges lét feltételei között. Heidegger az egzisztenciát három tulajdonsággal határozza meg: a hogyléttel, az egyén hangulati állapotával, a megértéssel és a beszéddel. Kertész Imre regénye mindhárom jellemzőt kimeríti. A narrátor hogylétét, hangulati állapotát (idegenségérzés) részletesen bemutatja, példákkal illusztrálja (gyermekkor, Auschwitz-élmény, mellőzöttség); a megértés és a beszéd (írás) közötti viszonyt Kertész részletesen bemutatja. A zsidó szenvedéstörténetet, a holokausztot mint határhelyzetet, mint abszolút és egyben abszurd mélypontot, az ember nembeli lényegéhez tartozó rosszként és nem faji problémaként értelmezi. Ezt a véleményt két idézettel támasztom alá. Az első idézet a könyv utolsó részéből származik, és a válni akaró feleséggel történő vitában hangzik el:

„[...] és tagadhatatlan, nagy előny, és ebből, [...] *csakis és kizárólag ebből* az egyetlen szemszögből hajlandó zsidó lenni, kizárólag ebből az **egyetlen** szemszögből tekintem szerencsének, sőt különös szerencsének, sőt *kegyelemnek*, nem azt, hogy zsidó vagyok, mert fűtyülök rá, kiáltottam, hogy mi vagyok, de azt, hogy megbélyegzett zsidóként Auschwitzban lehettem, és hogy a zsidóságom révén átéltem valamit, és a szemébe néztem valaminek, és tudok, egyszer s mindenkorra és visszavonhatatlanul tudok valamit, amiből nem engedek, soha nem engedhetek, kiáltottam” (193).

Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg fogalmi szinten a *Gályanapló*ban is. Zsidóságát nem népként vagy vallásként éli meg, hanem „szimbólumnak, élethelyzetnek, etikai feladatnak”, amely lehetőséget adott a

„kiszolgáltatottság, a modern nyomorúság, a kirekesztettség átéléséhez” (*Gályanapló* 149). S hogy ez a tudás tulajdonképpen mit jelenthet, arra a magyarázatot a szövegben jóval korábban, a feleséggel való találkozás időpontjában elhangzó értelmiségi vitában találhatjuk meg. A narrátor az „Auschwitzra nincs magyarázat” véleményt cáfolja következetes és kíméletlen logikával: ha valami megtörtént, az tény, a tényekre pedig nyilván van magyarázat. „...Auschwitz réges-rég, ki tudja, talán már évszázadok óta ott függ a levegőben, akár a számtalan gyalázat szikrázó sugaraiban érlelődő sötét gyümölcs, várva, hogy mikor zuhanhat végre az emberek fejére, elvégre ami van, az van, és hogy van, az szükségszerű, mert van [...]” (62). „...mindaz, ami lehetséges, megtörténik, a lehetséges csakis az, ami megtörténik” [...] (63). Nem az események partikularitását hangsúlyozza tehát, hogy tudniillik a zsidók ellen történt meg, hanem az univerzalitást, a tényt, hogy megtörtént, megtörténhetett. Sőt a megtörténhetőségének a gyökerét emberi tulajdonságban látja, akkor amikor Hitlerrel szólva ezt írja:

„nagy ember volt, volt benne valami megejtő, valami lenyűgöző, röviden és tömören: valami *démoni*, úgy van, démoni vonás, aminek egész egyszerűen nem lehetett ellenállni, kivált, ha nem is akarunk ellenállni, mert hogy éppen démonkeresőben utazunk ocsmány ügyeinkhez, ocsmány vágyaink kielégítéséhez már réges-rég éppen egy démon kellene [...]” (66).

Az asszimiláció fogalmát szintén, a kontextus hagyományos determináltságánál egy jóval tágabb, egyetemes emberi keretben értelmezi a narrátor. Kertésznel, a *Kaddis* tanúsága szerint az asszimiláció nem egy másik fajba történő beolvadást jelent, hanem egy végzetesen veszélyes, de annál gyakoribb emberi magatartást, a fennálló viszonyokhoz, körülményekhez, intézményesen elvárthoz való konformizálódást, behódolást, a szolgálalkúságot. Az ilyen magatartásból fakad az antiszemitizmus is, ami „nem meggyőződés, hanem alkati és jellembeli kérdés” (123). Hannah Arendt is ezt az álláspontot képviseli a gonosz banalitását elemezve Eichmann kapcsán (*Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*, 1963).

Egy ilyen pesszimista vagy talán éleslátást példázó monológban mégis van némi remény a jóra, mint az emberi szabadság ritka, rendhagyó lehetőségére. Az emberi szabadság meghatározását egy másik parabolaértékű történet is példázza a régénymonológban. Abban a fejezetben, ahol a rossz racionalitását vezeti le kérlelhetetlen logikával, a narrátor visszaemlékezik a „Tanár Úrnak” szólított fogolyra, aki élete kockáztatása árán is eljuttatta a halálközeli állapotú és magatehetetlen fogolytársának a rá eső ételadagot, noha, ha megtartotta volna, önmaga életesélyeit megduplázhatta volna. Ezt a cselekedetet nevezi a narrátor az emberi szabadság ritka megnyilvánulásának, vagyis az adott érvrendszerben, ahol a rossz a racionális, ott a jó az abszurd. A *Gályanapló*ban a szolidaritást, a szeretetet szubkultúráként emlegeti, ami tulajdonképpen lázadás, „egyetlen Istennek tetsző lázadás” (*Gályanapló* 304).

Nem véletlen egybeesés, hogy Lengyel Olga korai holokausztbeszámolója is a humánus ritka gesztusaira csodálkozik rá, s ebből merít bizalmat: „Ha még

Birkenau dzsungelében sem mindenki viselkedett könyörtelenül embertársaival, akkor valóban van még remény. Ez a remény tart életben” (Lengyel 232).

Kertész Imre *Kaddis egy nem született gyermekért* című regénye az emberi egzisztenciáról és esszenciáról elmélkedő filozofikus mű, mely a megszenvedett paradoxonokról szól egy sajátos, „kiküzdött” stílusban. A világ megélésének élményét és annak etikai következményeit közvetíti.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Fám Erika 2018. *Isméltés. Kép. Képi differencia*. EME Füzetek. 2018. 4. szám. 136–42. 1999. évf. 4. szám.
- Hankiss Elemér 1969. A népdaltól az abszurd drámáig. In: *A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest. 43–72.
- Kertész Imre 1990. *Kaddis a meg nem született gyermekért*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Kertész Imre 1992. *Gályanapló*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Kirkegaard, Soren 1993. *Az isméltés. Constantin Constantius próbálkozása a kísérleti pszichológiában*. Ictus Kiadó Bt., Szeged.
- Kirkegaard, Soren 1986. *A halálos betegség*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Lengyel Olga 2021. *Őt kémény. Egy auschwitz-i túlélő igaz története*. Lazi Könyvkiadó. Szeged.
- Marno János 1990. Regénysírató. *Jelenkor* 33. évf. 4. szám. 136–42.
- Szilágyi-Gál Mihály *Hannah Arendt és Kertész Imre a gonosz banalitásáról*. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/hannah-arendt-es-kerteszmre-a-gonosz-banalitasarol> (Utolsó megtekintés 2022. február 19.)
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. A művész isméltődés néhány változata az irodalomban és a zenében. In: Horváth Iván – Veres András–Bonyhai Gábor (szerk.): *Isméltődés a művészetben*. Opus irodalomelméleti tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tényi Tamás 2007. *Nietzsche és a pszichológia*. Pécsi Tudományegyetem.
- Vajda Mihály é. n. *Filozófia mint elbeszélés. Emlékezet és isméltés*. <http://www.c3.hu/~prophil/profi003/VAJDA.html> (Utolsó megtekintés 2022. március 8.)
- Zsolnai György 2012. Az egzisztencia léttapasztalásának kódolási lehetőségei. Kertész Imre: A kudarc https://www.academia.edu/35202202/Az_egzisztencia_1%C3%A9ttapasztal%C3%A1s%C3%A1nak_k%C3%B3dol%C3%A1si_lehet%C5%91s%C3%A9gei_-_Kert%C3%A9sz_Imre_A_kudarc (Kortárs 2012/1) (Utolsó megtekintés 2022. február 3.)

Elmenni a falig.

„Metamodern” traumatörténetek a kortárs irodalomban

A kortárs világirodalom elmúlt két évtizedének folyamatai a realizmus újbóli megerősödését hozták. Nem egyszerűen arról van szó, amit a kései felfedezés (John Williams esetében) vagy a klasszikus családrégény újraírásai – elég csak Jonathan Franzen világszerte elért kritikai [és közönség]sikerére utalni – mutatnak: hogy ugyanis a *klasszikus* valóságanalóg fikció lecsupaszított történetmesélésére nőtt meg az igény — ennél a kortárs próza végül is továbblép, az autofikciós írásmódok a korábbinál erőteljesebben személyes történetekkel legitimált elbeszélésalakzatai a posztmodern „szerzőellenességével” szembemelve a narrátor és az író valós személye közötti távolság felszámolásáig jutnak el. Az érdem és az áttörés kétségtelenül Karl Ove Knausgaardé, aki az emlékezés problematikusságának kiiktatásával hangsúlyozottan regényként tekint saját hatkötetes, mintegy három és fél ezer oldalas önéletrírására, a *Harcokra* — mely különben egy meglehetősen eseménytelen, teljesen hétköznapi felnövé- és élettörténetet ír szét.

A magyar irodalom biografikus vonala persze hagyományosan olyan erős, hogy teljes elszakadás sosem következett be: még a posztmodern legjelentősebb szerzője, Esterházy Péter sem távolodott el gyakorlatilag sohasem az önéletrajziségtől, noha újraértette azt (is), így az elmúlt évtizedben egyre-másra sorjázó önéletrajzi regények nem mutatnak olyan kirívó mintát, mint a hagyományosan a dokumentativitástól távolabb álló skandináv irodalom esetében. Am mindenképpen jelentős az a legitimációigény, mely a személyes történetek fontosságát hangsúlyozva emeli meg a legújabb próza ezen vonalának tétjeit. A leglátványosabb sikerek Nadas Péter (*Világló részletek*) és Vida Gábor (*Egy dadogás története*) névéhez köthetők, akik a teljes élet képzetével játszanak el – utóbbi ráadásul az emlékezet és az elbeszélés lehetetlenségét önreflektíven tematizáló *Iskola a határon* motívumaira való rájátszásokkal, de a *lehetőség* kétségének majdnem teljes elvetésével – ami nem jelenti azt, hogy másféle kétségei ne lennének, hiszen erről szól a könyv.

A teoretika is reflektál a változásra: az utóbbi években a hazai irodalomtudományban is erősödik a posztmodern „utániról” szóló diskurzus egy olyan jelenségcsoport leírására, melyet az iróniaközpontú posztmodern fogalmakra építve újkomolyként, egyszersmind újnaívként jellemez.¹ Noha ilyen értelemben mindez „csak” viszonylatban értelmezhetőnek tűnik, mégsem

¹ Vö. André Ferenc–Horváth Benji: „Metamodern az erdélyi fiatal lírában”. In: *Címtelen föld: erdélyi metamodern líra*, szerk. André Ferenc–Horváth Benji. 5–23. (Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Híradó Kiadó–Fiatal Írók Szövetsége, 2020). Sári B. László: „Mi jön a posztmodern után?” In: Sári B. László: *Mi jön a posztmodernre? Válogatás a posztmodern utáni amerikai fikciós prózára*. 13–33. (Budapest: Balassi, 2021).

egyszerűen a játékoság utáni „visszakomolyodásról” van szó — hiszen „egyszerű” klasszicizálódásról a posztmodernen belül is szokás beszélni: az új realizmus nem feltétlen ugyanaz, mint ami a prózafordulat előtti volt, s a líra sem oda tér vissza, ahonnan a szemléletváltás elkezdődött. Olvasásmódjukba nagyon is beépülnek a posztmodern stratégiák: a realizmusnak nem afféle kritikátlan folytatásával van dolgunk, hanem igenis önreflektív újraszituálásával, a líra pedig a posztstrukturalista elméletek kritikai attitűdjét megtartva fordul újra a személyesség felé, amikor arra fordul, de alanyias élménylíráról vagy a klasszikus költői szerepek felélesztéséről nehéz volna beszélni. A viszonyfogalmak feszültségét is belátja Németh Zoltán, aki az óvatosnak hangzó antropológiai posztmodernkítétel ajánlatát teszi ezen művek mellé², míg máshol merész nagy levegővétellel a metamodern „címke” hangzik el — elsősorban lírára vonatkozóan, bár megintcsak Németh Zoltán éles kritikát fogalmaz meg az erdélyi metamodern antológia fogalomhasználata és szemlélete kapcsán.³ Irodalmi paradigmaváltásaink sorában minden bizonnyal az első olyan jelentős fordulatnak vagyunk ehelyt tanúi, ahol nem a líra, hanem a próza változásai állnak a középpontban – legalábbis a fordulat hazai beláthatóságának jelen állása szerint, ami nem zárja ki, hogy ez csak a világirodalom jelenlegi, regényekre fókuszáló beállítódása miatt van így, s az időben remélhetőleg elkövetkező lírafordítások után majd teljesebb képet kaphatunk. Most azonban még a probléma felismerése és megnevezése is az elbeszélések körére fókuszál.

A valóságanalóg próza különböző formáinak újbóli dominánssá válása talán nem is annyira új keletű. Mary K. Holland már a nyolcvanas évek elejétől rámutat az amerikai és a nyugati irodalomtudomány azon tendenciáira, amelyek a próza esetében helyet és szerepet keresnek a posztmodernségen belül a realizmus számára.⁴ Sári B. László is számot vet a *kései posztmodern, a milleniumi próza és az epimodern* kifejezésekkel a *poszt-posztmodern* mellett⁵ — a tautologikus megjelölést azonban véggépp elégtelennek gondolja a legtöbb értekező⁶. Az elnevezések jóllehet széttartanak, a definiálási kísérletek azonban egyfelé. Az életelbeszélés mellett feltétlen ebben a közegben kell beszélni az elmúlt években látványosan erősödő traumairodalomról. Persze a magyar irodalmi kánon hagyományosan kedveli a traumatikus szemléletet az általános műveltség körébe értett iskolai olvasmányoktól kezdve, legfeljebb a történelmi és a személyes traumák kérdéskörében van különbség közöttük. Az újabb prózában is megvan a példa a történelmi-közösségi traumák kiírására (elég csak Tompa Andrea, Závada Pál vagy Kováts Judit regényeire gondolni), mégis a

² Vö. Németh Zoltán: *A posztmodern irodalom hármas stratégiája* (Pozsony: Kalligram, 2012).

³ Németh Zoltán: *A metamodern mint antropológiai posztmodern?* Alföld Online, 2021. 12. 11. <http://alfoldonline.hu/2021/12/a-metamodern-mint-antropológiai-posztmodern/> [2022. 03. 31.]

⁴ Mary K. Holland: „Realizmusok a posztmodern idején és után”. *Helikon* 2021/2, 232–42.

⁵ Sári B. László: „Mi jön a posztmodern után, mellett és helyett?”. In: Sári B. László: *Mi jön a posztmodernre?* 186–204. Budapest: Balassi, 2021.

⁶ A *Helikon* folyóirat 2018/3-as száma tematikájának megjelölése szerint is a „poszt-posztmodern”-nel foglalkozik.

trauma egyre hangsúlyosabban a személyesség köreiből gondolódik el, annak is legbelső, legtintimebb közegében: a párkapcsolati-családi térben — még azzal együtt is, ha maga a regényszöveg ebben az esetben el is távolodik az önéletrajzságtól, és hangsúlyozza fikciós jellegét. Egyfelől beszélhetünk betegségprózáról, amelynek a klasszikus (*Utazás a koponyám körül*) hagyományaitól Esterházy *Hasnyámirigy-naplójáig* lehet eljutni, másrészt az elemi szintű társadalmi-közösségi alakzatokban, vagyis a családi létben, az intim társas közegben traumatizálódó egyén — olyan előzmények után, mint Németh László nőalakjai — történeteiről. Az utóbbi vonatkozásban a kortárs közéleti eseményektől, mint a metoo-mozgalmak nyilván nem függetlenül erősödik a nők traumareprezentációs vonala az újabb magyar prózában. E közéleti-társadalmi folyamatok elemzése e tanulmánynak nem feladata, de feltétlen meg kell említeni a társadalmi nyilvánosság intézményeibe vetett hit megrendülését, a kétely szerepét a mediatisált tér uraltságával és befolyásoltságával kapcsolatban — hiszen a realizmus erősödésével jellemzően az irodalom olyan funkciói aktualizálódnak újra, melyeket különben a demokratikus sajtó el tudna látni, ám a realizmus akkor erősödik, amikor a társadalmi vízió a valóságról jellemzően sérül valahol a mediatisálás során.

A női történetek hangsúlyos tabutörései radikálisan eltérnek a huszadik század második felének jelentős női történeteiben látható mintázatoktól. Hiszen akár Szabó Magda, akár Jókai Anna regényeiben a nő végül is mint a család oszlopa, összetartója artikulálódik, a világ középpontja és vállán hordozója. A kortárs nőregényekben, mint amilyen Halász Rita a 2020 legjobb első könyvének kijáró Margó-díjat elnyerő regénye, a *Mély víz*, Gurubi Ágnes *Szív utca* vagy Bakos Györgyi *Nyolcszáz utca gyalog* c. regényei a nő családi vagy partnerkapcsolatbeli kríziseit írja meg és írja szét. Ezek a regények a kimondatlanság–kimondhatatlanság konvencióit kezdik ki: a probléma szétfeszíti a kereteket, melyeket a társadalom tart fent.

Gurubi Ágnes egy család nőtagjainak történeteinek keresztül közelít a saját története felé — a holokauszttól a mai nagyvárosi élet civilizációs traumáiig jutva el. Bakos Györgyi könyve a helykeresés regénye egy férfiközpontú világban, ahol a nő azt keresi, hogy a kapcsolati függéstől elszakadva lehet-e egyáltalán identitása. Halász Rita a bántalmazó kapcsolatból való kikerülés és helykeresés problémáját járja körül. A bántalmazó férjet elhagyó, gyermekeivel magára maradó nő a szülei családjába visszahelyezkedve először is meg kell győződjön a saját élete értékességéről, és arról, hogy egyáltalán ő még mindig nő. Ezt az utat sajátos kereséssel járja be: problémáit szexuálisan kicsapongásokban és drogmámorban oldja fel, míg újabb krízisbe nem kerül. A mástól elszennvedett erőszak után először hasonlóan erős, de önként választott ingerek felé mozdul, míg teljesen el nem tud szakadni az „önbántalmazástól” is.

Persze a kevésbé radikális családi krízisek kérdése is erőteljes reprezentációkban látható a kortárs irodalomban. Szaniszló Judit *Leli élete* című regénye a sérült gyermeket nevelő családban való felnövés kérdését járja

körül, amely történet a gyermektelen nő történetébe torkollik. S hogy a férfivonal is képviselve legyen: a családi lét kimondatlan, kimondhatatlan történeteit tárgyaló munkák között kell megemlíteni Gerlóczy Márton újabb, családi tabukat feltörő történeteit is, mint amilyen *A katlan* című, tavaly megjelent könyvéé. A megismételt sors kérdéseit körüljáró regény a szerző és az elbeszélő közötti távolságot teljesen kiiktató eljárásai sokféle elhallgatással körülvelt-körülzárt titkok feltörése érdekében folytatott nyomozás történetét adják ki. Egyfelől az identitáskeresés mint eredet- és „névkeresés” értelmeződik, másrészt a valóságkeresés azonnal és minden távolságtartás nélkül az írás tárgyává is válik: az a képzet rakódik le az olvasóban, hogy az író-elbeszélő azért keres, hogy abból regény születhessék. Családtörténet helyett azonban a nyomozás története kerülhet a könyvbe — amely azonban főcíme (*Fikciók I.*) szerint egy ciklus kezdőpontja, nem teljesen önálló mű.

A betegségstörténet jellemzően testi és lelki torzulások és az onnan való visszatérések elbeszélése köré épül — ha van visszatérés. Mert persze az újabb betegségregények sorát indító *Hasnyálmirigy napló* szerzőjének nem volt. Darvasi László Szív Ernő-történetben beszélt el legionella betegségének kis híján végzetes eseménysorát. Barnás Ferenc *Életünk végéig* c. regénye az elbeszélő kíméletlenül részletes prosztataműtétjével kezdődik, mely érezhetően egy nagyobb, talán rákbetegség utózóngéje már. Szilasi László a *Luther kutyáiban* agydaganatának, műtétjeinek, lassú, gyötrelmes felépülésének történetét mondja el, míg Keresztury Tibor a *hült helyem* című regényében, még inkább elbeszélésciklusában, nyersen vall függőségről, depresszióról, de az végül is tulajdonképpen nyitva marad, hogy sikerült-e megszabadulnia mindettől — hiszen a „betegségek” életté válnak, kilépve a betegség-gyógyulás metódusból inkább életrajzzá alakulnak, a betegségekben keresztül elbeszélhető élet rajzává még inkább rajzaivá, hiszen nem szabályos regénnyel van dolgunk, a fejezetek önmagukba záródnak, és mindegyik lényegében előlről kezdi a könyvet, másik betegséget, függőséget, tünetet helyezve középpontba a saját és a maga körül látott mások életéből.

A tavalyi év egyik legemlékezetesebb regénye azonban mindennél súlyosabb betegségstörténet. Danyi Zoltán *Rózsákról* c. munkája egy kényszerűségből rózsanemesítéssel és -kereskedéssel foglalkozó fiatal férfi tudatfolyamregénye, mely tudatfolyam nemi szervének tumoros megbetegedését járja körül, írja szét. A természetes részletezéssel leírt tünetek, jelenségek, műtétek, félrekezelések, az ezek következtében bekövetkező újabb sorscsapásszerű szövődmények közepette ez a férfi elveszti feleségét (aki végül is talán nem a felesége hivatalosan, csak magában nevezi úgy), nyomába ered, de kommunikációképtelenségéből következően esélye sincs rá, hogy megtalálja. Súlyosan és sokféleképp traumatizált létmódjából a gyógyulás sem nyit kijáratot, ugyanis minden betegsége előtt ott áll súlyos, reflektálatlan depressziója.

Danyi szövegéből hiányzik az említett betegségregények diszkurzivitása: hogy ugyanis azokban az akár homo-, akár heterodiegetikus elbeszélők a

betegségeikből *kifelé* beszélnek, megszólítani igyekezve az olvasót. Danyi elbeszélője magának mantrázza monoton szólamát, belső beszéde a külső beszéd képtelenségét is magában foglalja. Míg a többi regény *kifelé*-beszéde érezhetően a gyógyulási folyamat része, mintegy a betegség és a gyógyulás értelmezéseképpen is, addig itt a belső beszéd mintha részben oka lenne a betegség egyre kegyetlenebb stációkba lépésének. Az sem derül ki egyértelműen, felesége és apja, az a két ember, akikkel valamilyen kapcsolata egyáltalán van ennek az elbeszélőnek, mennyit tudnak bajáról, bajairól. Betegsége képtelen abszurdításából nem tud kilépni, képtelen azt még csak artikulálni is, és egyre jobban beljebb beszéli magát a kórba. Ez a betegség maga az abszurd. A tumor a férfiidentitás lényegét támadja meg, de az elbeszélő érezhetően az identitásnélküliséggel küzd enélkül is. Nincs neve, nincs a betegségen kívül teljes története. Fiatalkorából a délszláv háború körüli sérülések ismerhetők meg csak, az elszökött barátok, saját szökési kísérletei, anyja szökése, apja őt való megkötése, amelyek mind azzal a kérdéssel szembesítik, hogy van-e önálló akarata, egyáltalán: személyisége. Végül is a betegsége lesz az egyetlen, ami teljesen az övé, valamint az üvegbúráként rázáródó depresszió.

Az elbeszélői szólamban monoton áradó nyelv egy, még a jó 500 oldalas regényen is túlmutató végtelen monológból „befogott” belső beszéd. Ez a nyelv a lefojtás és a tompítás alakzatainak eszközkészletét maximálisan kihasználva formálódik, érzelmi telítettsége csak jókora olvasói bevonódás után érzékelhető: a betegség abszurdítása primér szinten reflektálatlan, sem ok-, sem következménykeresés nincs, az átélt toxikus borzalmakat és infernális látványokat tulajdonképpen hidegen közönyös hangon meséli el. Az emóciók kiiktatódása egy személy sajátosan kiradírozódott lenyomatává válik: nincs az élet féltése benne, nincs a szerelem elvesztése benne — inkább bántóan kontemplatív leírását olvassuk az urinálás borzasztó alakulásának. Érzelmek helyett prózai gyakorlati problémák kerülnek előtérbe: hosszú távú túlélési stratégiák kigondolása helyett a nadrág tisztán tartása a nagyobb gond.

A betegségpróza Esterházy utáni alakulása leginkább az irónia háttérbe szorulását, esetenként teljes kiiktatását hozta magával. Míg az új realizmus társadalomábrázolásaiiban, még pontosabban szegénységtematikájában (mint például Borbély Szilárd, Barnás Ferenc [korábbi, *A kilencedik* c. munkájára gondolva], Kiss Tibor Noé, Grecsó Krisztián regényeiben, Szvoren Edina novelláiban vagy Juhász Tibor rövidprózájában és sajátos módon lírájában is) az empátia erősödése tapasztalható, addig a betegségpróza mikrorealista leírásai kapcsán inkább a kíméletlenség jut az olvasó eszébe. Mivel általában súlyos, nemritkán halálközeli élmények állnak a művek középpontjában, így az élettani funkciók aprólékos megfigyelésének és ábrázolásának rendkívül fontos szerep jut. Ezek pedig a test nem ritkán expresszionista nyersséggel és brutalitással való megjelenítésével járnak. A torzulások, elváltozások, a fiziológia aprólékos lekövetése akár képes a fizikai fájdalom az olvasóba való átplántálására is: Barnás Ferenc *Életünk végéigjének* elején szinte

elviselhetetlen az elbeszélő nemi szervébe bevezetett eszközzel végrehajtott érkiégetés olvasása. Pedig ebben az esetben nem is a most tárgyaltak értelmében vett betegségregényről van szó.

A betegségben tárgyiasult test, mint a halál helye olvasódik e prózákban — a test az, ahol az identitás a legkézzelfoghatóbban megképződik, azonban amikor az ember ellen fordul a tulajdon teste, akkor pont ez az elemi szintű identitás kezd el lefoszlani róla. A testtel való „küzdelem” az identitás visszaszerzéséért-visszanyeréséért zajlik. A keresetlen ábrázolás a test és lélek harcának toposzára rájátszva a személyiségen belül találja meg, mutatja fel saját ellenségét: az éntudatának foglalatja és az éntudat alapja küzd meg itt az én megőrzéséért. Az ilyen értelemben vett „ellenséggel” szemben kíméletlen az elbeszélés.

A testpoétika radikális útjainak kidolgozását Nádás Péter *Párhuzamos történetek*jéhez szokás kötni (ott nem a betegség helyeként), valamint Borbély Szilárd költészetéhez (betegség ott sincs, viszont az erőszakos testi halál képzete átszővi az utolsó köteteket). A próza és a líra közötti átjárások, amelyek már nem először utalok ebben az írásban, ugyancsak azokat az elmozdulásokat jelzik, melyek a prózafordulat szemléletváltásával hozhatók összefüggésbe — minek következtében az alkotási stratégiák látványosan (és reflektáltan) közelebb kerültek egymáshoz a műnemek határait kitégítve is. Mindez azonban egyáltalán nem jelenti a lirizáltságot pont a testábrázolás esetében! A Danyi-szövegfolyam előképe érezhetően a Nádás-próza, ez különösképp a szöveg megformálásmódján érződik, illetve abban az eltávolítottságban, amely a homodiegetikusság ellenére is látványos. Nádás a *Világító részletek*ben a személytelenítés nagy munkájáról beszél az írásaival kapcsolatban: Danyi úgy személytelenít, hogy formailag a lehető legzártabb személyességet teremt meg.

Másfelől Danyi nehéz mondatai mögött nem csak a Nádás-párhuzam fedezhető fel. Nagyon hasonlóval kísérletezik lírájában kabai lóránt: olyan sajátosan zárt beszélőalakzato(ka)t teremt, aki(k) helyett láthatóan a szorongás szól. A sajátosan depoetizáló kabai-líra próza és vers határán lebegő klausztrófó monológjai ugyan nem tematizálják ennyire közvetlenül, vagy legalábbis nem ilyen formában, a testet, a testi betegséget, azonban a depresszió okozta torzulások gyakran ráíródnak a beszélő(k) testképzeteire is. Az olvasói bevonódásnak ezúttal is jelentékeny szerep jut, hiszen a szorongáslíra felszíne meglehetősen nyers és taszító, olvasási kódjában, egyáltalán olvashatóságában jelentős engedményeket kap az, akinek hasonló emocionális tapasztalatai vannak/voltak. Nehezen feltörhetők e poézis retorikai kódjai is, ami tetten érhető abban a tanácstalanságban, amely az irodalmi nyilvánosság diszkurzív tereiben veszi körül: miközben a szerzőt egyöntetű tisztelet övezi, az újkomoly költészet kihívásaihoz egyelőre félénken nyúl a lírakritika, hisz a távolítás-közelítés fogalmainak értekező nyelve még nincs készen, és a prózával szemben a líra esetében a történet térfelére sem lehet áttolni — érthető módon — a hangsúlyokat. A sebzettség feltárása-megmutatása a lírai tradícióban persze József Attila óta adott, ám az újabb líra kevésbé nyitott-kiszóló jellegű

— ellenkezőleg, mint a Danyi-próza esetében jeleztem: befelé forduló, zárt nyelven szólal.

És ha már a líra vonalára átmerészkedik e tanulmány: fontos megjegyezni, hogy az első, magát programatikusan metamodernnek feltüntető szerzőcsoport lírikusokból áll. A *címtelen föld* c. versantológia 2020-ban jelent meg a Hervay-könyvek sorozatindító darabjaként Kolozsváron, s szerkesztői nem egyszerűen a regionális kánon fiatal nemzedékének együttes jelentkezéseként pozicionálták a kötetet annak bevezető tanulmányában, hanem összekapcsolták a feltételezett szemléletváltással is a szerzőit — a kötet alcíme *fiatal erdélyi metamodern líráról* beszél. Nemkülönben e bevezető tanulmány az egyik első hazai összefoglalása is a metamodern diskurzusoknak, illetve André és Horváth felvetik a versantológia lírai előzményeit egy-két generációval idősebb költők szövegeire mutatva rá. Az antológiában huszonhat költő szerepel — 1982 és 1998 közötti születésűek, azaz nem is feltétlen gondolhatóak el mind nemzedéktársakként. Németh Zoltán mutat rá a könyvről szóló kritikájában, hogy talán túlzottan homogenizál a szerkesztők tekintete, amikor nagyjából mindegyik költőt egy, még olyan tágan értett körben gondolkodnak is el.⁷ Ezen antológia költőinek talán legbiztosabb közös előképe az amerikai vallomásos költészet John Berrymantól Anne Sextonon át Sylvia Plathig elgondolható vonulata. Depoetizáltság, epikai tárgyilagosság, hirtelen kitörő szenvedélyek – különösen jellemző a nők láthatatlan történeteinek megírása a gyűjteményre.

Jelen írás példái a kortárs magyar irodalomban felvillanó új irányzatokból persze csak kisebb szeletet tudnak bemutatni: azt a szeletet, amely az őszinteség nyelvének keresésével tabutörési kísérleteket hajt végre folyton. Az ábrázoláseztétika radikalizálása és a történetek egyre nagyobb kockázatokat vállalása a kortárs realizmus leglátványosabb fejleményei. Új tendenciák, mármár műfajok alakítják át a legújabb prózapoétikát, melyben az ironikus szövegjátékokra épülő posztmodern és az újkomoly antropológiai poszt- vagy metamodern párhuzamossága látható. A lírában felerősödik a személyesség, az intellektuális tárgyiasság horizontjai azonban be tudnak épülni továbbra is ebbe a világba. Mindezek a fejlemények persze még nem feltétlen hallatszanak be az irodalomba — hiszen a posztmodern, amelyről hol leválasztják, hol az alá gondolják el őket, kánonja, sőt, értelmezése sincsen kész. Talán ezt felgyorsítja, hogy lassan múlt időben kell gondolkodnunk róla. Ha ugyan valóban abban kell.

⁷ Németh Zoltán: *A metamodern mint antropológiai posztmodern?* Alföld Online, 2021. 12. 11. <http://alfoldonline.hu/2021/12/a-metamodern-mint-antropológiai-posztmodern/> [2022. 03. 31.]

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

„Tükör által homályosan.” Petőfi családesezménye a fordításokban

Emotív és expresszív stíluseszközök a poétikában

A huszadik századi magyar nyelvtudományban a nyelvi érzelm kifejezéssel elméleti szempontból Fónagy Iván sokoldalúan foglalkozott. A *Nyelvek a nyelvben* című munkájában kifejti, hogy a verbális kifejezésben kétféle kódot használunk. Az egyezményes nyelvi kóddal a kognitív tartalmakat közvetítjük, az archaikus, nyelv előtti, preverbális, a nyelv minden szintjén megmutatózó második, természetes kód az érzelmek, az indulatok kifejezője. Ezek a dolgokhoz és egymáshoz való szubjektív kapcsolatunk kifejezésével egészítik ki az elsődleges üzenetet. Az így teljessé vált üzenet jut el a befogadóhoz (Fónagy 80–90). Az érzelm kifejezés, az expresszivitás és a stílusérték különböző nyelvi kategóriák. Az érzelm kifejezésen a megnyilatkozóknak a közölt tartalomhoz és a befogadó partnerhez fűződő érzelmi viszonyát értjük, expresszivitáson a kommunikatív energia fokozását, a jelölt fogalom vagy tárgy kapcsolatának aktualitása révén, stílusértéken pedig azt a módot, ahogy a nyelvi megformáltság megfelel az adott beszédeselekvési szituációnak. Az érzelm kifejezés azzal függ össze, amit közöl a szerző, az expresszivitás és stílusérték pedig azzal, ahogyan ez a tartalom kifejezésre jut (vö. Péter 44–6).

A huszonegyedik század a kognitív poétika jegyében új nézőpontból fogalmazza meg ugyanezt: a jelentés nem valamilyen mentális nyelvi objektum, hanem olyan interszubjektív aktusként létrejövő entitás, amely egy közös figyelemi jelen résztvevői számára lehetővé teszi, hogy a világról szerzett tapasztalataikat megkonstruálva megosszák egymással. A dinamikus jelentésképzés folyamatába az a szociokulturális tapasztalat is beépül, amely háttérrel biztosít a közös diskurzushoz (Tátrai 2011: 65–6).

Petőfi verseinek nyelvi, stilisztikai vizsgálata könyvtárnyi irodalmat ölel fel. Ám a fordítások érzelm kifejezést is átadó tartalmi rétegeinek megközelítése minden bizonnyal rejt még feltáratlan helyeket. Petőfi dalszerű verseinek egy csoportja a családesezményét rajzolja meg. Ehhez a kérdéshez közelítve fontos, hogy először a stílust, s esetünkben magát a fordítás stilisztikáját állítsuk a figyelem középpontjába. Annál is inkább, mert – ahogy Szathmári István megfogalmazza – a nyelv anyagraktár és egyben lehetőség: a beszéd, a stílus, a szöveg pedig a válogatás alapján létrejövő megvalósulás. A funkcionális stilisztika alapja a szinonimitás. A stílus válogatással és elrendezéssel jön létre. A stílusérték az a gondolati, érzelmi-hangulati, illetve asszociatív tartalom, amely az adott nyelvi-stilisztikai jelenség sajátja, mondhatni többlete. Ez különbözteti meg egy másik szinonimapártól (Szathmári 12–5). Arra keressük a választ, hogy a fordítások ezt a tartalmat a célnyelvi „raktárból” válogatva vissza tudják-e hasonló erővel adni.

A fordítás stilisztikája

A műfordítás kommunikatív, interpretatív jellege a fordításstilisztikát állítja középpontba. A fordítás befogadásesztétikai, hermeneutikai reflexió, hiszen maga a hermeneutika is egyfajta interpretáció, a rejtett jelentések, gondolatok világossá tétele. A fordításban a „hermeneutikai ívnek” kell lerövidülnie a lehetségesig minimalizálva azt a távolságot, amely az eredeti mű kulturális-egzisztenciális szituációja és a célnyelvi interpretáció szituációja között fellelhető. Végül pedig a fordítás olvasói befogadása maga is az interpretáció interpretációja, azaz további másodlagos interpretációs cselekvés (vö. Szigethi 150–2).

A fordítás során két nyelv és két kódrendszer áll szemben egymással. A kód fogalmát Lotman úgy határozza meg, hogy az egy pillanatnyi megegyezés alapján bevezetett struktúra, a nyelv viszont a kód, plusz annak története. Egy „*emlékezet nélküli rendszer*” azonos kódjai biztosítanak a magas fokú azonosságot, ám az ideális megértés modellje még az ember önmagával folytatott dialógusában is használhatatlan. A normális emberi érintkezésben, a nyelv normális működésében benne foglalják a feladó és a befogadó eredendő különbözősége. A megértéshez a két nyelvi tér bizonyos részeinek azonossága, átfedése szükséges, míg a közléshez a különbségek maximalizálása. A fordítás során az eredeti szöveg és a fordító közötti dialógus annál értékesebb, minél több a nem közös részek közti információcsere. Minél nehezebben és minél kevésbé adekvát módon fordítható le az egyik nem közös rész a másik nyelvre, információs és társadalmi szempontból annál értékesebbé válik e paradox érintkezés ténye. Bár a lefordítandó hatások, effektusok információi végtelenek, azt mondhatjuk, hogy az értékes információt éppen a lefordíthatatlan lefordítása hordozza (vö. Lotman 11–2).

A fordítás a leghetetlenebb lehetőség” – ez az oximoron jellemzi a műfordítás Lotman által is körbejárt nyelvi és befogadásesztétikai problematikáját (Szegegy-Maszák 12). Egyik oldalról jól tudjuk – a régi latin „*hajózni kötelező*” mondást parafrázálva –, „*fordítani pedig kötelező*” („*transfere necesse est*”). A nyelvi jelentés viszonyfogalom, lényege a nyelvi kifejezés és a világ objektumai közötti kapcsolatban rejlik (Kiefer 16). A fordítás nyelveken közvetített kulturális kommunikáció. A nyelvi kommunikáció nem egyszerűen valamely tartalomnak a közlése, hanem egyúttal mindig valamilyen interakció, társas tevékenység, egymáshoz való folyamatos viszonyulás, amely egy mentális térben zajlik. Az emberi kommunikáció alapvető tényezője a közös figyelemirányítás. Két ember közül az egyik képes a másik figyelmét egy harmadik dologra irányítani. A fordítás során ebben a figyelemirányításban a szerző és az olvasó között a fordító mediátorszerepet tölt be. A nyelv egyaránt tartalmaz egyetemes és kultúraspecifikus összetevőket. Egy nyelv szemantikai rendszere a nyelvet beszélő közösség kulturális felhalmozásának (kumulációjának) is az eredménye. Két nyelv közötti kommunikáció esetén, amilyen a fordítás is, a

nyelvi rendszereken túl a kultúrák találkozása is mozgásba hozza a nyelv variabilitását. Olyan irodalmi szövegeket kell létrehozni a műfordítónak, amelyek a célnyelvi kánonba, szabályrendszerbe illeszkednek be, függetlenül attól, hogy a forrásnyelvi szövegtől sok szempontból eltérnek (vö. Lőrincz 43). A fordítás a szociokulturális háttérre támaszkodva teljesíti célnyelvi feladatát, amikor az átkódolás során a befogadó olvasó nyelvhasználatát, nyelvi és kulturális potenciálját is irányadónak tekinti (vö. Simigné Fenyő 226).

A rokonságnevek használata, rokonsági terminológia

Petőfi családeshímenének poetikai megnyilvánulásaihoz fűződően vessünk egy pillantást a rokonságnevek használatára a magyar nyelvben. A rokonsági elnevezések együttesét rokonsági terminológiának nevezzük. Az egyes rokonok, rokonsági relációk megnevezésére az ún. rokonsági terminusok szolgálnak, ezeknek több típusát különböztetjük meg, mint pl. a *hivatkozó* vagy a *megszólító* terminust. A feleség apja megnevezésére férje részéről hivatkozó terminusként az *após* kifejezés használatos, megszólítóként pedig az „após” legfeljebb viccesen hangozhat el. Odaforduláskor az „apuka”, „apám” vagy „keresztnev + bácsi” kifejezést használják. Újabban a keresztnev + tegező forma is szokás lett. A hivatkozó rokonsági terminológia osztályozása két nagy csoportot különít el. A *leíró rokonsági terminológiáknál* egy-egy rokonsági kifejezés, terminus egy-egy meghatározott rokonsági viszonyt jelent. A rendszer különválasztja az egyenes ági és az oldalági rokonokat. A legtisztább típusoknál (pl. az észtl nyelvben) csak az egyenes ági rokonokat nevezik meg önálló kifejezéssel, az összes többi rokonsági viszonyt csak körülírva, összetétellel lehet megjelölni. Így külön terminus van az „*apa*” megnevezésére, a „*nagybácsi*”-t pedig „*apám fivére*” kifejezéssel illetik. Ehhez a típushoz tartoznak egyebek között a fejlett kultúrájú népek rokonsági terminológiái, így a magyar rokonsági terminológia is – véli a kutatók egy része (vö. Bodrogi 1961). Az *osztályozó rokonsági terminológiák* az egyenes ági és az oldalági rokonokat együtt csoportosítják, tehát több rokonsági viszonyt jelölnek egyetlen rokonsági terminussal. A magyar rokonsági terminológia túlnyomó többségben a leíró terminológiák csoportjába tartozik, nagyszámú egyenes ági rokonsági viszonyokat jelentő önálló terminológiával rendelkezik. A magyar rokonsági terminológia szigorúan különválasztja a házassági rokonságot (affiniális rokonság), a vérrokonságot (konszangvinikus rokonság) és a műrokonságot. Legfeljebb a megszólításnál tesz kivételt (az *anyós*, *após* terminus csak leíró, de nem megszólító kifejezés, helyette *apa-anya* és változatai használatosabbak). A többi ugor nyelvhez hasonlóan ügyel a karkülönbségek terminológiai jelzésére (*báty*, *öcs*, *néne*, *húg* stb.), amit a többi európai nép legfeljebb körülírással tud kifejezni (pl. német: *mein jüngerer Bruder* = *öcsém*), (vö. Bodrogi 1962, Ortutay 1977).

A Nyelvművelő kézikönyv így irányít el a kérdéskörben: A vérségi (le- és felmenő), oldalági, házassági rokon kapcsolat, illetve fokozatok

megnevezései különösen a régiségben és a népnyelvben meglehetősen nagy változatosságot és ingadozást mutatnak. A köznyelvben azonban kialakult és megállapodott bizonyos idevágó szóhasználat. Megkülönböztetünk

- vérségi rokon kapcsolatokat (apa, anya, testvér)
 - oldalági vérségi rokonságot (nagynéni, nagybácsi)
 - felvett, házassági rokon viszonyokat (sógor)
 - művi rokonság (keresztszülő, koma)
- (vö. Kovalovszky 596–8, Szilágyi 2014, Kósa-Szánthó 2014).

Petőfi családeszménye

Petőfi családeszményét tükröző költészete alkalmat ad, hogy az expresszív és emotív nyelvi elemek vizsgálata kapcsán figyelmünket a huszonéves, szenvedélyektől fűtött fiatal költő és közvetlen hozzátartozóinak viszonyára irányítsuk. A mód, ahogy szüleire, testvérére, majd feleségére, fiára gondol, olyan nyelviileg is rögzült, a stíluselemekből is kiolvasható expresszív érzelemgazdagságot árul el, amely vizsgálódásunk tanúsága szerint a fordításokban nem is tükröződik. Ezt a nézőpontot alapul véve vessünk egy pillantást az egész költői életművet felölelő orosz fordítások tematikusan idesorolható darabjaira!

Petőfi versei közül az alábbiak nyújthatnak példát a családi eszmény felvillantásra:

1842 – *Hazámban*

1844 – *Füstbe ment terv; Egy estém otthon; István öcsémhez; Szüleimhez*

1845 – *Apám mestersége az enyém; A jó öreg kocsmáros*

1847 – *Szeptember végén; Állj meg, feleségem; Feleségem nevenapján*

1848 – *Szeretlek én, szeretlek tégedet...; Minek nevezzelek?*

„Hú gyermekedre, édes szép hazám!” A családeszmény asszociatív kiterjesztése

HAZÁMBAN (1842)	НА РОДИНЕ (1842)
Midőn az ősi háznak küszöbén A búcsu tördelt hangját rebegém; S a jó anyának áldó végszavát A szellők már régen széthordozák. ... Mert ahol enyhe bölcsőm lágy ölén Az anyatejnek mézét ízlelém: Vidám napod mosolyg ismét reám, Hú gyermekedre, édes szép hazám!	В то утро покидал я отчий дом, Слова прощанья лепеча с трудом, И вихрь унес с обрывками речей Благословенье матери моей. ... О, где еще земля так хороша? Здесь мать кормила грудью малыша. И только на родимой стороне

	Смеется, словно сыну, солнце мне. (1:99. Перев. Б. Пастернака)

A *Hazában* című vers távolról közelít a család eszményéhez. A haza fogalmához kapcsolt édesanyai kép a kezdő strófában Petőfinél az imádott, búcsúzaskor áldást adó szavak hangjaival társul. Az orosz fordításban az anya alakját idéző kiemelt sorban a jelzők elmaradnak, a patetikusan emelkedett „**áldó végszavát**” szintagma is egyszerűsödik: „**az anyám áldását**” fordulattá válik. Ugyanígy egyszerűbb lesz az utolsó versszakban a gyermekét tápláló anya képe. A felmagasztosult érzést megjelenítő „**ahol az anyatejnek mézét ízlelém**” fordulat az orosz változatban így hangzik: „**itt az anya mellével táplálta gyermekét.**” Az édesanya iránti rajongás rávetül a hazaszeretet érzelmi telítettségének érzékeltetésére. A hallás, a hanghatás, az ízézés segíti a tartalmi sokszínűséget. Az orosz fordításban ez a telítettség mérsékeltebben jelenik meg.

„Anyánkat, ezt az édes jó anyát”. Az anya iránti szeretet dinamikus képi összetevői

FÜSTBE MENT TERV (1844) Egész uton - hazafelé - Azon gondolkodám: Miként fogom szólítani Rég nem látott anyám? Mit mondok majd először is Kedvest, szépet neki? Midőn, mely bölcsőm ringatá, A kart terjeszti ki. ... S a kis szobába toppanék... Röpült felém anyám... S én csüggttem ajkán... szótlanúl... Mint a gyümölcs a fán.	НЕУДАВШИЙСЯ ЗАМЫСЕЛ (1844) Всю дорогу к дому думал: «Что скажу я маме, Ведь ее, мою родную, Не видал годами? И какое слово дружбы Вымольвлю сначала — Ей, которая мне люльку По ночам качала?» ... Я вошел. Навстречу мама! Не сказав ни слова, Я повис, как плод на ветке Дерева родного. (1:138. Перев. Н. Чуковского)

A *Füstbe ment terv* kontrasztra épülő történetmesélésében az érzelmi kapcsolódás intenzitása közvetett módon ölt testet. A „**rég nem látott anya**” képe az oroszban „**évek óta nem látott mama**” formájában megfelel az

eredetinek. Ehhez képest a „kedvest, szépet neki” halmozása mellett eltöpreng a „barátság szavai” formában az orosz megfeleltetés. A köszöntésre kitért karok mozgalmas képe felidézük az egykor a bölcsőt ringató mozdulatot: „mely bölcsőm ringatá, / A kart terjeszti ki.” Az orosz változat épp a megérkezés pillanatának érzelmi intenzitását hordozó dinamikát mellőzi. A röpködő madár képe elvész. A találkozás pillanatában a „röpköd felém anyám...” mozgalmas metaforáját a fordítás a „szemben velem a mama” statikus állapotkifejezése váltja fel. A vers három záró sorában a gyermeki csók és ölelés némasága a köszöntést gondolati lendülettel tervező szándék kontrasztjaként hordozza a szavakban ki nem fejezhető forró érzelmi telítettség intenzitását: „S én csüggttem ajkán... szóltanúl.../ Mint a gyümölcs a fán.” Az orosz változat mozzanataiban szűkít, mégis némiképp hiányaiban is kompenzálja ezt az érzelemdús képet az „otthoni fa”: „S én csüngtem, mint az otthoni fa ágán a termés.”

Az apa statikus alakja mint az anya dinamikus megjelenítésének ellentéte

EGY ESTÉM OTTHON (1844) Borozgatánk apámmal; Ivott a jó öreg, S a kedvemért ez egyszer - Az isten áldja meg! ... És vége-hossza nem lett Kérdeztetésinek; De nekem e kérdések Olyan jól estenek. Mert mindenik tükör volt, Ahonnan láthatám: Hogy a földön nekem van Legszeretőbb anyám!	ПОБЫВКА У СВОИХ (1844) С отцом мы выпивали, В ударе был отец. Храни его и дале, Как до сих пор, творец! ... Носил следы заботы Предмет ее бесед. Я ей с большой охотой На все давал ответ. И, сидя перед нею, Я видел — нет нежней И любящих сильнее На свете матерей. (1:140. Перев. Б. Пастернака)

Az *Egy estém otthon* családi idillje felvillantja a borozgató apa statikus képének ellentétéként az ezer kérdéssel odaforduló anya fizikailag és szellemileg is dinamikus alakját. Az „**Ivott a jó öreg**” kedvesen elnéző, a jelzőkkel megengedően enyhítő, szeretetteljes leíró mozzanatát az orosz változat direkt állapotjelöléssel „egyenesíti” ki. Szó szerinti fordításban így szól: „**Az apám lendületben volt**”, „**Az apám már jól beiszogatott**” vagy

szlengesebben: „**Az apám már be volt állítva**”, „**Az apám már jól beszívott.**” Az áldáskérés formulája azonban mind a magyar, mind az orosz nyelvben azonos keresztényi liturgikus formulákat követ. Magyarul: „**Az isten áldja meg!**” az oroszban: „**Őrizze meg a teremtő!**” „Ennek a képnek ellentétéként ismét megjelenik a záró sorokban az anya aggódó alakja: „**És vége-hossza nem lett / Kérdeztetésinek.**” Meglepő módon ezt a képet az orosz változat nem egyszerűsíti, hanem szinekdoché alakzatában részleteire bontja: „**Könnyeket és gondokat sorolt a beszéde.**”

Ezt követően „**a földön nekem van / Legszeretőbb anyám!**” zárlatot szintén gazdagabban jeleníti meg az orosz változat: „**Nincs gyöngédebb és szeretőbb (szív) / a világon egy anyáénál**”. Igazolva látjuk Péter Mihály költői képekre vonatkozó megállapítását. A nyelvi kép olyan, mint egy üstökös, amely az alapjelentés magja után a szinonimák, asszociációk csóváját húzza maga után. Így teszi érzékletesség a fogalmi keret lehetséges tartalmát (vö. Péter 52).

A gyámolításra szoruló szülők és a testvér

ISTVÁN ÖCSÉMHEZ (1844) Hát hogymint vagytok otthon, Pistikám? Gondoltok-e ugy néha-néha rám? Mondjátok-e, ha estebéd után Beszélgetéstek meghitt és vidám, Mondjátok-e az est óráinál: Hát a mi Sándorunk most mit csinál? ... Mért nem szeret ugy engem istenem? Hogy volna mód, sorsán enyhítenem. Agg napjait a fáradástul én Mily édes-örömet fölmenteném. Ez fáj nekem csak, nyugodt életemet Most egyedül ez keseríti meg. Tégy érte, amit tenni bír erőd; Légy jó fiú és gyámolítsad őt. Vedd vállaidra félig terheit,	МОЕМУ БРАТУ ИШТВАНУ (1844) Что слышно, брат? Уж, верно, обо мне Давно забыли в вашей стороне. Случалось ли вам, Пиштика, хоть раз Подумать иль промолвить в поздний час, Когда семья судачит вокруг стола: «Как там идут у Шандора дела?» ... И почему меня не любит бог! С какой охотой я б отцу помог, Чтоб ляжку старый перестал тянуть, Чтоб он себе позволил отдохнуть. Я с этой мыслью, Пиштика, подчас Лежу, лежу — и сон бежит от глаз. Теперь ему помощник ты один. Так будь заботлив, как хороший сын.

S meglásd, öcsém, az isten megsegít. S anyánkat, ezt az édes jó anyát, O Pistikám, szeresd, tiszteld, imádd! Mi ő nekünk? azt el nem mondhatom, Mert nincs rá szó,... nincsen rá fogalom; De megmutatná a nagy veszteség: Ha elszólítná tőlünk őt az ég ... [...]	Чем можешь, бремя облегчи ему, И бог тебе поможет самому. Не меньше, брат, любить и уважать Ты должен дорогую нашу мать. Нет слов таких, чтоб выразить сполна, Что значит мать и что для нас она. Как стала б жизнь пуста и тяжела, Когда б судьба от нас ее взяла! [...] (1:155-156. Перев. В Левина)

Az *István öcsémhez* levélformája alkalmat ad a családi idill epikus elbeszélő képekben történő megjelenítésre. A magyarban az érzelemkifejezés egyik formája a hozzánk tartozás kifejezése birtokos személyragokkal történhet: „Pistikám”, „a mi Sándorunk”. Ez a morfológiai stílusesszék az orosz fordításban elmarad. Az apa alakja a terheket hordozó agg családfő képével azonosul. A kép a valóságtól eltérően ugyan túlzó, de annál inkább alkalmas az áradó érzelem kifejezésére. Az agg szülők elesettségén csak az otthon maradt testvér könnyíthet. A távolba szakadt aggódó fiú szeretete a segítő kímélet szándékában kap hangot: „**Agg napjait a fáradástul én / Mily édes-örömet fölmenteném.**” Az orosz fordítás lokálisan adaptálja e helyen a szegénység ábrázolásának metaforikus képét. A nehéz terhek cipelését a régi orosz világból jól ismert hajóvontatók kemény sorsával érzékelteti: „örömmel segítenék apámnak, **hogy ne húzza a rég vonszolt vontatókötelet, / hogy megpihenhessen végre.**” A patetikus emelkedett hangvétel a testvérhez szóló kérdésben folytatódik: „**Légy jó fiú és gyámolítsd őt. / Vedd vállaidra félig terheit, / S meglásd, öcsém, az isten megsegít.**” Az oroszban itt a „teher” helyett ismét a régies „iga” szó emelkedett archaizmusa fejezi ki a patetikus hangvételt: „**Légy gondoskodó, amint jó fiúhoz illik, / amivel lehet, könnyíts az igáján. / És az Isten te magadat is meg fog segíteni.**”

Az anya iránti érzéseket a halmozás és fokozás stilisztikai alakzatai hordozzák az öccsnek szánt intelemben: „**S anyánkat, ezt az édes jó anyát, / O Pistikám, szeresd, tiszteld, imádd!**” A jelzők halmozása és az igei fokozás az oroszban nem jelenik meg: „**Testvérem, nem kevésbé kell szeretned, tisztelned drága anyánkat.**” A halmozás és fokozás záró sorai az édesanya elképzelt hiányával hordozza a távol levő szerető fiú ragaszkodását: „**Mi ő nekünk? azt el nem mondhatom, / Mert nincs rá szó, nincsen rá fogalom;**

/ De megmutatná a nagy veszteség: / Ha elszólná tőlünk őt az ég...” Az orosz fordítás minimalizálja az érzelmi hevület áradásának átadását: „Nincsenek szavak, hogy kifejezzék, mit jelent nekünk az anya. / Mennyire üres és nehéz lenne az életünk, / Ha a sors elvinné őt tőlünk”.

A *Szülőimhez* című vers hasonló módon a gondok elhárításának szerető szándékát fogalmazza meg:

SZÜLŐIMHEZ (1844) Hej édes szülőimék, Gazdagodjam meg csak! Akkor, hiszem istenem, Nem panaszkodnak. Minden teljesülni fog, Amit csak kívánnak; Megelőzőm vágyait Éd'sapám s anyámnak.	МОИМ РОДИТЕЛЯМ (1844) Эх, родители мои, Если б мне богатство! Уж тогда бы не пришлось Вам с нуждой тягаться. Я исполнил бы тогда Все желанья ваши, Вы бы век свой жили так, Что не надо краше. (1:171-173. Перев. М. Исаковского)

Az érzelemkifejezés morfológiai és lexikális eszközei az orosz fordításban itt sem kapnak feladatot. Az „**édes szülőimék**” megszólítás az oroszban csupán „szüleim” marad. A szintén érzelmileg a szóalkotásban és alaktanilag is emotívan jelölt további népies említő formák: „**Megelőzőm vágyait / Éd'sapám s anyámnak**”, az oroszban egyszerűsödik: „**Teljesíteném minden vágyaikat.**”

„Kis Juliskám, feleségem”. A feleség idealizált alakja

A fiatal feleség iránti rajongás ugyanolyan idealizált, mint a szülők imádata. A megszólítások, említő nevek a népnyelvi formák stílushatását tükrözik. Ilyen a *Feleségem névnapjára* kezdősora: „**Kis Juliskám, feleségem / Nevenapja vagyon most!**” Az orosz fordítás kezdőszóként az érzelmileg bensőségesebb, családi „kedves” jelzővel él. Érdekes, hogy magyar fülnek a magyarral összecsengő „**drága**” orosz jelző lenne a közvetlenebb, de nem így van: „**Kedves Juliskának névnapja van ma!**”:

FELESÉGEM NEVENAPJÁN (1847) Kis Juliskám, feleségem Nevenapja vagyon most!	НА ИМЕНИНЫ МОЕЙ ЖЕНЫ (1847) Милой Юлишки сегодня Именины! Где же он,

Adjatok rám ócska mentét, Rókaprémest, zsinorost.	Старый ментик с позументом, Лисьим мехом опушен? (1:587. Перев. Л. Мартынова)

Meglepő, hogy Petőfi gyakran használja a „**feleségem**” megszólítást minden jelző és becéző változat nélkül. Az *Állj meg, feleségem* így kezdődik: „**Állj meg, feleségem, Mondok valamit.**” Az orosz megfeleltetés e helyen becéző, kicsinyítő képzővel látja el a „**feleség**” szót: „**Kis feleségem (feleségecském), figyelj, / Mit akarok mondani:**”

ÁLLJ MEG, FELESÉGEM... (1847) Állj meg, feleségem, Mondok valamit, Játsszuk el a multnak Jelenéseit, Mert illik dologhoz Fogni végre már, Isten drága napját Egyre lopni kár.	ЖЕНУШКА, ПОСЛУШАЙ... (1847) Женушка, послушай, Что хочу сказать: Надо нам с тобою В прошлое сыграть. Слышишь ты? За дело Взяться не пора ль? Время драгоценно, Им бросаться жаль. (1:577. Перев. Л. Мартынова)

A jelzőkkel gazdagított megszólítás máshol érzelm kifejező igei halmazással párosul, mint a *Szeretlek én, szeretlek tégedet...* kezdősoraiban: „**Szeretlek én, szeretlek téged, / Kedves kis angyalom.**” Az orosz meglepő megszólító formákkal fokozza az érzelmi tartalmat: „**Szeretlek én, szeretlek téged / kerubom, kedves angyalom!**”. A zárósor képe a napból meríti az érzelmmel telített megszemélyesítést: „**S a nagyvilág helyett nem néznék / Mást, mint szemeidet!**” Az orosz fordítás tömöríti az immanens összetevőket, amikor így fogalmaz: „**az egész világot odaadnám, / Hogy a világot a te kedves pillantásodban találjam meg.**”

SZERETLEK ÉN, SZERETLEK TÉGED... (1848) Szeretlek én, szeretlek téged, Kedves kis angyalom, Csak az fáj, hogy szerelmemet be Nem bizonyíthatom. (...)	ЛЮБЮ ТЕБЯ, ЛЮБЮ ТЕБЯ!.. (1848) Люблю тебя, люблю тебя, Мой херувим, мой ангел милый! Ни утаить мою любовь, Ни доказать её нет силы. (...)

Ha volnék a világlátó nap: Ott hagynám az eget, S a nagyvilág helyett nem néznék Mást, mint szemeidet!	А если бы я солнцем был, Детящим в голубом просторе, я отдал б весь огромный мир, Чтоб мир найти в любимом взоре. (3:13. Перев. В. Левина)

A *Minek nevezzelek?* című versben az érzelmi szenvedély kiáradása a megszólításként elinduló egyetlen körmondat tobzódó metaforaszövevényyé szélesedik, hogy végül a kezdő kérdés ismétlése zárja a szakaszt. Ez az összetett képi világ arra ösztönzi a fordítót, hogy szabadon szárnyaljon saját gondolata az orosz fordítás adaptációjában:

MINEK NEVEZZELEK? (1848) Minek nevezzelek? Boldogságomnak édesanyja, Egy égberontott képzelet Tündérleánya, Legvakmerőbb reményimet Megszégyenítő ragyogó valóság, Lelkemnek egyedüli De egy világnál többet érő kincse, Édes szép ifju hitvesem, Minek nevezzelek?	КАК МНЕ НАЗВАТЬ ТЕБЯ?... (1848) Как мне назвать тебя, Когда встает во мраке Сиянье звездное твоих прекрасных глаз И мне в глаза плавает оно, как будто Ты, очарованная, смотришь в первый раз?.. Когда лучи от этих звезд вечерних В ручьи любви сливаются И вдруг Мне в душу устремляются, как в море, - Как мне назвать тебя? (3:13-14. Перев. Л. Мартынова)

Az orosz fordítás magyarul így hangzik:

HOGYAN NEVEZZELEK TÉGED?...   Hogyan nevezzelek téged, Mikor a szürkületben Felkél szemeid csodás csillagragyogása És szemeimbe úszik, mintha Te, elbűvölő lény, először néznél rám?.. Mikor ezeknek az esti csillagoknak fénysugarai

A szerelem patakjaivá folynak össze És hirtelen Ezek mind az én szívem tengerébe igyekeznek, - Hogyan nevezzelek téged?

Összegzés

Petőfi családesezménye a kor romantikus stíluskánonjába illeszkedve jelenik meg. A romantika egyik legfőbb stílusjegye a szubjektivizmus, az egyéniség kultusza. Petőfi költészetében jelen van a lírai én belső világának leírása, s megállapítható a kifejezés szakadatlan egyidejűsége a lelki folyamatokkal. A romantika kifejezőmódjára felfokozott pátosz, ünnepélyesség, költői ékesszólás, zeneiség és festőiség jellemző. A pátosz, ünnepélyesség és ékesszólás megjelenik Petőfi családesezményét hordozó verseiben is. Népies stílusa a megszólításokban is nyomon követhető. A családjához való vonzódása, a szülők iránti szeretete és tisztelete egy idealizált családkép leírásaiban öltönek testet. Édesapját idős, gyámolításra szoruló embernek írja le, miközben az apa csak az ötvenes éveiben járt a versek születése idején. Édesanyját, a szolgálólányból, majd mosónőből lett mézáróseged feleségét, a leggondoskodóbb, minden iránt érdeklődő, féltő asszonyként ábrázolja. A nyelvi megjelenítés túlfűtöttsége megegyezik a szubjektív költői én és a korstílus találkozásával. A családesezmény stilisztikai leképeződése a nyelvi stíluselemekben, a szóképekben, igei és névszói metaforákban, valamint főleg a jelzők halmozásában, az igei fokozásban követhető nyomon. A szóképek világa a fordításban különleges helyet foglal el. Az általunk vizsgált orosz fordítások számos költő tollából a Corvina Kiadó gondozásában, Kun Ágnes szerkesztésével jelent meg először 1963-ban, majd a harmadik kötetel kiegészülve 1973-ban is. Ez utóbbit használtuk fel az orosz szövegváltozatok forrásául. Az orosz szövegrészek alatt zárójelben a kötetszám után az oldalszámot is jelöljük. Az orosz Petőfi-fordítások első két kötete interneten is elérhető. Összegzésként a nyelvi eszköztár domináns rétegeről, a szóképekről és azokon keresztül a jelentésképzésről kell szólnunk. Ugyanakkor a fordítók nyelvhasználatának pragmatikai jellemzője is a figyelem középpontjába kerül.

A szóképek behálózzák a verbális, nyelvi világunkat. A nyelvi kép szabálytalansága, különlegessége miatt a meglepetés erejével hat, ugyanakkor az emberi önkifejezés, a fogalmi keret kitöltésének természetes része, hiszen leginkább képekben gondolkodunk. „A legtöbb szó jelentése egy-egy kis üstökös, amely fogalmi magja különféle asszociációk, képzetek olykor csak ködszerű, elmosódott »csóváját« húzza maga után” (Péter 52). Az asszociáció révén keletkezett konnotáció egy adott ponton keletkezik, de aztán szétterjed a szöveg egészére, de aztán azt áthangolva a befogadót másfajta olvasásmódra készíti.

Elemzéseink szempontjából az a fontos, hogy a »csóva« összetételéből kiszűrjük a fordítások lehetséges megoldásait, azt, ami az orosz befogadó számára jelértékű, része a jelentésképző háttérnek. A nyelvi képek befogadása – Kemény Gábor megfogalmazásában – összetett szellemi feldolgozás. Az azonosság és különbözőség felismerésének váltakozó, pulzáló dinamizmusa. E folyamat körforgásszerűen ismétlődik, amíg a kép jelentését, szemantikai tartalmát és érzelmi, jelentésbeli távolabbi asszociációit birtokba nem vesszük. Kemény Gábor a nyelvi kép szemantikájáról és stilisztikájáról szólva hat lépését különíti el (Kemény 54–5):

- a) a szemantikai, jelentésbeli különbözőség, összeférhetlenség (izotópiatörés) észlelése;
- b) az össze nem illő, inkompatibilis elemek kölcsönhatásba lépnek egymással;
- c) a közös jegyek kiemelődnek;
- d) szemantikai kiegyenlítődés lép fel: új kongruencia alakul ki;
- e) ez újra fel is bomlik, amikor a nem azonosság érzete felülkerekedik;
- f) az elkülönülő elemek újból kölcsönhatásba lépnek egymással, amíg a fogalmi keret jelentésekkel fel nem töltődik.

Az orosz fordításokban ezek a szóképi elemek elveszítik üstökösi „csóvájuk” egy részét, vagy teljes egészében átalakulnak, amikor a fordítók a Petőfire jellemző stíuselemek átültetésére vállalkoznak.

A nyelvhasználat dinamikusan változó elemei kapcsán a szemantikai vizsgálat jelentősen hozzájárul a stilisztika értéktelítettség elemzéséhez egyrészt a szóhangulat, vagyis a szó érzelmi konnotációi, másrészt a jelentésváltozás, azaz a szóképek tárgyalása esetén (vö. Szikszainé 32, Kövecses 59–68). A szemantikai paraméterek kijelölése a kognitív nyelvészet lexikára vonatkozó keretszemantikai kutatásaihoz vezet. A lexikális egységek mögött a világra felhalmozott tudásnak, az úgynevezett fogalmi, enciklopédikus alapú ismereteknek kell megjeleníteniük (vö. Andor 2005).

A jelentésképzés kognitív folyamata a nyelvi tevékenységben mint végső produktumban reprezentálódik. Ezt mi magunk „gyártjuk”, vagy másoktól készen kapjuk. A műfordítások is ilyen produktumok, amelyek nem izoláltan, hanem mindig olyan környezetben jönnek létre, amelyekben a legkülönbözőbb asszociációk, az intellektuális és emocionális reakciók, spontán visszaemlékezések jelennek meg. Ezekben a produktumokban a kommunikatív partnereknek és szituációknak intuitív és tudatos minősítése megy végbe. Elválaszthatatlanok attól a közegtől, amelynek szerves részét alkotják, minthogy az emberi tapasztalat megszakíthatatlan mozgásban levő áramlatának részei, s tükrözik azokat az univerzális és egyedi körülményeket, amelyekben létrejöttek (vö. Bańcerowski 26).

A nyelv filológiai és logikai megközelítése mellett a nyelvhasználat pragmatikai elemzése már a huszadik században az érdeklődés középpontjába

került. De egyre nagyobb figyelem kíséri a szociokulturális tényezők nyelvhasználatot befolyásoló jelenlétét is (Tátrai 2011, Tolcsvai Nagy 2013). A pragmatikai szemléletmód azért hasznosítható kiemelt helyen a funkcionális fordításstilisztikai elemzésekben, mert nem a különböző nyelvi egységek azonosításának és meghatározásának feladatára összpontosít, hanem a nyelvi tevékenységhez a szociokulturális és kognitív feltételekből kiindulva közelít. Az aktuális kontextusok viszonyai között, a megnyilatkozás dinamikus jelentésképzését vizsgálja. Fontos szerepet tulajdonít a társadalmi, kulturális változások háttérben levő temporalitásnak. Ezek együttes, sőt egymást kölcsönösen feltételező alkalmazásával közelít a nyelvi jelenségekhez, így a fordításhoz is (Tátrai 2011: 18).

Talán nem is szorul ezek után magyarázatra, miért került a címadásba a Bibliából vett, Pál első korinthusiakhoz írt levelében a 13: 12 versében található idézet: „*Tükör által homályosan*”. Azt sugallják ez esetben e szavak, hogy a valóság és képi mása nem mindig találkozik. A Petőfi-versek nem voltak mentesek a tényeket is megszépítő, szubjektív költői álmok szárnyalásától és a korszellem pátoszától. A fordítások pedig magukon viselték a nyelvi korlátokon kívül a fordítók jelentésképzésének, egyéni nyelvhasználatának és költői tehetségének mindenkor megkerülhetetlen lenyomatát.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Andor József 2005. Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések: Interjú Ronald Langackerrel. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–42.
- Bañcerowski Janus 2008. *A világ nyelvi képe.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bodrogi Tibor 1961. A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. *Műveltség és Hagomány: a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Évkönyve.* 3. köt. 129–48.
- Bodrogi Tibor 1962. *Társadalmak születése.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár +.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Fónagy Iván 1978. Nyelvek a nyelvben. *Általános Nyelvészeti tanulmányok XII.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentélmélet.* Corvina Kiadó, Budapest.
- Kósa-Szánthó Vilma 2014. A rokonságterminológia városiasodásának folyamata. In: *Erdélyi Magyar Adatbank* 147–58. http://www.adatbank.ro/html/alcim_pdf12464.pdf (2014-07-24)
- Kovalovszky Miklós 1985. Rokonságnevek helyes használata. In: Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv II.* Budapest: Akadémiai Kiadó, Budapest. 596–8.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.* Typotex, Budapest.

- Lotman, Ju. M. 2001. *Kultúra és robbanás*. Pannonica Kiadó, Budapest.
- Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Líceum Kiadó, Eger.
- Ortutay Gyula (főszerk.) 1977. *Magyar Néprajzi Lexikon*. 1977–1982. Akadémiai Kiadó, Budapest.
<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/index.html>
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Simigné Fenyő Sarolta 2003. *Bevezetés az alkalmazott nyelvészetbe*. ME BTK, Miskolc.
- Szathmári István 2011. *Hogyan elemezzünk verset?* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály 2003. *A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szigethi András 2017. *A szellem anyajegyei – Lermontovtól Ulickájáig. Родинки души – от Лермонтова до Улицкой*. Protea Kulturális Egyesület, Budapest.
- Sziksainé Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális és kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2018. Az aposztrofikus fikció és a közös figyelem működése a dalszövegekben – társas kognitív megközelítés. In. Domonkosi Ágnes–Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció*. Líceum Kiadó, Eger. 65–79.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.

SZÉPIRODALMI FORRÁSOK:

- Petőfi Sándor összes költeményei* <https://mek.oszk.hu/01000/01006/01006.pdf>
- Шандор Петёфи 1973. *Собрание сочинений в трех томах. 1-3*. Budapest: Изд. «Корвина»
https://imwerden.de/pdf/petefi_sobranie_v_3_tomakh_tom1_1963.pdf

KARÁDI ZSOLT

„Szabadító, szent égiháború” A viharmotívum Áprily Lajos költészetében

*Elállt a fergeteg. Fán és virágon
a szélben millió kis csöpp remeg.
Füstölve fekszik lenn a völgy. Ilyenkor
születnek itt a záporfellegek.
(Áprily Lajos)*

Áprily Lajos lírája a magyar irodalom vitathatatlan értéke. Megszenvedett erdélyisége, a Nyugat impresszionisztikus hatásait is asszimiláló hangja, az ember dallamát megéneklő munkássága, a verszenét a lehető legmesszebbmenőkig kiaknázó, hajlékony költői nyelve, gazdag műfordítói oeuvre-je helyét a huszadik század jelentős költőinek sorában jelöli ki. Munkásságát kiegyensúlyozott értékszemlélete, hagyomány és modernség kereszttűjén álló formakultusza, az antikvitás és a természet ihletét egyaránt felhasználó szemléletmódja, protestáns etikája irodalmunk legvonzóbb életműveinek egyikévé teszi.

Jelen dolgozat a „kor falára” verset író költő egyik keveset méltatott motívumát, a *vihart* értelmezi. A motívum a lírai oeuvre-ben végig megtapasztalható, azonban megfigyelhető, hogy jelenléte az évek számával párhuzamosan gyarapszik. Azaz a költő minél idősebb, köteteiben a *vihar* annál gyakrabban tűnik elő...

I.

Áprily Lajos méltatói korán észrevették, hogy műveiben a lírai én gyakran a természetbe rejtőzve szólal meg. Kuncz Aladár már 1926-ban azt írta: „Ez a természeti képekben való teljes fölolvadása, a természet örökkévalóságához való schopenhaueri menekülése az egyetlen életigenlés benne, különben minden tisztán emberi dologban szkeptikus, kételkedő és könnyen lemondó.”¹ A költő és a természet viszonyát számos tanulmány elemezte már. Most a gazdag recepcióból csak Vita Zsigmond és Nemes Nagy Ágnes gondolatait idézzük.

Vita Zsigmond monográfiájában rámutatott arra, hogy Áprily „személyes érzéseit is csak a természetén átszűrve érzékelteti.”² Nemes Nagy Ágnes

¹ Kuncz Aladár: *Áprily Lajos* = K. A.: *Erdély az én hazám: Válogatott tanulmányok és cikkek*. S. a. r. és utószó: Pomogáts Béla, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2013. 191. Áprily pszichológiai jellemzésével kapcsolatban lásd: Yoo Jin-II – Yi Jin-Min: *Áprily Lajos költészete: A halál motívumai*. Budapest, Littera Nova, 2005. 10–5.

² Vita Zsigmond: *Áprily Lajos*. Bukarest, Kriterion, 1972. 198.; 205–207. Vö.: Csépi Ibolya: *Áprily Lajos*. Budapest, Ráday Kollégium, 1987. 78.; 190–6. Antal Attila: *Világalkotó elemek Áprily Lajos költészetében*, Kolozsvár, Kriterion, 2003. 225–7.

többször írt róla, hiszen a költő egykor annak a Baár-Madasnak volt az igazgatója, amelyben ő diákoskodott.³ Nemes Nagy tézisondata az, hogy Áprily mondandóját a természet kódjában közli.⁴ E tétel bizonyítására távlatos esszéikben méri fel a „melankolikus vadász” lírai megoldásait.⁵

Dolgozatunk közelebbi témája a *vihar* életműbeli megjelenése. Nemes Nagy Ágnes főntebb említett, a költő motívumvilágát felmérő esszéjében rámutat arra, hogy a természet nyelve Áprilynál „teljes, gazdag, artikulált világot hordozó.”⁶ Ebben a gazdagságban jelentős helyet kap Nagyenyed és a Dunkanyar, Parajd és Szentgyörgypuszta, Kolozsvár és Visegrád. Táj és történelem, hősök és állatok, kultikussá növesztett példaemberek (Szenci Molnár Albert, Kőrösi Csoma Sándor, Aletta von der Maet, Kálvin János, Görgey Artúr, Beethoven, Bessenyei György, Albert Schweitzer, Knud Rasmussen, Krisztus és Annácska, a korán elhunyt unoka) arca sejlik fel a hegyek, az erdők, a patakok, az állatok és a növényvilág mérhetetlen gazdagságának olykor mámoros, olykor szorongó leírásai mögött. És persze a természeti jelenségek, a hajnalok, az alkonyatok, az évszakváltások, a növények és az állatvilág megannyi jelenségének esztétikumba transzponálása túlmutat önmagán, amennyiben a lírai *én* örömeinek, bánatának: egyáltalán világhézagolásának hol erőteljesebb, hol plasztikusabb kifejezője lesz. Áprily Lajos költészete az ön- és világartikulációjának terjedelmes szövegkorpuszát kínálja, amelyben az antik és modern kulturális vonatkozások sokszínű motívumhálóba szerveződnek.

A zene motívumának nyomait nála kutatva Széles Klára kiemelte: „...az egyes elem – lírában akár a szó, a motívum – soha nem áll önmagában, s nem jelenti pusztán önmagát, hanem magába rejti előzményeit és anticipálja az elkövetkezőt. Önmaga előtti és önmagán túli egészet közvetít. Mindig egyszeri és mégis, egyszeriségében összefüggésrendszert, törvényt hordozó, a történelmiség élő mikronja, molekulája.”⁷ Így van ez Áprily Lajos

³ Nemes Nagy Ágnes: *Az első költő (Áprilyról)* = N. N. Á.: *64 hattyú*, Budapest, Magvető, 1975. 143–51.; Uő.: *Apa és fiú (Áprily és Jékely)* = Uő.: *Látkép gesztenyefával*. Budapest, Magvető, 1987. 268–73.; Uő.: *Emlékezés Áprily Lajosra*, Confessio, 1980. 4. (Újraközölve: Uő.: *Élők mértana: Prózai írások I.* Szerk., utószó Honti Mária, Budapest, Osiris, 2004. 615–22.); Uő.: *Áprily és a természet*, Jelenkor, 1988. 4. 343–6. (Újraközölve: Uő.: *Élők mértana: Prózai írások I.*, 636–42.) Vö.: Pataky Adrienn: *Nemes Nagy Ágnes Áprily-képe*, Vigilia, 2019/9. 686–93.

⁴ Áprily Lajos „[m]iről beszél hát voltaképpen? Ha jobban odanézőnk, láthatjuk, hogy sok mindenről, csak egy bizonyos kódban beszél. Ez a kód a természet. Életét, világát, fátumát mintegy a természet képein át közli, ez a beszédanyaga.” Nemes Nagy Ágnes: *Apa és fiú*, i. m. 269. Vö.: „Szögezzük le még egyszer alaptételünket, amely szerint Áprily költészetében a természetnek kivételes szerepe van, amely szerint döntő emocionális tartalmait – legfőként és költőileg legfelső szintjén – a natúra kódjában közli...” Nemes Nagy Ágnes: *Áprily és a természet*, i. m. 355.

⁵ Áprily Lajos melankóliájával összefüggésében izgalmas lehetőségre hívja fel a figyelmet Antal Attila könyve, midőn Földényi F. László 1984-ben kiadott *Melankólia* című munkájának tanulságait véli felfedezni a költővel kapcsolatban. Antal Attila, i. m. 291.

⁶ Nemes Nagy Ágnes: *Áprily és a természet*, i. m. 344.

⁷ Széles Klára: *Az Áprily-költészet motívumai*. Literatura, 1988/3–4. 514. (Újraközölve: Sz. K.: *Hálás utókor? Felsőmagyarország, Miskolc, 2000, 46.*)

költészetében, a dolgozatunk témájának választott vihartívum esetében is. Itt nem pusztán az elemek tajtékzó küzdelmében gyönyörködő lírikus szólal meg: a leírásokban az alkotói személyiség mélyrétegéből származó vágyak és elfojtások kapnak formai keretet. Ahogy Széles Klára írja: „Egyetlen konkrét költői motívum – minél jelentősebb líráról van szó, annál inkább –, nem csupán kiragadott részlet, hanem utalás is az életmű egészére (adott esetünkben: az életútra, eszmékre, hitvallásra stb.), de a költészet sajátos létrejöttére, »szövésmódjára«, belső öntörvényére. Éppen az ismétелhetetlen – itt a csak Áprilyra jellemző – vonások egyféle esszenciája, de ugyanakkor, s feltehetően éppen ezért általában a költészetre, a művészetre, sőt az emberre vonatkozóan is messzemenő következtetéseket sugall. A visszatérő motívum voltaképpen pszichológiai eredetű: a költő lelki hajlama nyilatkozik meg benne, de ugyanakkor rávilágít arra is, hogy ez a személyes hajlam miként válik egyetemes érték foglalatává: az élő szerkezet testesül meg benne, a kompozíció, amely természetben, művészetben egyaránt a megmaradás, sőt továbbnövekedés titkát őrzi, a harmónia megteremtésének és továbbadásának lehetőségét.”⁸

II.

Antal Attila monográfiájában szól Áprily Lajos természetélményéről: részletesen beszél az idősödő alkotó Szentgyörgypusztán keletkezett költészetéről. Kiemeli, hogy Áprily pályájának „egyetlen szakaszában sem született ennyi tavasz-vers, a sötétség képzetével szemben sohasem kapott annyiszor funkciót a fény, mint ekkor, s a halállal sem alakított-küzdött ki a versek hőse korábban oly »rendezett« viszonyt, mint e kései műegyüttesben.”⁹ Kétségtelen, hogy az *Ábel füstje* (1957), a *Jelentés a völgyből* (1965), és az *Akarsz-e fényt?* (1969) című kötetekben megnő a természeti vonatkozású-ihletettséggű versek száma.

Ilyen az Áprily-költészetben a *vihar*. Jellemző az, ahogyan benne a motívum erőre kap. Ha a lírai termés keletkezésének külső kereteit vesszük alapul, akkor úgy tűnik, aligha magyarázható a motívum viszonylag gyakori szerepeltetése. A kaotikus, bomlott világ elől a visegrádi völgyben menedéket kereső (és találó), az iskolaigazgatásba belefáradt, a háborús hátszágban családja és az emberiség sorsáért aggódó, előbb vejét, majd unokáját, később feleségét is elvesztő, lassan aggastyán korbá lépő, a szentgyörgypusztai magányban Schillert, Puskit, Turgenyevet fordító, az „áruló-soron” a múlttal, erdélyisége lelkifurdalásával küzdő, az antik görög-római kultúrhagyományban mintákat kereső lírikus a völgy évente elhervadó, majd megmegújuló varázsába önmagát, önnön lelki vívódásait transzponálta. Azaz a Visegrád alatti erdőben nyugtot lelhetett volna a külső világgal szemben. S hogy ez mégsem sikerült neki, az a lelki alkat függvénye. Az intenzív belső

⁸ Uo.

⁹ Antal Attila: *Világalkotó elemek*, i. m. 222. Vö.: Uo. 225.

életet élő költő a megnyugvást kínáló környezetben azokat a természeti elemeket-látványokat veszi észre, amelyek a benne pulzáló érzelmi-indulati-hangulati hullámzásokat közvetítik. „Ott van például a vihartívum, amely oly sokszor, oly sokféleképpen van jelen Áprily csendeket hordozó, lecsitított költészetében. Lehet a vihar tragikus, tüzes, ördögi, lehet hideg, havas, májusiasan édes, lehet feloldó, feltámasztó, lehet maga a katarzis. Leggyakrabban ez utóbbi. S ezen kívül ezer másféle, amit megnevezni nem tudunk. A viharképzet polivalenciája: úgy hiszem, ennek a gondolatnak a kötelén elég mélyre ereszkedhetnénk le a költő emócióvilágába, sőt a megcsinálásmód, a vers létrehozásának alkotás-pszichológiai kérdései közé.”¹⁰

III.

Áprily Lajos munkásságában a vihar már a fiatalkori versek ciklusában, *A régi forrásban (Vihar után, II., Ave Galbina!)* feltűnik, majd az *Esti párbeszéd* kötetben jelenik meg újra. Az *Éjjeli zene, I.*-ben a fergeteg azonban még a „tavaszi záporok zenéje”-ként ábrázolódik. Az éjszakai leírás családi idillbe torkollik:

Most halkul, turbékolva lágyan:
burukkoló galamb-torok.
A kisfiúnk felül az ágyon
és elbűvölve mosolyog.

A völgybe vissza című költemény a kibontott hajú szélfutár monológja, amely a Zivatar üzenete. Benne a csúcsok felé száguldó, végtelent birtokló vak vihar a völgybe taszítja a „kandi csöcseléket”. A hét strófa az ádáz zivatar elől menekülő félelmét megvalló lírai én szavaival fejeződik be: „Fent a vak vihar / mennyköveket szórt ballistáival.” (A záró szó, a *ballista* a római köztársaság, illetve korai császárság korában a különböző kétkarú kőhajító gépek jelölésére szolgáló kifejezés¹¹: használata a menedéket keresők időtlen rettegését és kiszolgáltatottságát fejezi ki. Ebben a versben (is) megmutatkozik a *fent-lent* egész életművet átható archetipikus dichotómiája, miként szintén jelen van a *Vihar után, I.*-ben.) Ezekben a művekben a zengzetes égiháború pusztító erejű:

Jaj, a vihar, hideg vihar,
barbár szelek vad őszi sodra.
Jaj, a szilaj zápor-roham
özönnel zúg a terrasodra.
(*Jaj, a vihar*)

¹⁰ Nemes Nagy Ágnes: *Áprily és a természet*, i. m. 344–5.

¹¹https://romaikor.hu/kislexikon/kislexikon_romai_harcaszat/cikk/ballista (Letöltés: 2022. 10. 10.)

A műben az ítéletidő rombolása nem természeti csapás, hanem kifejezője az alkotó lelkifurdalással terhes életérzésének:

Jaj, az utam, ázott utam,
vörös fák szegik haloványan.
Jaj, az erdélyi tölgyesek
vörös haddal jönnek utánam.

Az *Ismét viharban* 1929-ben Kolozsvárott keletkezett, s először (még ebben az évben) az Enyedi Újságban¹² megjelent mű, amely kötetben majd csak az *Akarsz-e fényt?* lapjain látott napvilágot: a repatriáló költő számvetése. Benne a hegyoromra felért lírai én monológja bontakozik ki. A vallomást a „szent Petőfi-ízű szó” tarja feszültségben: a „villámos tetőn” a szabadság mámore járja át „a búcsúzó, szilaj romantikust”. A csattanóra zárt vers, amely magába sűríti az Áprily-líra olyan ismert motívumait, mint a *hegy, völgy, vihar, villám, tető, köd, zene*, az Erdélyből eltávozni készülő alkotó epilógusa. Az önmagát az elemekkel dacoló *bujdosó*ként aposztrofáló versalany a viharleírásban eredeti látomást közvetít:

Most is vihar jön. Ködben áll a lábam,
suhognak lenn a vén fenyő-sorok.
Hallom, heregnek Isten pitvarában
a lázadó felhő-komondorok.

Az *Ábel füstjében* kiadott *Viharfelhők* is még abba a vershalmazba tartozik, amelyben a természeti jelenség bizonyos konnotációkkal gazdagodik. A műbeli én az időszembesítésben (*mint most – mint akkor – mint akkor majd*) két halál körülményeit idézi meg. A jelen díszlete a „vihart jelentő bíborral szegett”, *napküllős* égalj: ez indítja el az emlékezést. Ez idézi fel a halott apa útra indulásának hasonló látványát, hogy az később a beszélő majdani halálát vetítse előre. A poentírozott ötödik strófa a thébai mondakör királyának említésével a verset mitikus dimenziókba emeli: a gesztus a szövegből nem, csak az életmű egészéből magyarázható:

S mint akkor, sűrű fellegek zajából
majd messzehívó, titkos szó kiált:
égzengéssel küld békeszót az Isten,
s vár – mint apámat s Oedipus királyt.

A nagyenyedi Bethlen Kollégiumban egykor görögpoétát¹³ is tanító Áprily *Zivatar* című négysorosának víziójában Homérosz eposza idéződik meg:

¹² Lásd Vita Zsigmond: i. m. 309.

¹³ Vita Zsigmond: i. m. 49,

Mennydörgésükben harcokcsik robogtak,
komorsággal vonultak, mint a gyász,
szélzúgásukban rab szüzek zokogtak,
te zúgtál át az égen, Iliász?

A kétstrófás *Tavaszi viharok* magyarázatot ad arra, mi vonzza a költőt a korai zivatarokhoz. A korosodó lírikus e természeti csodában önnön fiatalságának lendületét éli újra. A nyolcadik sor indító choriambusának metrikai támogatásával erősödik fel a múltba pillantó *én* érzelmi dinamikája:

Lelkem meglebben nyughatatlanul,
ha zúg a zápornél a sűrű fákon,
s a villámban piros fényben kigyúl
s visszalobog kiégett ifjúságom.¹⁴

A *Jelentés a völgyből* második ciklusa, az *Évszakok zenéje* számos vihartémájú költeményt tartalmaz. Többségük négysoros¹⁵, de vannak testesebb művek is (*Júniusi éjszakák, Növekedés, Csendesülő vihar*). Itt kapott helyett Áprily ritkán használt versformájú alkotása, a disztichonokban íródott *Éjjeli zene, II*.

A *vihar* az *Ábel füstje* lapjaitól kezdve – immár többnyire megváltozott szerepben – gyakran tűnik fel. E folyamatot pontosan érzékeli Antal Attila, amikor arról ír, hogy az életmű időskori költeményeinek „némelyikére az áttételesség, a látomásosság jellemző, a természeti tárgyú művek összességét számba véve tűnik fel leginkább az olvasónak, hogy Áprily költészete a közvetlen önkifejezés felé haladt ezekben az években. A természet immár nem a társadalmi problémák, drámai összecsapások ábrázolásának eszköze. Maguk az élmények is apróbb, hétköznapi jelenségekhez kötődnek, nő a realiztikusabb szemléletre utaló elemek száma, a versek többségének érzelmi végpontjai is közelebb kerülnek, s mindezt mintha valami időskori bölcsesség rendezné így el.”¹⁶

A *Júniusi éjszakák* expresszív zivatarleírását a nyolcadik sor Beethoven-utalása még hatásosabbá teszi:

¹⁴ (E mű párverse az *Áprilisi mennydörgés*; itt is a múltidézés része a zivatarkép: „Hogy tudatok lelkemben zengeni / ó, ifjúságom mennydörgései.”)

¹⁵ Áprily jellegzetes formája a Francis Jammes-tól tanult, s már korábban is használt négysoros vers. Jammes quatrains-jei tömörségükkel jelentős hatást gyakoroltak rá. „Régebben is írtam – vallotta meg a költő – a világháború rémségeinek idején, mikor azt éreztem, hogy összeszorul a torkom, s nagyobb versre nem telik a lélegzetemből. Kiderült, hogy erősebb lelki tartalmat is elbír, s ki tud fejezni ez a miniatűrként ható forma [...] rövidségében is igényes forma. Nem tűri a laza rímet, a henyé szót, de alkalmas arra, hogy megmentsen egy-egy fellüktető érzést, megmozduló gondolatot, természeti megfigyelést az elkallódástól.” Áprily Lajos: *Négysorosok* = Á. L.: *Álom egy könyvtárról*. Összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Ugrin Aranka. Budapest, Szépirodalmi, 1981. 32.

¹⁶ Antal Attila, i. m. 227–8.

Ilyen kirobbanó fortissimót
a nagy Süket sem vert ki zongoráján.

A vihar tombolása és a befejezés elnémulása a verset a *fortissimótól* a *pianissimóig* juttatva az én halálérzetét vetíti előre:

Ó, lesznek még vihartermő nyarak,
fölöttem villámok vágnak keresztül,
zengő mennydörgések szólítanak,
s elcsöndesült szívem egyet se rezdül.

A haláltéma, amely Áprilyt végigkísérte, az „öregség árnyékában” olykor újult erővel jelentkezik: ez sejlik föl az édesanyjára emlékező *Égzengés, II.*-ben, s a *Csendesülő vihar* strófáiban is.

Sajátos csoportot képeznek a kötetben az *önmegszólító* művek (*Telehold, Vihar előtt, Növekedés*). Ez utóbbi a nyári hőségben eltespedt versalany viharváró, s annak megérkezésekor a fergeteg látványába belefeledkező, a költői képzeletben hatalmasra növesztve, a mindenség *zenéjének* akkordjai között felmagasodó alakként mutatkozik meg:

Vihar! Tüzet lobbantanak
a hegy homályba fült tetői.
Lomb-zúgató zápor szakad
s elkezdesz benne nőni, nőni.

A nagy zenében összecsap
zápor s patakvíz áradása,
rapzódódiáit hallgatod
s ujjongva nősz meg óriásra.

Szárnyad ha volna, szállanál
a zengő, száguldó csapatban.
Fejed már felhő-rojtig ér,
hajadból villámszikra pattan.¹⁷

Az *Évszakok zenéje* ciklus egyedi darabja a disztichonokban megszólaló *Éjjeli zene, II.* Az antik időmértékes vers a kötött formákban dolgozó Áprily pályáján rendkívül ritka. (Az életműben mindössze a *Visegrádi vadászat*, a

¹⁷ A verssel kapcsolatban írta Vita Zsigmond: „Jellemző és újszerű magatartás ez. A látomás középpontjában most maga az ember, a csillagokig felnövő költő áll. Nem menekül a hegyek közé a csendbe, hanem kiszakítva magát a reális valóságból, a súlytalanság állapotának könnyűségével olvad bele a természetbe, a végtelenségbe (...) Minden eddigi látomásnál nagyobb csoda a neurózistól, lelki válságtól kínzott modern embernek ez a teljes felszabadultsága...” Vita Zsigmond, i. m. 217.

Sárréti zongoraszó, a *Séta Debrecenben* és a *Párversek* című költemények íródtak disztichonban.¹⁸ Az *Éjjeli zene*, II. annak a versfolyamatnak a darabja, amellyel kapcsolatban Vita Zsigmond azt mondja: „[a]z életet megtermékenyítő zápor és zivatar Áprily költeményeiben több ízben mint megifjító erő jelenik meg. Szépségét erős, zengő hangokkal és a stílus expresszivitásával érzékelteti.”¹⁹

Az ünnepélyességet hordozó tíz disztichonból nyolc egy nyári éjszakán Szentgyörgypusztá fölött háborgó zivatar aprólékosan kimunkált, látomásos képsoraiból építkezik, hogy a végén a látványt a beszélő önmagára vonatkoztassa. A mű voltaképpen múlt idejű esemény felidézése: a kezdés („Nagyszerű volt ez az éji vihar”) elragadtatott érzelmi állapotra utal. A felütést követően mozgalmas igék (*küldte, lerohant, csattogtatta, vert fel, lángol, magasít, fulladozott, kurjongattak, ujjongtak, vedelte*), valamint hangfestő-hangulatteremtő melléknevek és melléknévi igenevek (*szilaj, tüzes, hörgő, riadó, lobogó, szikkasztó*) teszik szemléletessé a leírást. Áprily a modern költészetben ritkábban használt megszemélyesítésekkel („Fulladozott a csatorna a bő zápor rohamától”; „Kurjongattak a fák, ujjongtak a bokrok, a rétek”; „szívta, vedelte a föld a vizet”) dinamizálja a szöveget; a tizenhatodik sorban hosszabb hasonlattal zárja a záport mohón szomjúhozó földről szótt képsort. Az élénk „cselekmény” megelevenítésében jelentős szerepet játszik a szöveg hangjainak csoportosítása: az alliterációk és hanghalmozások a verszene intenzív hatásainak megteremtésére gazdag lehetőségeket biztosítanak:

Nagyszerű volt ez az éji vihar. Hörgő morajával
küldte előre szilaj, húst-lehelő követét.
Majd a hegyek koszorújából lerohant a Dunáig
s csattogtatta tüzes mennyei ostorait.
Alvó kis fafukat vert fel riadó robajával,
ablakon át láttam: lángol a szénakazal,
ott a sötétség félkarját beragyogja világa,
rémképpé magasít egy lobogó jegenyét.
Ám a vad égzengést zúgás váltotta: özönvíz,
s a kialudt tűznek egy ura lett: a sötét.
Fulladozott a csatorna a bő zápor rohamától,
India fellege ont ily zuhogással esőt.
Kurjongattak a fák, ujjongtak a bokrok, a rétek

¹⁸ „A XX. század közepének magyar disztichonköltészetében – állítja Szuromi Lajos – kitüntetett hely illeti meg Áprily Lajos varázslatos disztichonait. A bukolikus, életképszerű, táj- és hangulatfestő versek lírai zsongása a ritmikai dinamizmusban is kifejeződik, a zeneiség áthatja az antik formát, nemegyszer közvetlen utalással már a tematikus címekben is (*Éjjeli zene, Sárréti zongoraszó*.)” Szuromi Lajos: *A magyar hexameter és a magyar disztichon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 329.

¹⁹ Vita Zsigmond: i. m. 218.

szikkasztó heteink gyilkos aszálya után,
szívta, védte a föld a vizet, mint szeszt az a korhely,
akinek ínye soká várta a drága italt.
Éreztem: ha fa volnék *most* magas erdei ormon,
élvezném, hogy a víz hogy fut alá tövemig,
s harsognám a cikázó fényben a záporosóbe:
Fürdöss meg, gyönyörű, éjjeli, dús zivatar!

A forma alkalmat ad a költőnek arra, hogy a daktiluszok-spondeuszok rendjének mérsékelt variálásával és a verszene sokszínű lehetőségeinek megteremtésével környezete hétköznapi eseményét, az éjszakai vihart az időtlenség szférájába emelje. Az önmagát *faként* tárgyiasító szemlélet Petőfitől (*Fa leszek, ha..., Egy gondolat bánt engemet...*), Szendrey Júliától (*Fa vagyok, leveles...*) Babits Mihályig (*Én is fa vagyok*), vagy Tompa Lászlóig (*Magányos fenyő*) ível; Áprily a *Fa vagyok*, a *Társtalanul*, a *Nyírfá voltam* és a *Védekezés* című versében élt az önazonosítás eme eszközével. Az *Éjjeli zene, II.* és a *Védekezés* között lényeges szemléleti különbség van: míg a disztichonos műben az égiháború „gyönyörű, éjjeli dús zivatar”, a benne történő megmártózás az életvagy apoteózisa, addig a *Védekezés*ben a vihar fenyegető, s magában hordja a pusztulás eshetőségét:

Próbálgatom, tanulgom,
hogya ne szeresselek nagyon.

Félelmesek a viharok,
s én romló törzsű fa vagyok.

S minden nagy érzés új gyökér,
mely földbe köt, ha mélyet ér.

Magam hullásra készitem,
gyökereimet gyengitem:

Ha a viharban dőlni kell,
fogódzás nélkül dőljek el.

IV.

Áprily Lajos lírájában a *vihar* jelentésképző elem. Az életművön végighúzódnak a különböző korszakokban más-más jelentéssel telítődik. Az Oidipusz-mítoszt eleven hatásúként megélt költő a *Viharfelhőt* a

sorsmotívummal²⁰ gazdagítja, a *Felhők alatt*-ban „nagy, sötét Végzet-felhőt” emleget. A *Nem lehet* „gyermeket, árva asszonyt, unokát” féltő beszélője a fergetegben szétszóródókat: gyermekeit – vadmadárként – „viharfogó” fekete szárnyakkal védelmezte volna, ám be kell látnia ennek lehetetlenségét. Az 1943-as keltezésű quatrain, *A nap krónikájából* harmadik sorában a kulcsszó a második világháborút jelenti:

S ha künn a vad világban elnémul a vihar,
felmegyek Finnországba Anikki Norrival.

A szentgyörgypusztai elvonultságban, a völgyben a természeti erők fennkölt és olykor vad küzdelmei – a funkcionális enjambement s a hanghalmozások esztétikumképző erejét is mozgósítva – a *Vihar előtt*ben késő romantikus megszólalásra készítetik:

Most menj magas kis tornácodra. Fenn
a földi harcnál van különb tusa.
Villám villamba vágta fényesen
s zendül a felhők hősi kórusa.²¹

Vita Zsigmonddal és Antal Attilával egyet értve mondhatjuk, hogy az idős költő műhelyében a *vihar* konnotativitását kamatoztató opuszok mellett születnek olyanok is, amelyekben a felhőszakadás, a mennydörgés, a villámlás önmagáért való szépségében és nagyszerűségében mutatkozik meg (*Szélvihar*, *Akácerdő*, *viharban*, *Éjjeli zene*, II.) Mégis, úgy tűnik, a zivatar leggyakrabban többletjelentéssel rendelkezik, miként az *Égzengés*, I.-ben. Itt a quatrain utolsó sora olyan értelmezést is lehetővé tesz, amely szerint – s ez Áprily motívumkezelésére e verstől függetlenül is igaz lehet – a vihar nem pusztító, hanem magával ragadó, lélekemelő, a küzdelemben is életigenlő erő:

Hallgass el, ágyú. Csak ti zengjetek,
ti komoruló, megbántott egek.
Ó, milyen más vagy, villám-ostorú,
szabadító, szent égiháború!

Az önnön veszendőségével oly sokszor szembe néző Áprily négy évvel halála előtt az *Elkésett villám* című versben önbiztatásként használja a motívumot. Nem véletlen talán, hogy egyetlen hexameteres költeményében, az

²⁰ Az unokáját elsirató *Annának hívták* ciklus 19. darabjában ez áll: „Jaj, villámot a rétre ki vetett? / Viharok sorsos mélyéig ki lát? / Ki küldte rá a zord lehelletet, / mely úgy elfújta, mint egy bóbítát?”

²¹ A *Feloldás* is magasztos zárlattal rendelkezik: „Nyomorult volt a lelkem és beteg, / nyomás kínozza s kórságos zavar. / De te megjöttél, edző fergeteg, / te zápor-oldó hősi zivatar.”

Odysseus végső kalandra indul-ban az akháj hős – aki valamelyest őrá hasonlít – „ott pusztult a vad, árboc-roppantó zivatarban”.

Az *Elkésett villám* önmegszólításában az odüsszeuszi kalandvágy és a véggel sztoikus módon barátkozó lírai én szólal meg:

Őszi napon – villámsugár.
Dörgése végigzeng az égen.
Tán búcsút villantott a nyár
ebben a késő, ritka fényben?

Utána záporszél ered,
a hullt lombot vadul kavarja.
Emeld fel megfáradt fejed,
s indulj az utolsó viharba.

E rövid áttekintésből is jól látszik, hogy egy jelentős költő jellegzetes motívuma nem ragadható ki az életműből. A vizsgálat rávilágít az alkotói oeuvre más terrénumaira is, megmutatva azokat a lélektani, kultúrtörténeti, poétikai versképző gesztusokat, amelyek mentén a lírai világ megalkotódik.

NAGYNÉ SCHMELCZER ERIKA

Paratextuális szövegek olvasata Gyergyai Albert Ramuz-fordítása kapcsán

Bevezetés

Charles-Ferdinand Ramuz (1879–1947) svájci francia nyelvű író Gyergyai Albert fedezte fel a magyar közönség számára. Felismerve a francia nyelvű író műveinek értékét és aktualitását, először a *Jean Luc persécuté* (magyarul: *Üldözött vad*) című regényét fordította le, majd előszót kért az általa már személyesen is ismert szerzőtől a magyar kiadáshoz.

Jelen dolgozat fő célkitűzése, hogy rekonstruálja a ránk maradt írásos anyagokból ennek az író-műfordító párosnak az emberi-alkotói kapcsolatát. Az elemzés során a Gyergyai-féle magyar műfordításokhoz készült, de eredetüket tekintve egyetlen regény, a *Jean Luc persécuté/Üldözött vad* köré épülő *paratextusokat* (Genette 7) vizsgáljuk, vagyis a regényt körbevevő, azt irodalmi műfajként azonosító és a megfelelő fogadtatását biztosító, a mindennapi olvasói gyakorlatban mellőzött szövegtípusokat tekintjük át. Egyúttal felhívjuk a figyelmet a paratextuális jegyek szerepére az irodalmi befogadás, értelmezés folyamatában.

A vizsgálat korpusza egy Gyergyai Albertnek címzett levél¹ C.-F. Ramuz tollából, amelyet 1940. május 6-án keltezett abból az alkalomból, hogy Gyergyai a magyar fordítás megjelentetéséhez jóváhagyást és egy bevezetőt kért a svájci szerzőtől, valamint két előszó, melyeket az *Üldözött vad* című regény 1940-es² és 1957-es³ kiadásához írt a fordító, továbbá egy utószó *Az üldözött vad* (vele egy kötetben szereplő *Ádám és Éva*) 1983-as kiadáshoz⁴, és végül említés szintjén megjelenik az elemzésben Gyergyai 1957-es előszavának 1965-ben tanulmányként kiadott változata⁵.

Az átlagolvasó szokásait ismerve elmondhatjuk, hogy az olvasmányválasztásban a legkevesebb figyelmet kapja a kötetben elhelyezkedő elő- vagy utószó. Megelégszünk a cím, a szerző, a műfaj, az alcím, a könyvborító látványelemei (mint megannyi paratextus!) által nyújtott információkkal, esetleg egy fülszöveg átfutásával. Az irodalmi művet kísérő, körbefogó szövegek ugyanakkor rendkívül fontosak lehetnek többek között a mű értelmezése szempontjából. Figyelmes olvasatuk, formai vagy pragmatikai

¹ Ramuz 1940. május 6-án kelt levele Gyergyai Alberthez in C.-F. Ramuz: *Lettres 1919–1947*. La Guilde du Livre, Lausanne, 1959. 324–326.

² Ramuz C. F.: *Üldözött vad*. Révai, Budapest, 1940.

³ Ramuz C. F.: *Üldözött vad, Cirkusz*. Magvető, Budapest 1957.

⁴ Ramuz C. F.: *Üldözött vad*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983.

⁵ Gyergyai Albert: *Charles-Ferdinand Ramuz* in *Kortársak*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 147–63.

aspektusból történő vizsgálatuk gazdag információval látja el az értő olvasót, illetve az elemzőt.

A rendelkezésünkre álló öt szöveg tipológiai jellemzésével felhívjuk a figyelmet az előszó/utószó/levél paratextuális műfajoknak az olvasásban, a befogadásban játszott szerepére, valamint az elemzett szövegekben megfogalmazott irodalomtörténeti és műkritikai üzenetekre. Ez utóbbiakkal kapcsolatban hangsúlyozni szeretnénk az esszéista Gyergyai Albert szerepét a svájci író magyarországi megismertetésében. Az említett szövegeken túl egy ugyancsak verbális, de jellegében (természetében, terjedelmében) sajátos paratextus (Genette 43), a magyar fordítás címének értelmezése sem maradhat el.

A paratextus fogalmát tehát a genette-i értelemben használjuk, vagyis minden olyan különböző helyen, időpontban, céllal megjelenő verbális (vagy nem verbális, például illusztráció, könyvborító, rádiós interjú) produktumok összességét öleti át a fogalom, mely által egy adott irodalmi szöveg jelen van, önmagát irodalmi műként azonosítja, és nem utolsósorban biztosítja befogadhatóságát, helyes olvasatát az olvasók számára (Genette 7–8). Az eredetében, céljában, formájában, eszközrendszerében sokszínű paratextushalmazból kizárólag a fent jelzett korpuszokra, valamint a magyar fordításban megjelenő mű címére terjed ki az elemzés. A *Jean-Luc persécuté, Üldözött vad* címen jelent meg Magyarországon. Két különböző időpontban, vele azonos kötetben tette közzé Gyergyai a *Cirkusz (Cirque)* novellát és az *Ádám és Éva (Adam et Eve)* kisregényt.

Ahogy fent jeleztük, Gyergyai több szálon is kapcsolódik a svájci íróhoz, és ennek a kapcsolatnak egy sor verbális, az irodalmi művek köré illeszkedő paratextuális bizonyítéka van. A kortársak közötti, személyes találkozással, levelezéssel hitelesített kapcsolat írásos emlékei mindkét szerzőnél fellelhetők. Gyergyai tehát nemcsak fordítója, hanem előszó, utószó és tanulmány írójaként is kiemelkedő szerepet játszik a Ramuz-életmű magyarországi megjelenésében.

Tipológiai jegyek

A paratextuális szövegek értelmezéséhez a genette-i rendszert követve a legfontosabb tipológiai jellemzők mentén haladunk: a paratextuális elemek elhelyezkedése (*hol található a fő szöveghez képest?*), időbelisége (*mikor keletkezett?*), létformája (*verbális vagy egyéb?*), keletkezésének szándéka (*ki kinek írja?*) és végül, mi a funkciója (*miért keletkezett?*) (Genette 10). Elsőként rögzítsük, hogy kizárólag verbális, vagyis szövegszerű korpuszsal dolgozunk. A fő szöveghez (a konkrét regényhez) képest történő elhelyezkedésüket tekintve találunk két fordítói előszót, melyek *C. F. Ramuz* (Ramuz 1940: 5–24), és *Charles-Ferdinand Ramuz* (Ramuz 1957: 5–20) címen szerepelnek, valamint egy *Utószó* kötetzáró írást (Ramuz 1983: 271–84). Ezt a sort a fordító által megadott regénycím zárja. Mind a négy szöveg a könyvön – mint nyomdai

terméken – belül helyezkedik el, ún. *peritextus*, míg az 1940-es Ramuz-levél és az 1965-ös tanulmány *epitextus*, vagyis köteten kívül megjelenő, a szépirodalmi műről szóló, azt értelmező, annak olvasását segítő szövegtípus. A szerző tekintetében a fentiek a fordító tollából születettek, ezeket a genette-i tipológia szerint *allográf*ként különböztetjük meg a szerző, vagyis Ramuz által készített *auktoriális*, szerzői szövegtől.

A Ramuz-levél mint paratextus

Időrendben véve az első elemzendő szövegünk az 1940. május 6-án kelt Ramuz-levél, melyet – mint írja a levél legelején – *bevezető*nek szánt a francia szerző. Ramuz szándéka szerint a művel egy kötetben megjelenő *peritextus*⁶ *bevezető*⁷ ír, de tipológiánk szempontjából levélként marad fenn, vagyis a fő szövegen kívül megjelenő szövegtípusként, *epitextus*ként⁸ azonosíthatjuk. A műről, az alkotóról szóló előszónak (vagy bevezetőnek) szánt levél magán viseli egyszerre az előszó és a levél műfaji jegyeit. Ez utóbbiak a szöveg elején a megszólítás, a dátum, majd az utóiratban megjelenő levélzáró formula és az aláírás.

Az *Üldözött vad* című regény magyarországi kiadását körbevevő paratextusok közül az első keletkezésének története legalább két másik, számunkra ismeretlen szöveget feltételez, vagyis a svájci szerzőhöz címzett Gyergyai-leveleket. „*Ce n'est qu'un petit mot pour vous dire que vos lettres sont bien arrivées et que j'y répondrai dès que je pourrais*” (Ramuz 1940: 324). Gyergyai, a kortárs svájci irodalom ismerője, felfedezi magának a rendkívüli író, elhatározza, hogy fordítást készít a magyar olvasók számára, és feltehetőleg levélben megkéri a szerzőt, írjon egy előszót a magyar nyelvű kiadáshoz. A magyar fordító írásairól nincsenek ismereteink, de Ramuz válaszát a svájci író levelezését rögzítő hagyatékában megőrizték (Ramuz 1959: 324–6). Ramuz biztosítja az őt leveleivel felkereső Gyergyait arról, hogy kész megírni egy előszót a lefordított műhöz. A kért előszó tehát levél formájában megszületik, de talán a háborús viszonyok miatt nem érkezik meg, illetve nem időben érkezik Magyarországra. Az is elképzelhető, hogy Gyergyai nem lefordította, csak felhasználta a Ramuz-írást egy általa alkotott előszóhoz. Szükséges pontosítani, hogy a Ramuz levelezését tartalmazó kötetben ma is olvasható írás megjegyzése szerint ez a szöveg áll a *Jean Luc persécution* magyar fordításának „bevezetőjeként”. Feltételezhető tehát, hogy vagy maga Ramuz, vagy a hagyatékot rendezők nem ismerték a valóságot.

⁶ Peritextusnak nevezzük a művel egy kötetben megjelenő verbális vagy nem verbális (például illusztráció) jellegű elemeket.

⁷ A francia nyelvben gazdag szinonimakészlet fedli le a magyarul *előszó* vagy a *bevezető* néven jelölt szövegtípust (pl. *introduction, préface, avant-propos, prologue, avertissement* stb.) Ramuz maga is két kifejezést használ az általa készített szövegre utalva: *introduction* és *préface*.

⁸ Epitextusként tipologizáljuk a műhöz kapcsolódó, de a fizikai kiadványon kívül megjelenő, különböző médiumokon hordozott szövegtípust (*interjú, tanulmány*) és egyéb, a személyes kommunikáció formáit pl. *levelezést, naplót*.

Miért kért Gyergyai előszót az írótól? Értékessé akarta tenni a kiadványt? Biztosítani kívánta a megfelelő értelmezést? Kulcsot akart adni az olvasó számára? Felelősségének érezte megosztani azt a személyes irodalmi élményt, melynek birtokosa? Gyergyai szándékát, az „eredeti”, szerzői előszó megrendelésével kapcsolatban könnyen megérthetjük, ha megvizsgáljuk az előszót mint paratextuális műfajt és annak tartalmi sajátosságait.

A Gyergyainak írt Ramuz-levél esetében (Ramuz 1940) olyan szerzői alkotásról beszélhetünk, melynek elsődlegesen a magyar fordító a címzettje. „*Cher Monsieur Gyergyai,*” indítja Ramuz a levelét 1940. május 6-án Pullyban (Ramuz 1940: 324). Nem mellékes azonban, hogy Ramuz eredeti szándéka szerint a levélbeli szöveget a magyar kiadáshoz szánta bevezetőnek, melyben a magyar olvasóközönséget kívánta megszólítani, előkészíteni az értő olvasást a szükséges magyarázatokkal, erősen tartva a félreértésektől, a rossz interpretációtól. „*Vous permettez que ce soit à vous que j’adresse cette petite lettre, en manière d’introduction [...]. Mais je pense, en même temps, non sans quelque inquiétude, à vos lecteurs qui seront aussi les miens*” (Ramuz 1940: 324). Ily módon a megszólított – mint az ilyen típusú kíséző szövegtől elvárható – a nagyon tág értelemben vett mindenkori olvasó, az egyszerű műélvezőtől a kritikuson keresztül a kiadóig, sőt a könyvterjesztőkig, a kortárs irodalom képviselőit is beleértve. A szöveg maga ugyanakkor nem szokványos előszó. Ez levél, a maga formai sajátosságaival, megszólítással, dátummal, udvariassági formulákkal, „*C’est une petite lettre, en manière d’introduction [...]*” (Ramuz 1940: 324), s mint ilyen egyszerre privát és publikus írás. A levél végén utóiratban Ramuz arra kéri Gyergyait, mintegy felhatalmazva őt a módosításokra, hogy javítsa, ha betegsége miatt – éppen hasi műtét után van, írja az előző levelében (Ramuz 1959: 324) – nem megfelelő az írás: „*C’est bien mal fait, mais je ne suis pas encore très vaillant. Excusez, corrigez*” (Ramuz 1940: 326). Egy külföldi kiadás készül a számára ismeretlen ízlésű, elvárású publikumnak, így érthető Ramuz aggodalma, mely átcseng az írás több elemén is. Ramuz úgy véli, olyan nagyok a földrajzi és a természetbeli különbségek, hogy félő, nem értik meg a magas hegyi ember viselkedését, lelkivilágát a síksághoz szokott magyar olvasók. „*[...] je me demande si la différence des natures (j’entends celle du climat et du sol) ne va pas avoir pour conséquence le dépaysement de ceux de vos compatriotes qui ouvriront ce petit livre*” (Ramuz 1959: 324). A szereplői karakter bemutatása után Ramuz sorra veszi azokat a tartalmi elemeket, melyek tisztázásával közelebb juthat a magyar olvasókhoz.

Aggodalma igazolásaképpen legelőször megjelöli a fikció helyszínét, amely erősen különbözik a javarészt síkságokból álló országtól (*essentiellement pays de plaine*) (Ramuz 1959: 324). Svájc Valais tartománya ez, a Rajna és a Léman-tó vidéke. A 4000 méteres hósapkás hegyekkel övezett völgyben szőlőművelő, gyümölcsstermesztő népek élnek, feljebb haladva félnomád, legeltetésből élő pásztorok világa következik, majd legfelül az ember nem járta, örök tél gleccserekkel fedett birodalma található. A földrajzi és a

klimakülönbségekből adódóan kialakult hegyi ember viselkedése, lélektana idegenkedést, meg nem értést válthat ki a magyar olvasóban: „[...] *je crains un peu que mes personnages ne soient guère compréhensibles [...]*”. Néhány sorral lejjebb ismét a negatív fogadtatás gondolata jelenik meg: „[...] *et j'ai peur que Jean-Luc ne paraisse bien „artificiel” à ceux qui ne connaissent pas le pays et ses mœurs*” (Ramuz 1959: 325).

Műfaji sajátossága az előszónak a vélt vagy valós kritikával szembeni védbeszéd tematikája. A védekező magatartás megjelenése Ramuz esetében az egész alkotói pályát meghatározó kérdés, mely az *ars poetica* folyamatos finomítására készíti. A védekező vagy a kritikával vitázó attitűd szinte az egész életútját végigkíséri. Alkotói eszmélése legelején, bár igyekezett Párizsban magába szívni a kozmopolitizmus szellemét, rádöbben, csak a *petite patrie* látja el hiteles témával, karakterekkel. Bármennyire irtózik a partikularizmustól, a regionalizmustól, csak a hazai közegben tud alkotni. Indulásától kezdve ki volt téve a francia irodalomkritikusok bíráló megjegyzéseinek. A Párizsba doktori dolgozat készítésének céljával érkező fiatal író nem találja sem az igazi témáját, sem az igazi hangját. Értetlenség veszi körül, és sértő bírálatok érik a szegényesnek ítélt, kissé vontatott, éneklős vaud-i francia nyelvhasználata miatt. Erről viszont nem mond le. A normatív, centralizált francia helyett ezt a szóbeliséget és az élet ritmusát felidéző „*langue-geste*” (‘gesztusnyelv’) (Meizoz 44) nyelvezetet használja. Ez válik elbeszélő művészetének stilisztikai és narrációs elvévé, és egész alkotói pályáján tudatosan építi, hogy minél hitelesebben jelenítse meg segítségével a hegyi ember gondolkodásának, beszédének, mozgásának ritmusát. A kritikával szembeni védekezés témája jelenik meg a levél utóiratában található megjegyzésben is, melyben szerényen megkéri Gyergyait, hogy javítsa, egészítse ki mindazt, amit leírt, mert ő még nem egészen „*vaillant*” (‘egészséges’). A kritikával való szembenézés, védekezés a szerzői előszó tipikus, történetileg kialakult tartalmi eleme, szinte műfaji kötöttsége. A Ramuz-levél soraiból viszont a meg nem értettségtől való igazi félelem és az önértelmezés rendkívül erős szüksége érezhető leginkább.

A bevezetőnek vagy előszónak szánt szöveg az olvasó kezébe értelmezési kulcsot kíván adni azzal is, hogy bemutatja az írói *ars poetica*-t. A részben realista, naturalista regionalizmus gyökereiből fakadó, azon túllépni igyekvő művészetszemlélete magyarázza, miért kíván megszabadulni a regionalizmus vádjától, miért aggódik azon, hogy a földrajzi, természeti környezet meghatározottságát erősen magukon viselő hősök túl egyediek lesznek, és nem képesek az általa oly fontosnak tartott általánosan emberit, az egyetemet képviselni. Egész életművének és művészetszemléletének egyik alapvető dilemmája a régió és a világegyetem, az egyedi és az általános, az egyén és az emberiség, a rész és az egész dilemmájának kibékítése. „*J'aurais voulu réconcilier la région et l'univers, le particulier et le général [...]* car il y a quand-même une communauté humaine” (Ramuz 1959: 325). Így jut el a 40-es években, de napjainkban is igen aktuális gondolatig: az egyedi, az egyéni

adottságokon keresztül megjelenített egyetemes értékek révén létre tudjuk hozni a kis népek kulturális kapcsolatát „[...] *les petites nations, par ailleurs si menacées, s'emploient à »communiquer« et se comprendre en dépit de la diversité de leurs origines et des langues [...]*” (Ramuz 1959: 325).

Az előszó tehát a fordítóhoz címzett levél, de előszóíróként Ramuz fel kívánja mérni a leendő olvasóinak az igényét, s miután nem látja tisztán, csupán sejtí az elvárásokat, fel szeretné készíteni a fordítót, az olvasókat és a kritikusokat is arra, amit a műtől várhatnak. Talán nem tudatos a szándék, de egyúttal felkelti a közönség érdeklődését egy olyan fikció iránt, mely nagymértékben különböző körülmények és lelki alkatok világáról szól, de mint kis nép hírvivője hitelt és megértést érdemelhet a magyar közösségekben.

A Gyergyai-előszó mint paratextus

Időrendben a második szöveg a Gyergyai által készített 1940-es előszó, mely végső soron a többi Gyergyai-paratextus alapverziója. Ez az előszó későbbi születésű, mint az eredeti mű, de a magyar fordítással egyi döben, egy kötetben jelenik meg, ezért ezt eredeti előszónak tekinthetjük, hiszen a magyar olvasók most találkoznak először a művel. A szöveg kardinális funkciója, ahogyan erre Genette is felhívja a figyelmet: mint minden eredeti, vagyis a szerző által írt, a mű első megjelenéséhez köthető előszónak az a törekvése, hogy elolvassák és jó értelmezéssel fogadják be a művet: „[...] *obtenir une lecture, et obtenir que cette lecture soit bonne*” (Genette 183). Ez leginkább a szerzőnek áll érdekében: „[...] *l'auteur étant le principal et, à vrai dire, le seul intéressé à une bonne lecture*” (uo.). Gyergyai, a fordító, a svájci szerző magyar nagykövete e tekintetben úgy viselkedik, mint a szerző: Ramuz levelével teljes összhangban szándéka a szerző és a svájci mű eljuttatása a magyar olvasókhoz. Ezen túl érzékelhető célja, hogy megkönnyítse annak helyes befogadását, esetleg irányítsa a mű értékelését. Az előszó hagyományosan (akár szerzői, akár más tollából született) igyekszik vonzóvá, értékessé tenni az olvasmányt. Megfogalmazza, miért érdemes azt elolvasni. Az eredeti szerzői előszóban gyakran védbeszédbe burkolt formában jelenik meg a szerző saját értékeinek kiemelése. Nyilvánvaló, nem mondhatja magáról a szerző, hogy „én ebben és ebben vagyok tehetséges”. De mondhatja azt, „hogyan nem ez, hanem valami más adja értékét a művemnek”. Ramuz esetében nem álszerénység a védekező megfogalmazás. Valóban aggódik amiatt, hogy megértő közönségre talál-e a magyar olvasókban. Ez Ramuz hiteles jellemvonása. Messze áll tőle a hamisság, az alakoskodás. Gyergyai ellenben nyugodtan értékelheti, hangsúlyozhatja a svájci író nagyságát.

Nem tudjuk tehát pontosan, hogy ismerhette-e Gyergyai a Ramuz-levél tartalmát. Mindenesetre feltűnő, hogy a Gyergyai-előszó a svájci író levelében megjelenő felvetésekre szinte párhuzamosan rezonál. A fordító megszólítja a magyar olvasókat. Azokat, akik már ismerik, és azokat is, akik még nem, a svájci szerzőt. Emellett megszólítja a kritikusokat, a „literátorokat”, velük

szemben kritikusan megjegyzi, hogy nem segítették Ramuz magyar elterjesztését, nem fordítottak tőle. Tematikusan a Ramuz-bemutatót azzal a kérdéssel indítja, amely a Ramuz-írásban is központi kérdés: mit adhat nekünk, magyaroknak az ilyen kis nép írója? „*Adhat-e az életről olyan szabad és szép értelmezést, amely túl a földrajzi vagy etnográfiai érdekességen, emberileg s művészileg leköthet s gazdagíthat bennünket?*” (Ramuz 1940: 6). Ne felejtjük el, a trianoni trauma után a kis népek megjelölés hívószó, figyelemfelkeltő! Valóban, Ramuz egy parányi népközösség képviselője, a svájci romand nép tudatos hírvivője, viszont írói nagyságát Petőfihez, Tolsztojhoz hasonlítja az előszó írója. Gyergyai az olvasói figyelemfelkeltés érdekében tehát megteremti azt az irodalmi környezetet, amelyben viszonyíthatóvá válik és értékessé tehető az ajánlott szerző. A tematikusan öt részre tagolt előszóból először megismerjük azokat az életrajzi elemeket, melyek formálták írói alkatát, ars poeticáját: a föld, a vaud-i kanton mint Ramuz szűk hazája, az életpálya indulási szakasza mint művészetformáló erő, a gyökerek felismerése, majd következnek az írói ars poetica és a teljes életmű tömör bemutatása, valamint a találkozások megható szeretettel történő felidézése.

Ramuz jellemzését nem végezhetjük el a földrajzi környezet bemutatása nélkül. Gyergyai Svájc népcsoportjai, köztük a második legnagyobb, a romandok földrajzi, kulturális, ezen belül irodalomtörténeti jellemzését is megadja. A francia irodalmat gazdagító művészek példájával ellentétben Ramuz hazatér Párizsból, hogy a saját népének „génuszát” élessze fel.

Az olvasóközönség tájékoztatására vagy figyelmének felhívására Ramuz művészetét legfontosabb műveinek felidézésével, rövid bemutatásával teszi meg. A tény, hogy a regények történetét két-három mondattal megidézhetjük, Ramuz írásművészetének egyik sajátos vonását hangsúlyozza: a narrációban nem a cselekmény gazdagsága a lényeges. Gyergyai gondos előszóíróként adja az olvasó kezébe az olvasás és az olvasottak helyes értelmezésének kulcsát. Fontos számára az olvasó tájékoztatása, mit várjon, mit várhat a regénytől, mi az értéke, és hogyan kell olvasni. Jelzi, hogy Ramuz témáinak sajátossága annak a tájnak, az azon élő vagy valaha élt embereknek, összességében a hegyi paraszti létnek bemutatása. Csakhogy ne várjunk szociográfiai hitelességet, turisztikai kalauzolóást! A paraszti világ metafizikussága jelenik meg a művekben. A paraszti létforma Ramuz számára ugyanis metafizikus erővel bír a természetben élés révén. Ezt az élményt a stílus és a nyelvezet révén erősíti meg. A regionális regény megszokott elvárásával szemben hősei nyelvezetében nincs semmi a vaud-i nyelvjárás szókincséből. Ahogy Ramuz is kiemelte a levélben, a régiót (akár földrajzi értelemben is a hegyek és a tó felszínének hullámozását érzékeltetve) és az ott élő ember élettempóját, gondolkodását az ősi gesztákat idéző vontatott ritmusú, éneklő hangsúlyú nyelvezettel kelti életre.

Gyergyai nemcsak a konkrét regény helyes olvasásához és az értelmezéséhez, hanem a teljes életműhöz ad fogódzót az olvasónak. Ahogy fentebb jeleztük, az értelmezéshez adott irányítás mellett az előszó műfajának

tematikai sajátossága az értékelés. Az előszavak igyekeznek értékesnek mutatni, az értékes oldalait kiemelni a szerzőnek, illetve a műnek. Mi teszi értékesé Ramuz-t? A téma, a nyelvezet, az alakábrázolás, a stílus? Újszerű-e, hagyományos, eredeti, hiteles a mű? Hitelességről természetesen nem abban az értelemben beszélünk, ahogy az előszó műfajának kialakulásakor, a 18. században használták a szót. Gyergyai pontról pontra felidézi a Ramuz bevezetőnek szánt írásának témáit, mintegy felsorakoztatva a Ramuz-művészet igazi értékeit. Ramuz témái „[...] az ég és a föld, az ember és végzete; mindegyikben az eredendő kérdés: mi végre vagyunk itt a földön?” (Ramuz 1940: 20). Hősei csupa kisemberek, parasztok és pásztorok, akiknek a természetközeli létük metafizikus értelmezést, kozmikus távlatokat nyit: „A paraszt – az ő ábrázolásában – a legősibb s természetesebb embertípus, az emberiség ősapja, [...] egész életét, akár a napot vagy a csillagokat, egyforma kozmikus törvények irányítják” (Ramuz 1940: 14–5). A Ramuz-regények légkörét „[...] az alázat a teremtés egésze és részei előtt, [...] a nagy és egyszerű témáknak, az életnek, a halálnak, a szerelemnek, a szenvedésnek ugyanaz a fáradhatatlan és állandó újraélése [...] jellemzi (Ramuz 1940: 21). Gyergyai felhívja a figyelmet Ramuz igazi egyediségére, a stílusára, melynek kulcsa a vaud-i nép vontatott, éneklős nyelvjárása, az ismétlésekkel, a balladákra, a mítoszokra jellemző homályjaival. Utal arra, hogy Ramuz tudatosan alakította a regények nyelvezetét oly módon, hogy nem a nyelvjárást, a szókincset emeli irodalmi rangra, hanem a táj és az ott élő emberek lépés- és beszédrítmusához igazította a mondatai szerkezetét és tempóját.

A későbbi kiadás előszavában és az 1983-as *Utószó*ban részben a szerző, részben a kiadó bizonyos módosítások hajtott végre. A tartalom tekintetében az 1940-es előszót teljes egészében áttemelte, és az 1983-as kiadás utószavának tette be a kiadó. Az *Utószó* címmel ellátott írás első oldalán egy csillaggal megjelölt megjegyzést találunk arra utalva, hogy Ramuz elhunyt 1947-ben, és egy méltató, a pályáját bemutató néhány sort fűzött feltehetőleg a kiadó az eredeti Gyergyai-szöveghez. Jelezte azt is, hogy a közölt írás Gyergyai „*kitűnő tanulmánya az Üldözött vad első megjelenésekor, 1940-ben készült.*” (Ramuz 1983: 271). Nem tudni, miért nem a kronológiailag hitelesebb, tartalmilag bővebb 1957-es előszó szövegét választották a kiadáshoz.

Az 1957-es előszóban a számozatlan, bevezető szakasz különbözik az 1940-es előszótól. Ez az a rész, amelyet az elmúlt évek történéseinek tükrében Gyergyai kiegészített. „*Tíz évvel ezelőtt halt meg, világhírének küszöbén a Nobel-díj jogos és már-már biztos várományosaként, a Svájci francia irodalom legnagyobb regényírója s Rousseau óta legeredetibb és legmélyebb hatású szónólója [...]*” (Ramuz 1957: 5). A legelső mondatban Gyergyai a világhír és a Nobel-díj megemlékezésével egy csapásra a figyelem központjába hozza a szerzőt, felméri az értékét. A következő sorokban a Ramuz-levélben is megtalálható és a korábbi előszóból átvett gondolattal párhuzamot állít a két kis lélekszámú nép között mintegy igazolva azt a remélt érdeklődést, melyet Ramuz a magyar olvasóból kiválthat. „[...] kevés külföldi író érdemelne több

figyelmet, s számíthatna, épp nálunk és most, tartósabb és tisztább visszhangra” (Ramuz 1957: 5). A következő négy fejezet szó szerinti ismétlése az 1940-es előszónak. Legvégül, az ötödik fejezet az életrajz aktualizálása: „*Ramuz ma hatvankét esztendő...*”. 1940-es előszó kezdő mondata helyett az „*Élete utolsó évtizedeit, 1930-tól egészen korai haláláig...*” (Ramuz 1957: 18) mondattal indítja az író a megkapóan szép méltatást. Az újraírt szakasz alkalmat teremt az életrajzi adatok bővítése mellett egyéb szövegszintű módosításokra is. Többek között egy apró fordítási hibáját is javítja Gyergyai Albert: Ramuz lakhelyének korábban tévesen megadott nevét (*...mindenki ösmeri házát, a Sirályt, [...] [Ramuz 1940: 23]*) az 1957-es kiadásban pontosítja: *[...] ahol a tó és a szőlőhegyek között, szép, rózsaszín házában, a Muette-ben (magyarul: Hallgatóban) rendezgette sajtó alá egybegyűjtött műveit [...] (Ramuz 1957: 18)*. Az 1940-es kiadás kibővített, ötödik fejezetében meghatóan személyes hangú, a ramuz-i életmű rendkívül pontos ismeretéről tanúskodó méltató tanulmány született.

Az 1965-ös tanulmány teljes egészében ennek az 1957-es írásnak az átvétele, melyet a fő szövegtől térben és időben elválasztva tanulmányként publikáltak.

A regény címe mint paratextus

A cím ugyanúgy üzenet a feladó és a címzett között, mint minden más kommunikációs szándékban (Genette 70–1). A cím üzenet abban az értelemben, hogy azonosítja a művet, tartalmat közvetíthet, illetve megragadva az olvasó, a kritikus, de akár a kiadó tekintetét, „eladhatóvá” teszi a regényt. A cím viszont nem kötelezően a szerzőtől származik. Jelen esetben a fordító alkotta meg. Szándéka érthető. A francia cím tükörfordítása, *Üldözött Jean Luc* egyrészt kiejtési problémákat okozhat, nehezen megjegyezhető, és a névnek semmilyen konnotációja nincs a magyar átlagolvasó számára. Az *Üldözött vad* ezzel szemben figyelemfelkeltő, tematikusan többet árul el a műről, valamint a metaforában rejlő értelmezési bizonytalanság vagy éppen többletjelentés magára vonzza az olvasó figyelmét.

Összegzés

1940-ben jelent meg Charles-Ferdinand Ramuz egyik regényének, a *Jean-Luc persécuté*-nek magyar fordítása, mely a későbbiekben még két kiadást is megélt. A dolgozatban számba vettük azokat a szerzői és fordítói verbális megnyilvánulásokat, amelyek körülveszik, önmagával regényként azonosíthatóvá teszik és biztosítják jelenlétét a magyar olvasóközönség számára. A sokféle (verbális vagy vizuális, szerzői vagy mások által készített, kortárs vagy később keletkezett) paratextuális elemek közül csak azokat a szerzői és fordítói megnyilvánulásokat vizsgáltuk, amelyek a magyar publikációhoz közvetlenül kapcsolhatók. Ebből következően kimaradt a

vizsgálat köréből minden olyan Magyarországon megjelent tanulmány, monográfia, mely valamilyen szinten és mértékig foglalkozik a kiválasztott Ramuz-regénnyel. Vizsgálatunk eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy az elemzett szövegek mindegyike megerősíti azt a feltételezést, hogy a paratextus minden formája a fő szöveg szolgálatában áll. Ezt kell eljuttatnia a közönséghez, ennek kell az értékességét hangsúlyozni, meg kell győzni a közönséget különböző eszközökkel (irodalmi élményre, történelmi ismeretre való hivatkozással, a természetes kíváncsiság felkeltésével) arról, hogy érdemes megvenni, elolvasni a művet. Ezekhez a paratextuális típusokban általánosan felismerhető generikus elemekhez járul mindegyik elemzett szövegben Gyergyai Albert személyes vallomása a Ramuz alkotói alkatához, műveihez fűződő viszonyáról. Ez a személyesség olyan megindító és átható erővel tör elő az írásokból, hogy esetében az ajánlás őszintesége felől senkinek nem lehet kétsége.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Genette, Gérard 1987. *Seuils*. Éditions du Seuil, 254.
- Gyergyai Albert 1940. C.-F. Ramuz. In: Charles-Ferdinand Ramuz: *Üldözött vad*. Révai Könyvkiadó, Budapest. 5–24.
- Gyergyai Albert 1957. Charles-Ferdinand Ramuz. In: Charles-Ferdinand Ramuz: *Üldözött vad, Cirkusz*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 5–20.
- Gyergyai Albert 1983. *Utószó*. In Charles-Ferdinand Ramuz: *Üldözött vad*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 271–84.
- Gyergyai Albert 1965. Charles-Ferdinand Ramuz. In: *Kortársak*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 147–63.
- Meizoz, Jérôme 1997. *Un passager Clandestin des Lettres françaises*. Éditions Zoé, Genève. 234.
- Ramuz, Charles-Ferdinand 1940. *Üldözött vad*. Révai Könyvkiadó, Budapest.
- Ramuz, Charles-Ferdinand 1957. *Üldözött vad, Cirkusz*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Ramuz, Charles-Ferdinand 1959. 1940. május 6-án kelt levele Gyergyai Alberthez. In: C-F. Ramuz: *Lettres 1919-1947*. La Guilde du Livre, Lausanne. 324–6.
- Ramuz, Charles-Ferdinand 1983. *Üldözött vad*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

TUKACS TAMÁS

Lassúság, csend, magány: John Williams regényei

1. Bevezetés

A *The Man Who Wrote the Perfect Novel* (Aki megírta a tökéletes regényt) c. könyvében Charles J. Shields felidéz egy John Williamsre igen jellemző epizódot. Közel egy évvel a *Stoner* című regénye megjelenése után, 1966 februárjában kedvező kritika jelent meg a *New Republic*-ben Irwing Howe tollából. Többek között ez szerepelt a kritikában: „a *Stoner*, bár igen kevés figyelemben részesült a megjelenése utáni néhány hónapban, ilyen könyv: komoly, szép és megható. [...] Mr. Williams írásában fegyelem és erő lakozik: az író elkötelezett a mondat mint forma iránt, és nem enged a költői képek csábításának (free from the allure of imagery).” Williams régóta várt erre a kedvező kritikára, főleg az 1960-ban megjelent második regényének viszonylagos kudarca után. Másnap felvette a legszebb öltönyét, bement a munkahelyére, a denveri egyetem angol tanszékére, és egész nap a fogadótérben várt, ahol kollégái jöttek-mentek. Cigarettazott, kávézott, és várta a gratulációkat. Néhányan valóban odamentek hozzá kezét fogni, de a többség szóra sem méltatta. Öt órakor, amikor a tantermek kiürültek, Williams bement az irodájába, és magára zárta az ajtót.

A mellőzöttség, a csendes beletörődés, a rezignált visszavonulás jellemzi általában Williams férfi hőseit. Nehéz nem észrevenni a párhuzamokat Williams élete és regényeinek főszereplői közt sem, bár mindannyian más térbeli és időbeli síkból kerülnek elénk: a beavatáson túleső, az amerikai vadnyugat világában identitását kereső bölényvadász ifjú, Will Andrews, a jelentéktelennek tűnő, vidéki egyetemi tanár Stoner, és az akkori ismert világ ura, Augustus császár. Nem könnyű párhuzamot találni ezen férfialakok közt, de amint látni fogjuk, alakjaikban Williams ugyanazokat a dilemmákat járja körül „komoly, szép és megható” regényeiben.

Mivel nem széles körben ismert íróról van szó, röviden érdemes áttekinteni az életrajzi hátteret. John Edward Williams 1922-ben született a texasi Clarksville-ben, átlagos családban; a nagyszülei gazdálkodók voltak, a mostohaapja a helyi postán dolgozott. A második világháborúban a légierőnél szolgált, majd a coloradói Denverben szerzett diplomát irodalomból. Már a negyvenes években megjelent egy kisebb regénye (*Nothing But the Night*) és egy verseskötete, de ezek nem keltettek különösebb feltűnést. A Missouri Egyetemen doktorált, majd visszatért Denverbe, ahol 1985-ig oktatott, valamint vezette a kreatívírás-programot. Életében még három regénye jelent meg, a *Butcher's Crossing* 1960-ban, a *Stoner* 1965-ben, és az *Augustus* 1972-ben; ez utóbbiért John Barthtal megosztva megkapta a National Book Award for Fictiont.

Egészen a kétezres évek elejéig úgy tűnt, hogy Williams regényei és ő maga is arra a sorsra jutnak, mint a professzor, akiről így ír a *Stoner* első lapjain: „Ha néha egy-egy diák találkozik a nevével, talán elgondolkodik rajta, ki is lehetett az a William Stoner, de egy közönyös kérdésnél többre nem is sarkallja a kíváncsiság. Kollégái, akik nem sokra becsülték, amíg élt, ma már alig emlegetik; neve az idősebbeknek intő jel, hogy rájuk is ez a sors vár, a fiatalabbaknak pedig csak egy hangsor, amely nem idéz sem múltat, sem olyan személyiséget, akihez nekik vagy karrierjüknek köze lehetne” (Williams 2015: 7–8). Azonban a Vintage Books kiadó döntése a *Stoner* újrakiadásáról 2003-ban, majd a regény a New York Review of Books Classics sorozatban való megjelenése három évvel később megmozdított valamit a Williams-recepcióban. Bár sokan lelkesen üdvözölték a regény újramegjelenését, különösebb kereskedelmi sikert nem ért el. A fordulópontot Anna Galvalda francia regényíró fordítása hozta el 2011-ben, és ezután kapták fel a regényt a különféle nyugat-európai kiadók (Asquith 2018: 2–3); számos angol regényíró is (Julian Barnes, Ian McEwan) lelkesen ajánlotta, számos nyelvre lefordították, a hazai olvasók pedig 2015-ben vehették kézbe a *Stoner* magyar változatát (a következő két évben a Park Kiadó az *Augustust* és a *Butcher's Crossingot* is megjelentette). Ezzel párhuzamosan megkezdődött Williams kritikai újrafelfedezése. 2018-ban Mark Asquith már könyv hosszúságú tanulmányt jelentetett meg az íróról, ugyanő a 2022-ben megjelent, a westernregényekről szóló könyvében egy fejezetet szentel Williams az amerikai frontiert szokatlan módon ábrázoló művének; szintén 2018-ban megjelenik Williams életrajza a már idézett Charles J. Shields tollából. 2017 körül, tehát a „Williams-jelenség” hevében hírek keringtek arról is, hogy a többnyire kosztümös, „period” filmeket rendező Joe Wright fogja megfilmesíteni a *Stonert*, de a jelek szerint a kanonizációs folyamat megkerülhetetlen, a végső lépését jelentő filmváltozat elkészítésére mindaddig nem került sor.

Miért feledték el Williamst? Tény, hogy regényei nem illettek abba az évtizedbe, a hatvanas évekbe (és a hetvenes évek elejébe), amelyben megjelentek. Már 1974-ben úgy nyilatkozott róla Rexford Stamper, hogy „John Williams anakronizmus, egy súlyos morális komolysággal bíró regényeket alkotó jelentős kortárs szerző”, akinek George Eliot, Henry James és Joseph Conrad társaságában lenne a helye (idézi Hutchinson 2019). Nem is annyira arról van szó, hogy Williams nem volt divatos „posztmodern” író (sem modernistának nem nevezhető), és ezért nem ért el különösebb sikert, hiszen az adott korszakban nem ez biztosította volna az olvasottságot. Az évtized elejének-közepének amerikai könyvsikerlistáinak vezetői semmilyen értelemben nem nevezhetők kifejezetten kísérletező, játékos szövegeket előállító íróknak (pl. a jelzett időszak sikerszerzői közt Saul Bellow, John Steinbeck, John Le Carré, Ralph Ellison, James Baldwin szerepel, és persze Betty Friedan *The Feminine Mystique* c. könyve 1963-ból). Mark Asquith szerint első regényének kudarca után Williams megfogadta kritikusai tanácsát, és elkerülte az „irodalmi pirotechnika” csábítását (2018: 18). Rowcroft is szó

szerint úgy fogalmaz, hogy „William Stoner kitartása, passzivitása és csendes visszavonultsága határozottan különbözik a korszak népszerűbb szerzőinek (Pynchon, Barth) posztmodern pirotechnikájától” (2018: 10, 18). Az más kérdés, hogy a „modernizmus” vagy a „posztmodern” nemigen redukálható pusztán irodalmi tűzijátékra, látványos szövegtechnikai mutatványokra, de tény, hogy Williams inkább egy letisztultabb, konzervatívabb, realistább, mondhatni klasszicista stílus mellett tartott ki. E. J. Hutchinson a nonkonformista vallási közösség tagjai, a shakerek bútoraihoz hasonlítja Williams stílusát: „szép [...], egyszerű, takarékos, szerény, masszív és nemes.” Ezzel már lehetősége lett volna viszonylagos sikert elérni, azonban Marie Rodell irodalmi ügynök pesszimizmusának bizonyult a *Stoner* esélyeit illetően, azt véve alapul, hogy az amerikai olvasók effektíve mit vesznek a kezükbe. Ezek pedig általában az eseménydús, élénk dialógusokkal tűzdelt, többnyire európai helyszíneken játszódó regények voltak, olyanok, amelyeket az olvasók a műfaj alapján könnyen tudtak azonosítani: románcos történet, történelmi regény, életrajz és így tovább. (Shields) Rodell így nyilatkozott: „Lehet, hogy teljesen rossz nyomon járok, de nem úgy látom, hogy magas eladási számokat remélhetünk ettől a regénytől. Egyhangú (unrelieved) elbeszélői technikája idejétmúlt, témája pedig az átlagolvasó számára nyomasztó lehet” (Shields).

Williams azonban rendíthetetlenül kitartott „egyszerű, takarékos, szerény, masszív” stílusa és nem kifejezetten optimista tematikája mellett, annak ellenére, hogy tudta: nem remélhet széles közönségsikert. Több helyen kifejezte fenntartásait a modernista prózával szemben (érdekes módon a költészetében inkább a modernista vonal felé húzott), mert bár tisztelte a nagy modernistákat, Joyce-t és Woolfot „technikai virtuozitásukért”, úgy érezte, hogy túl költőiek, kaotikusak, szubjektívek, végeredményben megfelelnek egy „egy hangon játszott szambának” (one-notesamba) (Shields). Williams úgy vélte, hogy a regénynek végeredményben egy élettörténetet vagy -történeteket kell elmondania, kronologikus sorrendben, ahogy azok minden enyhülés nélkül („unrelieved”) mennek előre az időben, a születés és halál között. Érzékenységnek nincs híján az írásmódja, azonban a kívülálló narrátor pozícióját és a realista időkezelést általában megtartja. Williams világában a szereplők haladnak valahová: nem pontosan tudják, hogy mi felé, illetve bizonyos homályos elképzeléseik és vágyaik lehetnek arról, hogy majd megérkeznek valahová – a bölényvadász Will például a leöleendő bölényekkel teli völgybe a társaival együtt, az irodalomtanár Stoner egy szerényebb, Augustus császár pedig egy magasabb hírnév fokára – azonban az író mindezt mint egy nagyon lassú, keserves, emberpróbáló utazást rajzolja meg, egészen a mindennapi küzdelmek aprólékosan és igen gondos szövegtámasztással ábrázolt epizódjaiig. Williams regényeinek állandó jellemzője a lassúság és a csend.

Ez a lassú előrehaladás az életben vagy az élet egy szakaszában, benne az idealizmus és realizmus, az álmok és a valóságra való rádőbbenés keserű és sztoikus viselt nyugalma köti össze Williams nagyon különböző hőseit. Morris Dickstein, aki a *Stonert* a „tökéletes regény”-nek nevezte, a következőt

írja: „Bár végletesen különböznek egymástól témájukat tekintve, Williams regényeiben közös az egyszerű, zengő, gondosan megfaragott (sculptured), a visszafogottságában is ékesszóló stílus. [...] mind a három regény hasonló elbeszélői ívvel rendelkezik: egy fiatalember beavatása, gonosz vetélkedés a férfiak közt, kifinomultabb feszültségek férfiak és nők közt, apák és lányaik közt, végül a csalódás, sőt a hiábavalóság komor érzete” (2007). A kérdés, amit Williams férfi hősei feltesznek maguknak életük egy szakaszában a következő: megérte? És bár mindannyian alapvetően csalódottak, hiszen életük álmait nem sikerült teljes mértékben valóra váltaniuk, határozott válaszuk az, hogy igenis, mindennek ellenére érdemes volt vállalni a küzdelmet és végigjárni a monoton, rögzös utat.

2. „Már nem önmaga volt”: *Butcher's Crossing*

Williams első, figyelmet kiváltó regénye, a *Butcher's Crossing* 1960-ban jelent meg. Első ránézésre westernnek tűnik, a vadnyugati történetek számos toposzával, a 19. századi frontier-vidék ábrázolásával és mindannak az ideológiai apparátusával, ami az amerikai tudatban ehhez kapcsolódik: a frontier, a civilizáció és a „barbárság”, az ismert és az ismeretlen közti határvonal az a terület, ahol a fiúból férfi lesz, és igazi amerikai kovácsolódik belőle. Ami egyedivé teszi viszont a regényt, az a már szinte egzisztencialista világbábrázolás, amely a cselekményről áthelyezi a hangsúlyt bizonyos ontológiai és identitást érintő kérdésekre.

Maga a cselekmény meglehetősen egyszerűen összefoglalható: egy idealista fiatal, Will Andrews maga mögött hagyva kényelmes, keleti parti, felső-középosztálybeli életét, bölényvadászként szeretné próbára tenni magát. A korabeli amerikai transzcendentalista írókból, a speciálisan amerikai romantikát képviselő Emersonból és Thoreau-ból meríti az ihletet, a természetbe kíván visszatérni, azonban különös utat választ ehhez: éppen a természet egy részének elpusztítását. A négyfős társaság hátrahagyva a néhány durván összerótt kalyibából, átvevőtelepből, raktárból, hotelből és kocsmából álló utolsó települést, behatol az akkor még szervezetlen Colorado-területre. A három másik szereplő jellemrajza, regénybeli szerepe gondos tervezés eredménye; szinte érezni lehet, hogy az egyetemen kreatív írást tanító Williams milyen aprólékosan adagolja ki a Will Andrews megrajzolásához szükséges összetevőket a megfelelő párhuzamok és ellentétek vászonra illesztésével: Will egyik ellenpontja Miller, a szófukar, tapasztalt vadász mint a túlélés záloga a vállalkozás számára. Az idős, alkoholfüggő és a Bibliában menedéket kereső Charley Hoge más utakon keresi a reményt és a megváltást, míg a pénzéhes, ideálok nélküli nőcsábász Schneider szintén minden tekintetben ellentéte a beavatatlan ifjúnak. Asquith hivatkozik Williams kéziratos jegyzeteire, amelyet a sivatagon való átkelés ábrázolásához készített, melyben – amellet, hogy a fő cél „az út monotonijának és a monotonian belüli valószerütlenség érzékeltetése” volt, a következő szavakkal skicceli fel a különböző

szereplőkben bekövetkező változásokat: „A férfiakban bekövetkező külső változások: 1) Andrews – sok fizikai változás. 2) Miller: valamennyi fizikai, de főleg belső. 3) Schneider – kevés változás, az is többnyire negatív. 4) Hoge – szinte semmi” (Asquith 2022: 30).

A regény egyik tetőpontja természetesen a kíméletlen bölényvadászat, a kizárólag a profitért végrehajtott mészárlás, de ugyanilyen fontosságot tulajdonít Williams az oda- és visszaútnak, valamint a Willben lezajló változásoknak. Mint említettük, az író regényeinek szinte védjegye a lassúság és a csend. Mi sem lehetne alkalmasabb erre, mint a több hétig tartó, monoton, a testet-lelket is kíméletlenül felőrlő csendes menetelés nyugat felé, az alig lakott szervezetlen területeken keresztül. Már maga az átkelés („crossing”, erre utal a frontier-település neve is: szó szerint „mészárosátkelő”) is tipikus westerntoposz, amely a vadnyugatot meghódító amerikai hős állhatatosságát és kitartását hivatott bizonyítani. Azonban Asquith szerint (2022: 31) már az ötvenes évektől kezdve megjelenik a magányos (egyedül is boldogulni képes) westernhős helyett az elmagányosodott szereplő. Ez az elmagányosodás – hiába „csapatban” vadásznak – Will esetében már szinte a megsemmisüléssel fenyeget: „Napról napra erőt vett rajta ez a zsibbadtság, s a végén a zsibbadtság mintha ő maga lett volna. Olyannak látta magát, mint a földet, nem volt se önazonossága, se formája; néha valamelyik férfi ránézett, keresztül nézett rajta, mintha nem is létezne, ilyenkor meg kellett ráznia a fejét, megmozgatnia a karját vagy lábát, hogy megnyugtassa magát: még látható” (Williams 2017: 105). A legtöbb Williams-hős ugyanezzel a csökönységgel, önfeláldozással és magányosan vonul valami remélt végső cél felé: Stoner professzor negyven éven keresztül írja cikkeit, tartja óráit, hogy önmagát felőrölve juttasson tudásából tanítványainak és talán az utókornak, Augustus szintén a maradandóság és a hírnév reménye okán küzd csatákban, politikai intrikákban, magánéletében, és csak a hit marad, hogy talán valamennyire maradandót alkot.

A coloradói völgyben végrehajtott mészárlás a *Butcher's Crossing*ban azonban nem hagy materiálisan kézzelfogható, maradandó emléket az utókorra, sőt a piac kiszámíthatatlan szeszélye folytán kiderül a visszatérők számára, hogy a zsákmány filléreket sem ér. Az eredmény ötezer bölény hullája, tervszerűen, hideg pontossággal – és értelmetlenül – lemészárolva, megnyúzva és feldolgozva. Nem csoda, hogy Will, az átkelés során tapasztaltakhoz hasonlóan az identitásának szinte teljes kiüresedését éli át: „Az elalvás előtti pillanatban valami bizonytalan kapcsolatot érzékelt aközött, ahogy elfordult Francine-től aznap este *Butcher's Crossing*ban, meg aközött, ahogy elfordult a kibelezett bölénytől ma, itt a coloradói Sziklás-hegységben. Felöltött benne, hogy nem a vér, a bűz, a kiömlő belek okozta nőies rosszullét fordította el a bölénytől; felöltött benne, hogy azért émelygett és fordult el, mert sokkolta a bölény látványa, a néhány perccel azelőtt még oly büszke, nemes és az élet méltóságától eltelt állat látványa, ahogy ott lengett előtte groteszkül, gúnyosan, csupaszon, tehetetlenül, merő húsként, önmagától, önképétől megfosztva. Már nem önmaga volt; és úgy érezte, ettől a gyilkosságtól őbenne is elpusztult

valami, s ezzel nem tudott szembenézni. Elfordult” (Williams 2017: 202). Ahogy a megölt állat már nem önmaga, és ahogy a „büszke, nemes” vadállat képze a merő hús- és béltömegre redukálódik, úgy Will álmai, a vadnyugatról szóló, őt férfivá avató próbatétel ideája is elveszti romanticizált jellegét, szertefoszlik, lemállik róla a jótékony máz, és annak látszik, ami: értelmetlen gyilkosságnak. A vállalkozás sikere pedig nemhogy hozzájárulna a főszereplő jellemfejlődéséhez, hanem éppen elvesz belőle, kiöli belőle személyiségének egy részét. Az egyetlen adekvát reakció ebben a Will életében „fordulópontját” jelentő helyzetben az elfordulás, bezárkózás és a csend.

3. „mintha semmivé enyészett volna”: *Stoner*

Williams 1965-ben megjelent önéletrajzi ihletésű regénye a *Stoner*. Mélységesen emberi könyv. Jellemző, hogy semmi sem érezhető az egyetemi közegben játszódó regényben a hatvanas évek ellenkulturális mozgásaiból, a polgárjogi mozgalmak harcaiból vagy például az irodalomelmélet egyre fokozódó térnyeréséből az irodalomtörténettel szemben: a főszereplő 1956-ban hal meg, és kifejezetten régi vágású irodalomtörténész.

William Stoner – egy újabb William az író hősei közt –, a regény főszereplője a 19. század végén születik Missouri államban egy kis tanyán (emlékezhetünk rá, hogy Williams nagyszülei is gazdálkodók voltak). Szülei kínnal-keservvel termelik meg a mindennapi betevőt egy szikkadt földdarabon, életük örökös munka és kínlódás. Majd kínálkozik egy lehetőség a kitörésre: egy ügynök ajánlására Stoner beiratkozik a Columbia egyetem újonnan nyíló agrártudományi karára, hogy elsajátítsa a földművelés legújabb eredményeit. Azonban egy év múlva a kötelező angol irodalmi kurzus tanára, a szigorú Archer Sloane hatására átiratkozik a bölcsészkarra. Ha úgy tetszik, az agrikultúrát váltja fel a humán kultúrával. Ledoktorál irodalomból, innentől kezdve az első generációs értelmiségi fiú karrierje szinte töretlenül ível fölfelé a professzorságig ugyanazon az egyetemen (Williams is szinte egész karrierjét a denveri egyetemen töltötte). Megnősül, de rosszul választ. Felesége, Edith frigid, a tanárral pedig egyedül kislánya, Grace alakít ki meghitt kapcsolatot.

Hasonlóan Will Andrewshoz, Stoner sem hős. Nem zseni, teljesen átlagos figura, kollégái „nem sokra becsülték, amíg élt, ma már alig emlegetik” (Williams 2015: 7). Élete a tanítás, a publikálás, és a középkori, valamint reneszánsz angol irodalom körül forog. Jellemző módon sem az első, sem a második világháborúban nem harcol. Számára az egyetem nem a karrierépítés, a pozícióhalmozás, a hatalomgyakorlás terepe, távol áll tőle a színpadias ripacszkodás, a hatásvadász előadásmód. Számára (ezt az egyik egykori évfolyamtársa mondja ki) az egyetem a kultúrában menedéket kereső, a „külső” világ profanitását elviselni képtelen kiválasztottak óvóhelye: „a gondviselés vagy a társadalom, nevezzük bárminek, megteremtette nekünk ezt a viskót, hogy bejöhessünk a viharból. A mi kedvünkért van az egyetem, a világ kissemmizettjei kedvéért; nem a diákokért, nem a tudás önzetlen kereséséért,

sem semmi másért, amiről hallotok. Nyilvánosságra hozzuk az okokat, beeresztünk egy pár átlagembert, akik a nagyvilágban is boldogulnának, de mindez csak mimikri. Úgy teszünk, mint a középkori egyház, amely füttyült a laikusokra, sőt az Istenre is, színlelünk, hogy fennmaradhatunk. [...] De legyünk bármilyen rosszak, akkor is jobbak vagyunk a kintieknél, a sárban tapicskolóknál, a nagyvilág szerencsétlen nyomorultjainál” (i. m. 43).

A „bentiek” és a „kintiek” ellentéte határozza meg a regény tematikáját. Az egyetemi lét egyik dilemmája: ez a „viskó”, az egyetem, melynek feladata a tudomány és a szépség ápolása és továbbadása, nem hermetikusan elzárt tér. Átjáróház is, amelynek csendjét a ki- s beáramló hallgatógenerációk folyamatos ajtócsapkodása töri meg. Stoner, néhány kollégája és szerelme, a nála húsz évvel fiatalabb doktorandusz, Katherine, egyértelműen a „bentiek” csoportjába tartozik. Jellemző, hogy Stonert a regény nagy részében zárt terekben, otthoni dolgozószobájában, egyetemi irodájában vagy Katherine lakásán látjuk. Mindazon szereplők, akik a külvilággal valamilyen kapcsolatot ápolnak, elkerülhetetlenül beszennyeződnek, és vagy önmaguk vagy a főszereplő életére vannak káros hatással. Ennek a kinti, „sárban tapicskoló” típusnak a képviselője a Walker nevű hallgató, egy tehetséges (vagy csak annak tűnő), fellengzős, beképzelt, a határokat feszegető és felkészületlenségét nagyszerű retorikával leplező típus, aki miatt konfliktus támad Stoner és Walker pártfogója, Stoner kollégája, később főnöke, Lomax között. Lomax is jellemző módon „kívülről” kerül az egyetemre. Neveik igen beszédesek: William Stonerrel ellentétben, akinek a neve mozdulatlanyságot, szilárdságot, állhatatosságot sugall (will, a. m. „akarat”, stone, a. m. „kő”), Walker („sétáló”) neve mozgást és átmenetiséget idéz fel, patronálója, Lomax neve viszont egyszerre rejti a „low” (alacsony, alantas) és a „max” illetve a „mass” (tömeg) szavakat, azt jelezve, hogy a szintén meglehetősen gátlástalan tömeget képviselő értelmiségi a maximális aljassággal, súlyosan gázol át azon, aki a terveit keresztezi.

Nemcsak a „kint” és „bent”, hanem az érzés és ráció ellentéte is végigvonul a szövegen. Érdeemes megemlíteni, hogy Walker annak ellenére veszi fel Stonernek a latin hagyományról és a középkori költészetről szóló óráját, hogy ő maga a romantikus költészettel foglalkozik disszertációjában. A professzor óráit rendre megzavarja oda nem illő megjegyzéseivel, témájával azonosulva többször kijelenti, hogy a romantikus, tehát nem a klasszikus iskolázottságon, hanem a spontán érzéseken alapuló költészetet tekinti az igazi művészetnek, az érzést helyezi előbbre a ráció ellenében. Lomax is Stoner érzéseire próbál apellálni, amikor kéri, hogy engedje át Walkert a szemináriumán (ugyanis a hallgató mozgássérült, bicegve jár). Nem nehéz magának az írónak az elveit felismerni itt, aki Fulke Greville-ről, egy kisebb jelentőségű Erzsébet-kori költőről írta disszertációját, valamint a hatvanas években szerkesztett egy reneszánsz költészeti antológiát (melynek kapcsán egyébként Yvor Winters amerikai modernista költő és kritikus plágiummal vádolta meg Williamst, és csak akkor enyhült meg valamelyest, amikor a második kiadás megemlítette őt is az előszóban, mint a kötet inspirálóját – ami

bőven adott életszerű nyersanyagot Williamsnek Stoner meghurcoltatásának ábrázolásához is). Walker és Lomax azonban nem érző emberek: kicsinyesek, cinikusok, valójában a romantikus érzélemvilág parodisztikus alakjai.

A Walkerral való konfliktus nem jelenti azt, hogy Stoner érzéketlen. Éppen ellenkezőleg: ő a hideg, nyugodt, klasszikus szépség szenvedélyes szerelmese, éppen ez fogja meg kezdetben menyasszonyában, Edithben, akitől viszont később elhidegül. A regény legmegragadóbb részei azok a jelenetek, amikor a hideg szépség bűvöletbe ejti Stonert, és megszűnik körülötte tér és idő: egy téli estén fűtött irodájában ülve „hallotta a téli est csöndjét, és mintha valahogyan érezte volna mindazon hangokat, amelyeket elnyelt a hó finom, bonyolult, sejtelmes szerkezete. Semmi sem mozgott a fehérségen, halotti jelenet volt, mely mintha cibálta volna maga felé, szívta volna el tudatát, ahogy a hangot is kiszívta a levegőből, és hideg, fehér puhaságba temette. Érezte, hogy húzzák ki a fehérségbe, amely olyan messzire terjedt, ameddig csak ellátott, és amely része volt a sötétségnek, amelyből kiragyogott, a tiszta és felhőtlen égnek, amelynek nem volt se magassága, se mélysége. Egy pillanatra úgy érezte, kilép a testéből, amely mozdulatlanul ül az ablak előtt [...] hihetetlenül aprónak és távolinak tűnt, mintha semmivé enyészett volna” (Williams 2015: 227-8). Ugyanazt a csendet és lassúságot figyelhetjük meg, mint a Butcher’s Crossing fentebb idézett jelenetében is található: a tapasztalataira reflektáló Will és Stoner is alapvetően idealista, azonban ezen ideálok megélése, megvalósítása, csaknem lehetetlen, így marad a belső megsemmisülés, az én kiüresedése, amely azonban egyenesen kívánatosnak, kellemesnek tűnik ebben az esetben. Túlzás lenne azt állítani, hogy valamiféle rejtett halálvágy motiválja Stonert, de jellemző rá, hogy az energiafelhasználás legkisebb fokára, vagy másképp nézve az entrópikus kimerülés igen magas fokára szeretne kerülni. Mindezt paradox módon úgy, hogy kimondhatatlan szenvedély és ideálkeresés fűti belülről. Ebben talál partnerre nála húsz évvel fiatalabb doktori hallgatójában, Katherine-ben.

Ha már paradoxonok, felvethető a párhuzam egy olyan angol költővel, aki ugyan kissé kívül esik Stoner (és Williams) kutatási területén, de akinél a saját univerzum megteremtése, a testi és lelki szenvedély harmóniája, a két szerelmesnek a külvilágtól elszigetelt egységbe olvadása oly gyakori motívum: a metafizikus költő John Donne (1572–1631). Donne szerelmes verseinek beszélői is valójában csak arra vágynak, hogy hagyja őket békén a sárban tapicskoló, rohanó világ, hogy megteremthessék saját, teljes és fenséges, elszigetelt, csendes és lassú világegyetemüket. A „The Sun Rising” (Felkel a nap) c. költeményében például így ír magukról a beszélő:

Ily boldog, vén Nap, te félig se vagy:
bennünk sűrűl most össze a világ.
S ha hivatásod melegíteni, hát
melengess minket: szép világodat.

Mert ha ránk sütsz, melegszik a világ:
pályád a fal, s fókuszod ez az ágy!
(Jékely Zoltán fordítása)¹

A „The Good Morrow” (Jó reggelt!) című versének a vége pedig így hangzik:

Ha összenézünk, hű szívet mutat
egymás szemében két ábrázatunk;
nincs éles Észak s elhajló Nyugat –
jobb féltekéket hol találhatunk?
Csak az halhat meg, ami már megunt;
ha két szerelem egy, ha a magunk
szerelme nem lazul, úgy meg se halhatunk.
(Vas István fordítása)²

Azonban amikor kipattan a kapcsolata hallgatójával, Stoner nem dob félre mindent, nem vonul el egy távoli univerzumba szerelmével, mint Donne alakjai. A professzor nem romantikus hős, aki jól illene Walker disszertációjába. Nem is lehet, hiszen a „késett diákok”, „bús inasok” „pór hangya-nép” világa (Jékely Zoltán fordítása a „Felkel a nap” c. versben), az intrikus Lomaxek, a ripacs Walkerek, a hideg Edithek világa mindenütt ott van. És ebben áll Stoner valódi tragédiája. Egy helyben maradván küzdi végig az életét, akkor is, ha a szerelmével közös világuk két külön univerzumra szakad, akkor is, amikor főnöke bosszújából professzorként első éves kurzusokat kell tanítania, és alig tud találkozni a lányával, aki egy nem kívánt terhesség után alkoholista lesz, és akkor is, miután halálos betegséget diagnosztizálnak nála. És tisztességgel, emelt fővel, integritásából, szakmai igényességéből egy cseppet sem engedve végigfutja a pályát. És ettől lesz Stoner – nevéhez méltóan sziklaszilárd, szinte névtelen hős, akire már nem is emlékeznek, és csak egy „stone”, egy sírkő marad utána a temetőben. Egy puszta név, egy hangsor.

4. „eljátszottam mindezeket a szerepeket”: *Augustus*

Hasonlóan Augustus császárhoz. Egy pillanatig talán rejtélynek tűnhet, hogy mi köze lehet egy amerikai vidéki egyetemen oktató meglehetősen szürke tanárnak (és akár egy vadnyugati ifjú bölényvadásznak) és az akkori világ leghatalmasabb urának egymáshoz, de a válasz nem is olyan bonyolult. Williams így nyilatkozott egy 1985-ös interjúban: „Mindkét esetben [a Stoner és az *Augustus* c. regényben is] a hatalomgyakorlás témájával foglalkoztam,

¹https://www.magyarulbabelben.net/works/en/Donne%2C_John-1572/The_Sun_Rising/hu/13290-Felkel_a_nap (letöltés: 2022. január 9.)

²https://www.magyarulbabelben.net/works/en/Donne%2C_John-1572/The_Good-Morrow/hu/13284-J%C3%B3_reggelt%21 (letöltés: 2022. január 9.)

valamint az egyéni felelősséggel, gyűlölködéssel és barátsággal [...] Egy egyetemen a professzorok és mások is mindig a hatalomra vágnak, holott nincs is igazi hatalom ott. Ha van egyáltalán hatalmuk, az is igazából semmi. Különös, hogy ilyen dolgok megtörténnek egy egyetemen, na de hát megtörténnek. A mértékben van eltérés, de a hatalomért végzett machinációk körülbelül ugyanolyanok egy egyetemen, a Római Birodalomban vagy Washingtonban” (idézi McGahern 2013).

Mindhárom alak annak tudatában küzdi végig életét vagy annak egy szakaszát, hogy amit véghez visznek, annak talán nincs különösebb értelme – Stoner egyetlen kis könyvecskéje a latin hagyomány hatásáról a középkori angol költészetre valószínűleg csak a területen foglalkozó szakemberek bibliográfiáiban lesz egy adat, Will pedig egy fillért nem lát a hatalmas vadászat után. A császár is tudja, hogy az általa (is) alkotott birodalom nem lesz örök életű, meg fogják hódítani a barbárok, vulgarizálni fogják a csodás latin nyelvet, elvegyülnek a rómaiakkal, de mindez akkor már nem számít. Ami számít, hogy Rómának – hasonlóan Stoner életéhez – volt egy aranykora, egy fénykora, amit már senki nem kérdőjelezhet meg. A „barbár betörések”, az intrikáló világ ármánykodásai ellenére sem. Elszigetelt, magányos hőőket látunk, akik életük végére fanyar rezignációval, derűs lemondással szemlélik, hogy ideáljaik, életművük hogyan korrumpálódik, hogyan fordul önmaga paródiájába, és megértik azt is, hogy a hatalmat gyakorlók végeredményben a múlandóságnak emelnek emlékműveket.

Williams regényei tulajdonképpen az episztemológiai gőg kritikái. Azt hisszük, hogy tudunk, értünk valamit, akár történelmi folyamatokat, akár a másik embert, és sommás ítéleteket hozunk vagy megalkotjuk a történelem definitív verzióját, azonban ezek mind a hatalom akarásának megnyilvánulásai. Az *Augustusban* Williams fiktív dokumentumregényt alkot, melyben naplófeljegyzések, pamfletek, levelek, katonai utasítások, győzelmi feliratok felelgetnek egymásnak, gyakran évtizedes távlatokból, megvilágítva a „kulisszák mögötti” események bizonyos verzióit. A fentebb tárgyalt két regény kapcsán említett lassúság és csend itt is szervezőerővé válik. Nincsenek drámai jelenetek, gyors cselekmények, az olvasó gyakorlatilag a szó szoros értelmében szövegolvasóvá válik, és figyelmesen, lassan, megfontoltan kell olvasnia a definíció szerint *csendben* született írásos dokumentumokat.

Egyéni ambíciókkal, manőverekkel, dilemmákkal teli többszólamú történet bontakozik ki a Hayden White-i értelemben vett „történelem mint fikció” szövetéből. Bármely történelemkönyvben fellapozható a késő köztársaságkor és a korai császárkor fejlődéselvű története, amely Julius Caesar meggyilkolásától a második triumvirátuson keresztül Augustus principátusáig és a császárkorig terjed. Ezt a megkövesedett változatot olvashatjuk például Marcus Agrippa, Augustus egykori leghűségesebb harcostársa, jó barátja, majd egy időben veje naplójegyzeteiből, amelyek kritikátlanul zengik a császár dicsőségét: „És miután a triumviratus megszületett, és Julius Caesar meg Caesar Augustus római ellenségeit legyűrtük, még mindig ott volt nyugaton a

kalóz Sextus Pompeius hadereje, Keleten pedig az isteni Julius száműzött gyilkosai, azaz Brutus és Cassius, akik Róma biztonságát és rendjét fenyegették” (Williams 2016: 113). Vagy: „Így vettünk bosszút Julius Caesar haláláért, s a pártütés és széthúzás káosza így adta át a helyét a rend és a béke esztendeinek államunk császára, Gaius Octavius Caesar alatt, akit ma Augustusnak neveznek” (119). Mindez azonban szükséges leegyszerűsítés, episztemológiai szűklátókörűség, amely nem akar vagy nem tud számot vetni a dicsőséges tettek „mögötti” sokféleséggel és többszólamúsággal. Jellemzően a legerősebben kritikus hangokat a vagy nemzetiségük vagy vallásuk okán kívülálló történétírók, például a görög Strabó vagy a zsidó Nikolaosz Damaszkénosz fogalmazzák meg.

A leegyszerűsítő, hatalmi érdekeket szolgáló történelemváltozatok ezzel szemben további hazugságokat, önállítást és öncsalást szülnek. Az *Augustus*ban az író nemcsak az egyéni hatalom hazugsággeneráló voltát, hanem a birodalmi hatalom önáltató narratíváit is kárhoztatja. Maecenas például ezt írja levelében a híres római történétírónak, Titus Liviusnak Marcus Antonius parthiai hadjáratáról, amely után veresége ellenére diadalmenetet kapott: „Milyen finoman fogalmazol, kedves Livius [...]! »Becsaptak« bennünket (vagyis ostobák voltunk), vagy »elhallgattunk« bizonyos információkat (vagyis hazudtunk)? Én kevésbé finoman fogok válaszolni a kérdésedre. [...] Hazudtunk Róma népének” (Williams 2016: 164). Ovidius pedig arról panaszkodik, hogy bár látszólag visszaálltak a „rég”i erények, éppen az „emberség” hiányzik a legtöbb rómaiból, azaz csak tettetik, hogy elfogadják ezeket az erényeket, ám közben szerepeket játszanak, és másokat manipulálnak.

Ennek a szerepjátszásnak a része az is, hogy minden gyarmatosító, birodalomépítő nép megalkotja önnön narratíváját a meghódított népek ellenében, amelynek állandó eleme a fenyegető és egyben lekicsinyelt Másikkal szembeni öndefiníció és a saját szerep kihangsúlyozása, különösen annak feltételezése, hogy a leigázott népek eleve nem rendelkeznek kellően magas szintű civilizációval és kultúrával, amellyel majd pedig a hódítók ruházzák fel őket. Róma oltalmának a Pax Romana keretében való kiterjesztése a meghódított területekre, valamint a keleti és északi „barbár” betörésekkel szembeni hathatós védelem a hivatalos történelemverzió része. Az elhallgatott hangot itt éppen Augustus képviseli, amikor élete végén bölcsen rezignált, hosszú leveleiben éppen a barbárság és a római civilizáció különbségét fejtegeti. Felveti a kérdést, hogy vajon a gladiátorjátékokban tobzódó, az isteneknek állatáldozatot bemutató rómaiak mennyiben civilizáltabbak a barbárnak tekintett germán törzsekhez viszonyítva: „Vagyis ha a világi dolgokban jártas római vérevel paraszti ősenek rusztikus vére elegyedik, hasonlóképpen belévegyül a szelídítetlen északi barbár vére is, és egyiket sem rejti el egészen a homlokzat, amelyet nem is annyira azért emelt, hogy mások elől álcázza magát, hanem hogy elejét vegye az önmegismerésnek” (Williams 2016: 364).

Vagyis – teszi fel a kérdést a regény – mi a civilizáció egyáltalán? Maszk, amellyel önnön barbárságunkat palástoljuk, azzal, hogy másokat próbálunk meggyőzni arról, hogy ők a barbárok, és ők nem rendelkeznek kultúrával? Mi a kultúra? Egy homlokzat, amely egyesek hatalmi gögjét, pozíciók iránti törekvését, esetleg megint mások sérülékenységét, védtelenségét leplezi el? Mit nevezhetünk a nemzet diadalmas fejlődésének? Netán azt, ahogy négy amerikai férfi, az úgynevezett „szervezetlen” területekre behatolva lemészárolt ötezer bölényt, majd később egyesek ezt a „vadnyugat meghódítása” vagy a Turner-féle „frontier-elmélet” című változatban mesélik el?

A hatalom – akár fizikai, akár szellemi – elmagányosít. Lomax, a tanszékvezető is végtelenül magányos intrikái, hatalmi manőverei közepette, és a hozzá hasonlóak, akik maszkokat hordanak, homlokzatokat emelnek, hivatalos történelemverziókat fabrikálnak. Ugyanis kénytelenek szerepet játszani, fenntartani a látszatot, hogy márpedig ők a legerősebbek, a legokosabbak, a legcivilizáltabbak, és döntéseik mindig helyesek. Ezzel az elszigetelődéssel néz szembe Augustus is élete végén, amikor felsorolja, hogy milyen álarcokat kellett magára öltenie, és eljátszania többek közt a tudós, a katona és az élő isten szerepét (354). (Szerény gondolat kísérlet: egy tanár, például Stoner élete legalább részben nem ilyen szerepjátszás?) Támogatóik, dicshimnuszukat zengőik, talpnyalóik mindig lesznek, barátaik talán, de a hatalom csúcsán mind magukra hagyatottan állnak. Így válik Augustus is élete vége felé élő legendává, képpé, szoborrá, idollá, érinthetetlen magasságokban lebegő embertelen istenné, akinek tetteit betűszám szerinti, pontosan tizennyolcezer karakternek helyet adó diadaloszlopok hirdetik. „Az igazság valahol e vésett szavak mögött rejlik.” – írja Augustus (Williams 2016: 349). Az az Augustus, akinek az igazi neve sem ez, hiszen Gaius Octaviusnak hívták. „Mindeme művek [ti. életrajzai] hazudnak [...]. Olyan emberről olvastam és írtam, aki a nevemet viseli ugyan, ám akit mégis alig ismerek” (346). A regény végén, mintha egy szimfónia „Largo” tétele lenne, a magányos császárt látjuk, ahogy Capri szigete felé hajózik.

5. Végszó

Williams hőseinek legalább megvan a képességük arra, hogy szembenézzenek az öncsalással és a hazugságokkal. Vagy legalább feltegyék a szükséges kérdést: megérte? A Stoner halála előtti napokról így számol be az elbeszélő: „Tanár akart lenni, és az lett; de tudta, mindig is tudta, hogy élete nagy részében közepszerű tanár volt. Integritásról álmodott, tisztaságról, amely önmagában teljes; kompromisszumokat talált, a hétköznapi élet folyamatos elterelő hadmozdulataiba ütközött. Bölcsességet vizionált, és a hosszú évek végén tudatlanságra lelt. És mi másra még? – gondolta. Mi másra? Mit vártál? – kérdezte magában” (Williams 2015: 349–50). A császár így szól: „Én is eljátszottam mindezeket a szerepeket életem során, s ha most, hogy az utolsóhoz értem, azt képzelem, sikerült elkerülnöm azt a kínos komédiát, amely

meghatározott, lehet, hogy éppen ez az a végső illúzió, gunyoros fogás, mellyel a színdarab véget ér” (Williams 2016: 354). És mind Will, mind Stoner, mind Augustus válasza az, hogy igen, megérte. Lehet, hogy csalódtak ideáljaikban, lehet, hogy nem azt a pályát vagy nem úgy futották be, amiről álmodtak, és lehet, hogy nem is tudtak teljes mértékben önmaguk maradni, tiszták, de ők legalább megpróbálták, szemben a Schneiderekkel, Lomaxokkal, Caligulákkal, és az egyetemi és politikai élet „sárban tapicskolóival”, machinátoraival ellentétben. S a végén mind William Stoner, mind Augustus úgy hálnak meg, ahogy éltek: életükkel számot vetve, önmagukkal őszintén szembenézve, és magányosan.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Asquith, Mark 2018. *Reading the Novels of John Williams: A Flaw of Light*. Lexington Books, Lanham.
- Asquith, Mark 2022. *Lost in the West: Reading Williams, McCarthy, Proulx and McGuane*. Bloomsbury Academic, New York.
- Dickstein, Morris 2007. *The Inner Lives of Men*.
<https://www.nytimes.com/2007/06/17/books/review/Dickstein-t.html>
- Hutchinson, E. J. 2019. *To Read Without Pleasure is Stupid*.
<https://mereorthodoxy.com/read-without-pleasure-stupid-novels-john-williams/>
- McGahern, John 2013. *Love of the World: Essays*. Faber and Faber, London.
- Rowcroft, Andrew 2018. Towards a Politics of Failure: John Williams’ Stoner (1965) and Butcher’s Crossing (1960). In: *[Inter]sections* 21: 1–25.
- Shields, Charles J. 2018. *The Man Who Wrote the Perfect Novel: John Williams, Stoner and the Writing Life*. University of Texas Press, Austin. (epub-kiadás)
- Williams, John 2015. *Stoner*. Ford. Gy. Horváth László. Park Könyvkiadó, Budapest.
- Williams, John 2016. *Augustus*. Ford. Gy. Horváth László. Park Könyvkiadó, Budapest.
- Williams, John 2017. *Butcher’s Crossing*. Ford. Gy. Horváth László. Park Könyvkiadó, Budapest.

BALLA EVELINA

Повість Валерія Шевчука «Крик півня на світанку» в перекладі Пала Мішлеї

Однією з важливих комунікативно-рецептивних ланок у сфері українсько-угорських міжлітературних взаємин є здобутки в царині художнього перекладу. Твори українських митців практично на всіх етапах розвитку літературного процесу, хоч і з неоднаковою частотністю, з'являються в угорськомовній інтерпретації. Це переважно спадщина класиків українського письменства – Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника.

Суттєве поживлення такого роду комунікації спостерігаємо в другій половині ХХ ст., коли в часи соціалістичної співдружності активізується культурний діалог між сусідніми народами. На сторінках угорської періодики («Nagyvilág», «Szovjet Irodalom», «Irodalmi Szemle» тощо) у цей час регулярно друкуються твори українських авторів, переважно представників актуального літературного процесу. Серед найбільш популярних митців – Ю. Щербак, Гр. Тютюнник, Є. Гуцало, П. Загребельний, І. Драч, М. Стельмах, О. Гончар.

Цікавою для інтерпретаторів та відповідно й читачів є й творчість непересічного українського прозаїка-шістдесятника Валерія Шевчука. Його шлях до угорського реципієнта розпочався з публікації в антології «Ukrán elbeszélők» («Українські оповідачі») у 1968 році оповідання «Єва, сестра Адамова» в перекладі Анни Бойтар. Наступні антології української прози, що вийшли в Угорщині, «Ismerősöm, az oroslán» («Мій знайомий лев») (1977), «Napralforgók. Mai ukrán elbeszélések» («Соняшники. Сучасні українські оповідання») (1982), умістили переклади повісті «Набережна, 12», оповідань «Диявол, якого нема» та «Батько». Паралельно художні тексти В. Шевчука друкувалися в угорській періодиці: у 1969 році в газеті «Fejér Megyei Hírlap» з'явилося оповідання «Arám kertészkedik» (Ferencz Győző fordítása), що в оригіналі має назву «Мій батько надумав садити сади»; у виданні «Magyar Ifjúság» за 1982 рік оповідання «На лижах в Африку за один день» («Egy napos sítúrán Afrikában»), а в журналі «Nagyvilág» цього ж року було опубліковано три оповідання в угорському перекладі – «Кілька хвилин із вечора» («Esti pillanatok»), «Малюнок Кента» («Rockwell Kent festménye»), «Хлопці, він порізав нашого м'яча!» («Ő pukkasztotta ki a lapdánkat!»).

Останні з названих творів з'явилися в угорському літературному просторі завдяки перекладацьким зусиллям П. Мішлеї.

Особистість Пала Мішлеї займає особливе й дуже вагоме місце в процесі ретрансляції українського художнього дискурсу на культурних теренах Угорщини. Як студент, а згодом, протягом кількох років, і викладач Київського університету, він мав можливість безпосередньо

спостерігати за проявами літературного життя в Україні, вести живе спілкування із представниками тогочасної літератури, тому виявляв постійний інтерес до українського художнього слова.

П. Мішлеї написав десятки літературознавчих праць про український літпроцес, що друкувалися в угорській періодиці, підготував післямови та біографічні довідки про авторів до різних видань творів українських письменників. Водночас він є автором низки перекладів, серед яких великі («Євпраксія» П. Загребельного) та середні («Облога» Гр. Тютюнника) епічні полотна, зразки малої прози Є. Гуцала, Гр. Тютюнника, О. Гончара, М. Кравчука, Ю. Щербака, В. Дрозда.

Авторитетна дослідниця українсько-угорських міжлітературних взаємин А. Гедеш, що неодноразово особисто спілкувалася з П. Мішлеї, цілком слушно пише про нього: «Щиро залюблений в українську культуру Пал Мішлеї. Читаєш статті, написані ним, слухаєш його, і тебе захоплює ерудиція, гострота й глибина мислення, естетична чутливість до художнього слова. Тому охоче береш у руки здійснені ним переклади» (Гедеш 1984: 6). П. Мішлеї ж власну перекладацьку стратегію сформулював так: «У своїй роботі перекладач мусить керуватися тими ж принципами вірності життєвій і духовній правді, що й автор, тільки може ще суворіше [...], треба відчутти епоху, умови, в яких живуть і діють герої, перейнятися їхніми радощами й печалями, поглянути на світ їхніми очима. Тоді текст скоряється легко» (Гедеш 1986: 163).

До вагомих здобутків П. Мішлеї-перекладача належить і угорська версія повісті Валерія Шевчука «Крик півня на світанку» («Наjnalí kakasszó»). Саме цей твір, переклад якого спеціально не досліджувався літературознавцями, став об'єктом вивчення в нашій науковій розвідці.

Повість «Крик півня на світанку» вперше з'явилася друком 1979 року (хоча була написана в період вимушеного 10-літнього мовчання автора в 1974 році), а угорський переклад цього твору вийшов у будапештському видавництві «Європа» в 1982 році. Книжка умістила не лише згаданий текст, а й переклад повісті «Голуби під дзвіницею», реалізований Борбалою Сейпе. На появу цього першого окремого видання повістей українського прозаїка-шістдесятника невеликими рецензіями відгукнулася А. Гедеш. В одній із них, опублікованій у журналі «Всесвіт», дослідниця зазначила: «Перекладачі тонко передали ідейно-тематичний зміст оригіналів, образний стиль автора, внутрішній світ Шевчукових героїв» (Гедеш 1983: 161). У газеті «Kárpáti Igaz Szó» відразу після виходу книги було надруковано відгук А. Гедеш угорською мовою під назвою «Kölesönös érdeklődés».

Післямову до угорського видання повістей В. Шевчука «Наjnalí kakasszó» написав саме П. Мішлеї. Тут він вдало окреслив змістово-сюжетні характеристики перекладених повістей, наголосив, що український митець «концентрує художню увагу не на зовнішніх подіях, їх лінійному викладі, а показує нам життя героїв через показ їх

внутрішнього буття» (переклад з угорської – наш) (Misley 339). Аналогічні спостереження висловили в той час і українські дослідники. Для прикладу, письменник і літературознавець Микола Рябчук відніс повість «Крик півня на світанку» до «нових» творів Шевчука, зазначивши, що «В. Шевчук, певно, свідомо відмовляється від драматичної зав'язки у творах про сучасність, а отже, й від стрімкого, динамічного сюжету на користь лірико-філософської оповіді, в якій пізнання героїв відбувається разом з їхнім самопізнанням, зі становленням їхньої самосвідомості і утвердженням особистості» (Рябчук 28).

«Крик півня на світанку» належить до зразків неореалістичної прози В. Шевчука, яка домінує в ранній період його творчості, тому художньому полотну повісті властивий психологізм, ліричні вкраплення, вагомі художні деталі, не експансійний, але вже добре вловлюваний філософізм. Аналізуючи цей текст разом із повістю «Набережна, 12», що також, як уже зазначалося, перекладена угорською мовою, дослідниця А. Гурбанська спостерегла: «Основним об'єктом пізнання у цих творах є світ індивідуальних, суто внутрішніх переживань звичайної, серйозно не заангажованої режимом людини – із клопотами й radoщами, мріями й сподіваннями, що йшло врозріз із канонами соцреалізму й було виявом демократичного оновлення української літератури 1960-х років. Основні проблемні лінії повістєвої прози митця – увага до людини, її приватного життя, боротьба за автентичне буття, свобода вибору» (Гурбанська 27).

Ці та інші прикмети ідіостилію українського автора й намагався адекватно відобразити Пал Мішлеї у своєму перекладі повісті «Крик півня на світанку».

В угорській анотації до книги зазначено, що автор торкається морально-етичних проблем. Це справді так, але при цьому В. Шевчук уникає соціальних акцентів, «восхваляння» радянських атрибутів життя. Тогочасна дійсність, звичайно ж, проглядається в окремих штрихах (місце роботи, звичка проводити відпустки тощо), але фокус оприявлення буття зміщений у внутрішній світ особистостей, різних за гендерною приналежністю, віком та соціальним статусом. А морально-етична проблематика постає у творі в її загальнолюдському вимірі, адже порушуються завжди актуальні питання, які хвилюють людство незалежно від часу, територіальної чи національної приналежності.

Як і властиво епічному жанру повісті, тут знаходимо невелику кількість персонажів: у центрі художнього зображення автора родина оповідача Сергія – батько Віктор, мама Мирослава, бабця, спогади про діда. У сюжетних відгалуженнях у поле читацького зору потрапляє колега Віктора Ніна Павлівна, дівчина Капітоліна, якій симпатизує Сергій, та її подруга Людка. При цьому у творі порушено широкий спектр проблем: подружніх взаємин, кохання в різних іпостасях, зради, батьків і дітей, покликання, відповідальності за свої вчинки, одвічні екзистенційні

питання – щастя, самотності, сенсу людського життя, матеріального та духовного в житті особистості, життя і смерті тощо. Вважаємо, що проблемно-тематична спрямованість повісті українського прозаїка спричинилася до того, що саме цей твір став предметом іншомовного тлумачення, адже «у художньо-жанровому коді прози Валерія Шевчука завжди запрограмована значуща проблематика з її загальнолюдськими цінностями й орієнтаціями, цікавими цілому світові» (Тарнашинська 177).

І справді, перекладений Палом Мішлеї художній текст є майстерним і своєрідним як з боку тематичної та ідейної наповненості, так і поетикальних властивостей. Простежимо основні прикмети твору й ступінь їх віддзеркалення в угорськокомовній інтерпретації.

Композиційно як оригінал повісті «Крик півня на світанку», так і її переклад поділяється на 48 невеликих розділів. Художня канва твору має кадрово-монтажну структуру (тому не випадковою тут, на наш погляд, є згадка про кіно – Ніна Павлівна захоплюється ним, а Віктор уявляє, що якийсь умілий режисер моделює ситуації в його особистому житті), яку зцементовує в одне ціле образ юнака-оповідача Сергія. Подібну консолідуючу роль відіграє й наскрізний звуковий символ – крик півня на світанку, що є водночас і заголовковим компонентом. В угорському перекладі цей компонент зазнає певної корекції: П. Мішлеї перекладає назву як «Наjnalі kakasszó», що дослівно означає «ранковий (світанковий) півень». При цьому акустичний акцент переміщується в підтекст, адже так чи інакше образ ранкового півня викликає звукові асоціації, бо саме в цей час доби він має звичку кукурикати.

Варто наголосити, що звукове орнаментування належить до ключових ознак перекладеного П. Мішлеї твору. Інтерпретатор на всіх рівнях художньої структури намагається відобразити музичний акомпанемент, адже музика, а також поліфонія довколишнього світу є важливою складовою буття (зовнішнього та внутрішнього) персонажів повісті. Мирослава здатна відчувати музику «серця людського і всесвіту безмежного» (Шевчук 84). Вона вчить дітей грати на фортепіано, тобто живе у світі музики; свою сім'ю водить на концерти. І хоча в хлопців, як сказано в тексті, «ведмідь наступив на вухо», оповідач має здатність чути музику природи, захоплюватися нею, саме він неодноразово чує отой крик півня на світанку. Для передачі голосу півня В. Шевчук застосовує такий синонімічний ряд дієслів, як «співає», «горлає», «кричить», що у Мішлеї переважно передається словом «szól» («megszólalt a kakas»), хоча трапляються й інші відповідники: «diadalordítás» («переможний крик», до речі, так і в оригіналі), «rikoltás» («клекіт») тощо.

Крик півня є стимулятором емоційного відруху в душі оповідача: «Я слухаю півня із солодкою тривогою й радістю – він будить мене щодня даремно. Без його пісні не відчував би я такої радості, не було б такого світла й чистоти. Цей крик – фільтр для моїх настроїв» (Шевчук 14). У цих словах – ключ до розуміння поезики заголовку та сприйняття

емоційної домінанти твору, і тому важливо, щоб їхній переклад був тотожним. У П. Мішлеї провідну емоційну ноту переважно схоплено: «Édes izgalommal és örömmel hallgatom a kakasszót, hiszen minden reggel erre ébredek. Enélkül nem örülnék úgy a reggelnek, nem lenne körülöttem akkora ragyogás és tisztaság. A kakasszó a hangulatom szűrője» (Sevcsuk 19–20).

Як і голос півня, важливу роль у повісті відіграють концепти книги й музики. У творі звучить музика Шопена, «Місячна соната» Бетховена, згадується «Лускунчик». Музика заповнює порожнечу, допомагає повернути душевну рівновагу. Наскрізними є й образи білої кішки з блакитними очима, «котра муркоче, коли в хаті тепло...» (Шевчук 73), та каменю, що асоціюється в головного персонажа твору з покликанням, досягненням певних висот майстерності та неперебутністю. Усі ці концептуальні, характеромодельючі вузли аналогічну функцію виконують і у варіанті твору, запропонованому П. Мішлеї.

Заслуговує на увагу й образ дзеркала, що з'являється вже на початку повісті. У перекладі першого речення П. Мішлеї вдається до певної трансформації і в синтаксичній конструкції «Я стою перед дзеркалом» додає метафоричний епітет «vén», що означає «старе», але вживається переважно на позначення живих істот: «Állok a vén tükör előtt» (Sevcsuk 7). Зрозуміло, що подібне означення зумовлене контекстом, адже в наступному реченні оригіналу йдеться про те, що це дзеркало «пожовтіле від часу». Саме через відображення в дзеркалі постає перед читачем і портрет головного персонажа, психологічний та зовнішній, з іронічними нотками, що вдало ретранслює й перекладач: «...в ньому худорлявий, блідий юнак, очі в нього великі й чорні, а губи тонкі й нервові. Мені дивно стає, що отой у дзеркалі, негарний і мізерний, – це я, він кривиться незвідь-чого, дивлячись на світ дещо спантеличено, – в душі не зовсім збагненна ураза й збентеженість...» (Шевчук 5) – «...sápadt arcú, sovány, nagy, fekete szemű fiú néz vissza rám, ajka keskeny és ideges. Különös, hogy én vagyok ez a jelentéktelen külsejű, kissé szánalmas figura, aki most grimaszt vág, riadtan néz a világba, lelkében oktalan sértettség és nyugtalanság...» (Sevcsuk 7).

У наступному абзаці конкретизовано топос: він урбаністичний, однак герой живе на околиці міста, де ніби зустрічаються два світи – рукотворний (інфраструктура міста) та нерукотворний, створений природою. Можемо спостерегти, що П. Мішлеї і тут, і в інших епізодах, де зображено картини природи, точно схоплює місткі деталі пейзажоопису. Йому вдається не тільки віддзеркалити тло, на якому Шевчук показує моменти життя своїх персонажів, а й передати їх настроєвий діапазон, ліричні інтонації та імпресіоністичне забарвлення. Ось як передано ліризм, психологічні вібрації, метафоричність письма в перекладі такого уривка: «Голосно стукоче у грудях серце. Підводжу голову: хитаються гілки кущів, обрізано край хмари, світиться голуба

латка неба. Там, на хмарі тій, і досі цвітуть бузкові квітки дзвоники, і це від них сиплеться на землю дзвін. Легкий, мелодійний і закличний. Я всміхаюся тим своїм малим спільникам – це шлють мені привіт жайворони» (Шевчук 56) – «Hevesen dobog a szívem. Odafent imbolyognak a bozót ágai, eltakarják a felhő csücskét, csak egy darabka kék ég ragyog rám. A felhőn most is orgonalila csengettyűvirágok nyílnak, ők hullajtják a földre a dallamos, hívogató csengettyűszót: a pacsirták üdvözölnek, s én rámosolygok kis társaimra» (Sevcsuk 74).

Майже дослівно передає П. Мішлеї й інші позасюжетні елементи, зокрема опис інтер'єру, суб'єктивізований, через сприйняття оповідача: «...на стелі два сволоки, дошки між ними накладено одна на одну – виходить виступ і западина, тож стеля схожа на кістяк чудернацької істоти з двома хребтами, з'єднаними ребрами. Онде в кутку серце її – великий настінний годинник. Кругле біле око циферблата, мережані стрілки й мережаний маятник з круглою медаллю внизу. Маятник погойдуються рівномірно, і від того мені стає зовсім затишно. Біля вікна розкинув лапате листя фікус – легені цього звіра. У кутку великий стелаж з книжками, які почувають себе тут упевнено. Навпроти під чохлам фортепіано...» (Шевчук 8) – «...felül a két gerenda, köztük a mennyezet deszkái: egy kiszögellés, egy mélyedés. A mennyezet egy különös lény csontvázára hasonlít, amelynek két gerince van, s ezt bordák kötik össze. Amott a sarokban van e lény szíve: a nagy falióra. A számlapnak kerek, fehér szeme van, rajta díszes mutatók, alatta az inga a kerek ingalappal. Az inga egyenletes lengése meghitt hangulatba hoz. Az ablak mellett a fikusz terjeszti ki nagy leveleit – ez a különös lény tüdeje. A sarokban nagy könyvespolc, itt a könyvek biztonságban érzik magukat. Szemben a leterített zongora...» (Sevcsuk 11). Це інтер'єр сім'ї інтелігентів, атрибутами якого є книги, фортепіано, раритетні меблі. Привертає увагу персоніфікований образ музичного інструмента, що олюдненим постає й у перекладі. Інший кут зору на зображення оселі подано через сприйняття Мирослави. У його іншомовному тлумаченні автор також уважний до відтворення кожної інтер'єрної деталі. Загалом же, реалістична домінанта художнього відображення забезпечує наявність досить розлогих портретів персонажів, характеристичних портретних деталей, описів природи та інтер'єру, що завдяки П. Мішлеї вправно передано угорською мовою.

Важливим завданням інтерпретатора було й адекватне відображення наративної структури повісті. Художня оповідь у творі нагадує наративну мозаїку, осердяв якої є оповідач, навколо якого рухаються всі наративні поля. Фактично в аналізованому тексті чергується першоособова нарація і голос всезнаючого третьоособового наратора. Це дає змогу наповнити текст суб'єктивністю і водночас забезпечити ілюзією об'єктивності саму розповідь.

Наративна поліфонія сприяє стереоскопічному змалюванню персонажів. Наприклад, портрет Мирослави подано через сприйняття її

чоловіка Віктора (як сексуально привабливу жінку й мудру дружину) і через кут сприймання її сином (як турботливу матір та господиню).

Перекладач намагається бути максимально точним у відтворенні реплік та внутрішнього мовлення персонажів. В угорськомовному опривненні роздумів оповідача йому переважно всюди вдається відобразити його характеристичні ознаки: юначу самовпевненість, іронічність, деяку відсутність життєвого досвіду, підвищену емоційність. Ось для прикладу внутрішній монолог Сергія, зумовлений докорами матері щодо його нездатності відчувати музику: «Вона ходить на роботу і працює біля тієї музики, але справжньої музики в тому небагато. Більше її в криковій півня на надворі. Більше її в росі і в прозорих барвах світанку, в завмерлому листі, мокрому й блискучому, в шарудінні піску під ногами чи в хлюпоті води. В цьому я розбираюсь. Тут уже ніякий ведмідь мені на вухо не наступив» (Шевчук 15). П. Мішлеї у процесі перекладу добирає адекватні мовно-художні еквіваленти: «Munkába jár, zenével kell foglalkoznia, ez a dolga, de éppen nincs sok igazi zene. Még a kakasszóban is több a muzsika. És több zene van a harmatban, az áttetsző hajnali színekben, a nedvesen csillogó, dermedt lombokban, a talpunk alatt zizegő homokban vagy a víz csobbanásában. Ehhez én értek jobban. Ehhez semmi köze a botfúlúségnek» (Sevcsuk 21).

У перекладі П. Мішлеї добре віддзеркалено інтертекстуальний характер повісті «Крик півня на світанку». Оповідачеві сниться сон, у якому він порівнює себе із Дафнісом, а Капітоліну з Хлоєю – героями роману-пасторалі давньогрецького письменника Лонга. Кілька разів у тексті постає й образ грецького бога лісів Пана. Античні мотиви простежуються й у інших фрагментах твору – оголені герої порівнюються зі статуями, витесаними з каменю скульптурами: «Камінь і справді гріє нас, і ми обоє наче з цього каменю: нас висік тут, серед річки, якийсь дуже вправний каменярь. І нам хочеться сховатись у цьому камені, з'єднатися з ним своїми атомами, і хай сипле й сипле на нас свій вогонь сонце, хай вода миє нас, а повітря вітрить» (Шевчук 76). У цьому епізоді поетизуються всі чотири стихії – вода, вогонь, повітря і камінь як іпостась земного. У перекладі знаходимо відповідну художню реалізацію, щоправда Мішлеї через використання анафор надає уривку більшої ритмічності та сугестивності: «A kő valóban melegít, s mintha mind a ketten kőből volnánk: mintha egy ügyes szobrász mintázott volna bennünket itt, a folyó közepén. És szeretnénk elrejtőzni éppen a kőben, szeretnénk atomjainkkal egyesülni vele, és hadd ontsa tüzét reánk a nap, hadd mosson minket a víz, simogasson a szél» (Sevcsuk 100). Точно змальовано в перекладі й картини, що постають в уяві оповідача. Вони лірично марковані, експресивно забарвлені, метафорично й колористично насажені.

Відповідно ретрансльовано угорською мовою й казкові елементи: Капітоліна згадує казку про Лисицю та Півника, ототожнює себе із

золотою лисицею; сусідка ж порівнюється з вовком, що хоче з'їсти Червону Шапочку. Ще одне інтертекстуальне вкраплення – цитата з Панаса Мирного «Життя – досконаліше за гру...» (Шевчук 76), що теж вдало передано угорською: «Panasz Mirnij szerint az élet tökéletesebb, mint a játék...» (Sevcsuk 100). П. Мішлеї дослівно перекладає сталу конструкцію з внутрішньою римою («пісеньку про мандрівочку – рідну тіточку» – «egy dalt „édes nénémről, a vándorlásról”»), при цьому, беручи в лапки, подає як цитату з народної пісні.

Цікавим аспектом у контексті подібних досліджень є також тлумачення сталих зворотів. Пал Мішлеї в процесі перекладу фразеологізмів майже всюди дає угорські ідіоматичні відповідники. Неодноразово в тексті використовується фразеологізм «ведмідь на вухо наступив», що адекватно відображено в перекладі – «*botfülem van*». Фразеологізм «ловити гав» Мішлеї передає конструкцією «*túl későn karj észbe*», яка перекладається «як занадто пізно отямитися, схаменутися», що з огляду на контекст цілком резонно. А фразеологізм «ловити вітра в полі» відтворено угорською народною приказкою «*elment Kukutyinba zabot hegyezni*» зі значенням «піти невідь-куди, займатися безрезультатною справою».

Таким чином, не менш привабливо виглядає в інтерпретації П. Мішлеї й художня текстура повісті «Крик півня на світанку». Зацитовані вище уривки яскраво продемонстрували намагання перекладача зберегти в угорському тексті застосований автором оригіналу арсенал художніх засобів – тропів (порівнянь, епітетів, образів-символів) та синтаксичних фігур.

Застосовані В. Шевчуком у повісті персоніфіковані образи, якими рясніє художнє полотно твору, угорський інтерпретатор практично всюди відображає в іншомовній версії. Тільки в окремих фрагментах тексту він усуває метафоричний наліт, як наприклад, в останньому реченні 28 розділу: «Вона засміялася, а в його душу завітала печаль...» (Шевчук 58). Автор перекладу для передачі змісту й настроєвого протиставлення застосовує слова з антонімічним значенням – засміялася / спохмурнів: «*Miroszlava felnevetett, Viktor pedig elkomorodott...*» (Sevcsuk 77).

Вправно віддзеркалено «суцвіття» антитез у перекладі іншого уривка, що сприяє глибинній філософізації розповіді й надає їй барокового маркування («Добро і зло, сила і кволість – одного більше, іншого менше, – все це поєднується в людині. Найбільша красуня в певний момент може стати потворною чи й звичайною, а негарна жінка освітлюється чаром, від якого спиняються перехожі. Дурень може мудрим стати, а мудрий дурнем. Людина, наче хвилі, мінлива й неоднакова, як, зрештою, весь світ, що нуртує навколо. Усе має свою протилежність, і протилежності ці взаємодіють: краса й потворність, примітивність і розум, талант і бездарність, добро і зло. Життя мінливе, як ріка, і в різні часи тече по-різному») (Шевчук 65): «*Jó és rossz, erő és gyöngeség –*

egyikből több, a másból kevesebb – egyesül az emberben. A világ legszebb nője is egy adott pillanatban csúnyának vagy átlagosnak tetszhet, míg a nem szép nő vonzónak tűnhet föl, aki után megfordulnak az utcán az emberek. Az ostoba néha bölcsnek, a bölcs ostobának látszik. Az ember változékony, akár a hullámok, sokszínű, mint a világ, a körülöttünk zajló élet. Mindennek megvan a maga ellentéte és ezek az ellentétek együtt hatnak: szépség és rútság, primitívség és ész, tehetség és tehetségtelenség, jó és rossz. Az élet változékony, akár a folyó, és különböző időkben különbözőképpen folyik» (Sevcsuk 86). Такий розлогий уривок наводимо не випадково: він добре ілюструє не лише дослівно-вдалий переклад художніх протиставлень, а й порівнянь та метафор. Водночас засвідчує намагання П. Мішлеї зберегти філософську складову прототексту й маркери індивідуального почерку В. Шевчука.

Цікаво відображена в перекладі й синонімія таких оксиморонних зворотів, як «німі сварки», «мовчазні сварки». П. Мішлеї ніби дзеркально передає її в перекладі, використовуючи не на рівні епітетів, а означуваних слів: «néma háborúk» та «néma civódásaik». Майстерно передано оксиморон і в перекладі такого речення: «Вона хотіла послухати те його мовчання, бо й мовчання буває як найпереконливіша розповідь» (Шевчук 84) – «Megpróbált figyelni apja hallgatására, hiszen a hallgatás néha többet mond a beszédnél» (Sevcsuk 111-2).

Збережено й ритмічний лад повісті через відповідну передачу синтаксичних засобів: вставлених конструкцій, незавершених та риторично-питальних речень. Передано в угорському варіанті й перифрази – «гарня майштриня» («nem akármilyen szabó»), «кепський плавець» («rossz úszó»), що надає цим фрагментам тексту дещо іронічного звучання. Художній прийом іронії є однією з прикметних рис поезики В. Шевчука. Про те, що художня канва повісті «переткана витонченою іронією», пише в післямові й П. Мішлеї і, як показує аналіз, у перекладі він робить спробу належно відобразити іронічний дискурс прототексту.

Отже, угорський переклад повісті «Крик півня на світанку» популярного українського письменника-шістдесятника Валерія Шевчука, здійснений відомим угорським україністом Палом Мішлеї, добре віддзеркалює її проблемно-змістову наповненість, сюжетно-композиційні й наративні особливості, риси поезики й демонструє майстерність інтерпретатора в доборі мовних еквівалентів, відображенні літературних прийомів та відповідно ретрансляції художньої специфіки прозового письма українського автора.

ЛІТЕРАТУРА:

- Misley Pál 1982. Utószó. In: Valerij Sevcsuk: *Hajnali kakasszó*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 335–9.
Sevcsuk, Valerij 1982. *Hajnali kakasszó*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

- Гедеш, А. 1983. Валерій Шевчук: своєрідний художній голос. *Всесвіт* № 11: 161–2.
- Гедеш, А. 1984. Снага побратимства. *Літературна Україна* № 19: 9 травня, 6.
- Гедеш, А. 1986. Україніст з-над Дунаю. *Всесвіт* №4: 162–4.
- Гурбанська, А. 2017. Екзистенційний дискурс ранньої прози Валерія Шевчука. – *Філологічний дискурс*, Вип. 5. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://fildyskurs.kgpa.km.ua/Files/5/5.pdf> (дата звернення – 26. 07. 2021).
- Рябчук, М. 1984. Поле пристрастей людських (Штрихи до портрета Шевчука). *Українська мова і література в школі* № 6: 27–33.
- Тарнашинська, Л. 2010. *Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти)*: монографія. Смолоскип, Київ.
- Шевчук, В. 1979. *Крик півня на світанку*. Молодь, Київ.

